Історія української літературної мови
К.: Наша культура і наука

Іван Огієнко

2001

Іван Огієнко (Митрополит Іларіон), Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с., іл.(Видавничий проект Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) „Запізніле вороття“)

Це одна з етапних праць ученого, яка за радянських часів вважалася особливо крамольною. В історичному розрізі, доступно і переконливо автор показав усьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків і обмежень, дослідив феномен незнищенності її, як „душі нації“, „найціннішого скарбу“ народу. Водночас переконливо спростовуються необґрунтовані теорії щодо „ісконного єдінства русскіх наречій“ і спільної мовної колиски для української, білоруської та російської мов. Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, учителів, старшокласників.

ISBN 966-7821-01-3

Зміст

1. Микола ТИМОШИК. ПЕРЕДНЄ СЛОВО

МОВА — ДУША НАЦІЇ

ІВАН ОГІЄНКО (МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН) В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

> „Доля судила мені немало працювати в таких умовах і на таких посадах, коли моя діяльність не належала тільки мені, — я працював для цілого українського народу. Як я працював, — судити не мені. . .“

Ці слова Іван Огієнко написав у середині 30-х років у Варшаві, де він опинився у вимушеній еміграції і де після звільнення польськими властями від викладання в тамтешньому університеті видавав два україномовні часописи — „Наша Культура“ і „Рідна Мова“. Будучи не лише свідком, а й безпосереднім учасником подій, пов'язаних із тріумфом і трагедією Української революції, він вважав „за свій конечний обов'язок“ детально описати ту пору, дати майбутнім дослідникам нашої історії матеріал, так би мовити, з перших рук.

Однак тяжкі й непевні умови еміграційної дійсності не дали змоги ученому сповна реалізувати цей намір. На основі збережених денників та численних документів, які завжди возив із собою трудними й небезпечними дорогами Європи, вдалося йому створити лише „автобіографічну хронологічну канву“, яку назвав просто й промовисто — „Моє життя“. Цей короткий хронологічний начерк спресованих у часі, напружених і, здебільшого, визначальних для мільйонів українців подій ще доведеться розшифровувати, доповнювати, з'ясовувати, переосмислювати не одному досліднику, аби стерти фальшивий глянець, здавалося б, назавжди покладений на біографічні сторінки цієї людини тоталітарною системою, аби ретельно відібрати зерна правди, історичної справедливості й істинної науковості від рясної полови всіляких вигадок, перекручень, огульних звинувачень, замішаних на ідеологічній заангажованості, політичних спекуляціях та антинаукових теоріях.

Постать Івана Огієнка вже реабілітована історією, але вона ще не пізнана, глибинно не поцінована в Україні.

* * *

Народився Іван Іванович Огієнко 2(15) січня 1882 року в містечку Брусилів Радомишльського повіту на Київщині (нині — районний центр Житомирської області).

Освіту здобував у Київській фельдшерській школі (1896-1900), на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира (1903-1909). Працював учителем середньої комерційної школи та державної гімназії в Києві. 1911 р. зарахований професорським стипендіатом по кафедрі російської літератури університету Св. Володимира. 1915-1917 — приват-доцент цього університету, 1917-1918 — професор Українського народного університету, що існував паралельно з університетом Св. Володимира (згодом — Київський державний український університет).

У студентські роки розпочав активну діяльність на українізаційному полі. Співробітничав, як кореспондент, з редакціями газет „Громадська думка“, „Рада“, з Київською „Просвітою“, Науковим товариством імені Тараса Шевченка у Києві. У цей же період почав друкуватися як поет, прозаїк, учений. (Поезія „Не питай“ (1907) стане згодом народною піснею). Для вивчення української мови всіма категоріями населення активно береться за створення підручників, посібників, таблиць. У Києві великими накладами виходили книги молодого вченого: „Краткий курс украинского языка“, „Рідне писання“, „Українська граматика“. На основі лекцій, прочитаних в Українському народному університеті, 1918 року в Києві опублікована його відома праця „Українська культура“.

У серпні 1918 року урядом гетьмана П. Скоропадського І. Огієнко призначається ректором щойно утвореного Кам'янець-Подільського державного українського університету. 4 січня 1919 року, при уряді Директорії, приступає до виконання обов'язків міністра освіти УНР з одночасним залишенням на посаді ректора, 15 вересня призначається міністром ісповідань (віровизнань), 15 листопада того ж року — Головноуповноваженим уряду УНР в Кам'янець-Подільському після евакуації уряду до Тарнова (Польща).

21 листопада 1921 року Іван Огієнко з дружиною і трьома малолітніми дітьми назавжди полишає Україну, вимушено кинувши напризволяще в Кам'янець-Подільському власну величезну книгозбірню, архів і десятки завершених та розпочатих рукописів наукових праць.

Після кількох місяців праці в уряді УНР в Тарнові (по вересень 1922 року), він перебирається до Винник, а згодом — до Львова. За ревне викладання української мови і проповідування національної ідеї польська влада звільняє його від викладання у Львівській учительській гімназії.

8 січня 1926 року, мріючи про повернення в Україну, Огієнко відважується написати листа до тодішнього секретаря Академії наук радянської України А. Кримського з проханням порятувати його архів і бібліотеку у Кам'янець-Подільському і надання йому можливості повернутися до Києва. Написавши туди ще двічі й не одержавши відповіді, учений пристає на пропозицію Варшавського університету переїхати туди (травень 1926) на посаду професора церковнослов'янської мови теологічного факультету. 1932 року польська влада звільняє його від викладання в університеті без попередження, „за спротив полонізації православних студентів“.

Під час перебування у Варшаві розгортає активну просвітницьку і видавничу діяльність: засновує науково-популярні щомісячники „Рідна Мова“ (1933-1939), „Наша Культура"(1935-1937), приступає до видання 30-томної „Бібліотеки українознавства“, тритомного збірника „Визволення України“, пише й видає цілий ряд своїх наукових праць. Там продовжує свою багаторічну працю над перекладами Святого Письма українською мовою. Серед найпомітніших досліджень цього періоду — десятитомна „Історія церковнослов'янської мови“.

Після смерті дружини Домініки Данилівни (квітень 1937) професор Огієнко приймає рішення про чернечий постриг (здійснюється цей обряд у Яблочинському Свято-Онуфріївському монастирі 9 жовтня 1940 року) й обирає ім'я Іларіона — на знак спадкоємності духовного подвигу першого митрополита Київського часів Ярослава Мудрого — Іларіона. 19 жовтня того ж року стає архієпископом, а 16 березня 1944-го — митрополитом Холмським і Підляським православної Варшавської митрополії.

У липні 1944 року у складі керівного духовенства Української православної церкви, що діяла на теренах Польщі, митрополит Іларіон покидає цю країну. Після кількох місяців митарств воєнними дорогами Західної Європи він опиняється у Швейцарії (30 квітня 1945). У Лозанні переживає дві складні операції, юридично оформляє Заповіт своїм дітям, закінчує автобіографічну поему „На Голготі". Та сили повертаються до нього. Перебуваючи в лозаннському притулку „Бетань", відновлює діяльність свого видавництва „Наша Культура" і разом зі своїм спільником із Парижа Павлом Сомчинським налагоджує друк і поширення по Європі й Америці україномовних книжок. З маркою „Нашої Культури" швейцарського періоду діяльності вийшло друком накладами від однієї до двох тисяч примірників вісім книг.

На запрошення православної громади собору Св. Покрови у Вінніпезі переїздить до Канади (16 вересня 1947), де починає працю священика при цій парафії. Під час роботи Собору Української православної церкви Канади (8-9 серпня 1951 року) Іларіона обирають предстоятелем цієї церкви — „митрополитом Вінніпегу і всієї Канади", де він залишався на цьому посту до своєї смерті.

З переїздом до Канади відновлюється й перервана воєнними діями в Європі активна наукова і видавнича діяльність митрополита Іларіона. У листопаді 1947 року він засновує „народний християнський місячник „Слово Істини" (виходив по жовтень 1951 року). Далі започатковується вихід „Нашої Культури" (з листопада 1951 по жовтень 1953 року). Реформований за тематикою, цей журнал незабаром друкується під назвою „Віра й Культура" (проіснував до грудня 1967 року). За перші десять років перебування в Канаді з маркою відновленого видавництва „Наша Культура" вийшло 29 написаних тут праць митрополита Іларіона. Серед них — „Історія української літературної мови", „Українська церква за час Богдана Хмельницького", „Іконоборство", „Книга нашого буття на чужині". Ці та інші твори ученого містять у собі принципові для нашої науки концепції, заборонені раніше тоталітарним режимом, щодо тих проблем сучасного українознавства, з яких і сьогодні тривають наукові дискусії. Йдеться, зокрема, про концепцію виникнення і розвитку українського друкованого слова в контексті поширення друкарства у слов'янських народів, про українську приналежність створених на наших землях рукописних книжкових шедеврів періоду X-XIV століть та концепцію виникнення і розвитку української мови, літератури, культури в цілому.

У 60-х роках справу видання колосальної Огієнкової спадщини перебирає на себе Товариство „Волинь" та Інститут дослідів Волині.

12 червня 1962 року здійснилася мрія життя митрополита Іларіона — з Лондонської друкарні на його вінніпезьку адресу було прислано розкішно виданий том — повний канонічний переклад українською мовою Біблії. Це був результат 40-річної праці українського вченого, яку доводилося виконувати у надзвичайно несприятливих житейських умовах.

Помер митрополит Іларіон після тяжкої і тривалої хвороби 29 березня 1972 року. Відповідно до юридично оформленого заповіту, здійсненого 15 квітня 1967 року, весь свій колосальний архів і книзбірню він передав на зберігання Колегії Св. Андрія з тим, щоб із постанням вільної і незалежної України, „коли факультет теології Української православної церкви буде існувати в Києві", всю цільну колекцію переслати на Батьківщину. Похований на православній частині цвинтаря Глен Іден побіля Вінніпега.

На сьогодні залишаються невиданими ряд наукових праць ученого, які в рукописах зберігаються у вінніпезькому архіві. Серед них — монографії „Українське монашество“, „Українська церква за часів гетьмана Мазепи“, „Українська жінка в повстанні Богдана Хмельницького“, „Церковна хронологія“, „Тарас Шевченко“. Найменш вивчена на сьогодні художня, публіцистична й епістолярна спадщина. Це тисячі не систематизованих, не прочитаних сторінок: поезій, легенд, оповідань, драматичних п'єс, документально-публіцистичних життєписів.

В останні роки ім'я Івана Огієнка (митрополита Іларіона), його багатюща наукова спадщина все активніше повертаються в Україну. У Києві і Львові значними накладами перевидані найголовніші фундаментальні праці ученого — „Українська культура“, „Історія українського друкарства“, „Історія української літературної мови“, „Дохристиянські вірування українського народу“, „Життєписи великих українців“, „Наука про рідномовні обов'язки“. Захищено ряд кандидатських і дві докторські дисертації, присвячені вивченню тих чи інших аспектів творчості вченого. Все активніше заявляє про себе Всеукраїнське товариство Івана Огієнка (голова — декан філологічного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного університету Євгенія Сохацька). На картах міст Брусилова, Житомира, Львова, Кам'янець-Подільського з'явилися названі іменем ученого вулиці. 1998 року, згідно з розпорядженням столичної мерії, встановлено меморіальну дошку на приміщенні гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де вчився і працював професор Огієнко.

Ще одним свідченням довгоочікуваного повернення Івана Огієнка в Україну є заснування премії його імені. Це друга в Україні багатогалузева премія після Шевченківської, яка відповідає багатосторонній діяльності цієї людини на ниві українського відродження. Засновники її — Національна Спілка письменників України, Житомирська обласна Рада народних депутатів, Фонд розвитку мистецтв України та Всеукраїнське товариство Івана Огієнка. Щорічне урочисте вручення премій новим лауреатам у галузі літератури і мистецтва, в галузі науки і освіти, в галузі громадської, політичної та церковної діяльності відбувається в день пам'яті Івана Огієнка — 29 березня — на його батьківщині в Брусилові.

* * *

У багатому й різноманітному доробку вченого найвагоміше місце посідають дослідження й розвідки з питань розвитку української мови, культури в цілому. Чому так глибоко і всебічно він зосереджувався на таких студіях? Певним чином відповідь на це запитання дають ось ці міркування вченого: „Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова — житиме й народ, як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, попхаєш, куди забажаєш...“ [1].

Саме з усвідомлення значення мови як „душі нації“, „серця народу“, „го-

[1] Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 239-240

ловного двигуна української культури“, „найміцнішої підвалини соборності його племен і розвою сил нації"; необхідності повернення цій мові належного їй місця не лише у сфері побуту, а й у всіх державних, громадських інституціях, звідки вона протягом століть методично й цілеспрямовано витіснялася; створення сприятливих умов для оволодіння нею, надто ж у період становлення своєї держави, — і сформувалася в І. Огієнка потреба більшу частину своїх творчих і наукових зусиль спрямовувати на дослідження пов'язаних з цією проблематикою питань. Такі зусилля вилилися у довгий список виданих у різні роки різних за характером і призначенням праць — від підручників, навчальних посібників, методичних порадників до фундаментальних монографій, які набудуть згодом міжнародного значення і принесуть авторові славу великого вченого світового масштабу.

Значний масив Огієнкової навчальної літератури, що призначався як для українського шкільництва та студентства, так і для самоосвіти серед дорослого населення, побачив світ у період існування УНР. А от більшість мовознавчих досліджень друкувалася вже далеко від Батьківщини. З цього ряду виділяється, зокрема, дванадцятитомна „Історія церковнослов'янської мови“, перші шість томів якої побачили світ у Варшаві протягом 1926-1929 років. Про обсяг і складність цієї праці можна судити на прикладі одного з томів — п'ятого, присвяченого пам'яткам старослов'янської мови X-XI століть. В ньому грунтовно подано історичний, лінгвістичний, палеографічний огляд старослов'янських писемних пам'яток болгарської, сербської, чеської, української, північно-руської редакцій з повною їх бібліографією, великим альбомом з ілюстраціями досліджуваних творів, зразками шрифтів.

Предметом детального розгляду вченим пам'яток української редакції стали, зокрема, такі шедеври культурної спадщини українського народу, як „Остромирове Євангеліє“, „Ізборник Святослава“, „Чуднівський Псалтир“, „Казання Григорія Богослова“, а також написи на чернігівських гривнях, монетах XI століття. Для зручності користування книгою автор склав старослов'янсько-український словник. Таким чином, в одному томі у короткій, доступній формі викладу зібрано все найголовніше з царини вивчення писемних творів різноманітних відгалужень давньої старослов'янської мови. Це, без перебільшення, подвижницький труд вченого, виконаний з надзвичайною ретельністю і любов'ю, до того ж, у далеко не сприятливих умовах. Чого вартує, скажімо, робота над версткою книги, особливо над альбомом та хрестоматійною частиною слов'янських текстів, які набиралися, за свідченням самого автора, в технічно слабкій друкарні.

1938 року з друкарні отців василіан у Жовкві виходить друком одне з етапних досліджень професора Огієнка у галузі мовознавства — „Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян“ (обсягом 300 сторінок з додаванням 75 ілюстрацій, взятих із стародавніх пам'яток рукописної і друкованої слов'янської книги). Власне, це було друге видання книги. Перше вийшло 1927 року літографським способом у кількості сто примірників і було своєрідним викладом лекційного курсу, який читав професор у Варшавському університеті. Жовківське видання, повніше і систематизованіше, відкривало задуману Огієнком 30-томну „Бібліотеку українознавства“ в заснованому ним у Варшаві україномовному видавництві „Наша Культура“.

Відкриття довгоочікуваної і важливої бібліотечної українознавчої серії саме такою книгою не було випадковістю. Сам автор так обгрунтував свій вибір: „Кожний, хто хоче докладно пізнати історію своєї мови та своєї азбу-

ки, не може обійтися без ознайомлення з сучасним станом цих питань у загальній славістиці. Глибше вивчення історії української мови тісно пов'язане власне з цими основними питаннями, а тому нехай ця моя праця буде вступом до моєї історії української мови, що появиться в цім самім виданні“ [2].

Невдовзі після виходу цієї праці ряд вчених-мовознавців (професори І. Єсіх із Загреба, І. Коровицький із Варшави) віднесли її до найвагоміших і найглибших досліджень автора — в числі „Історії українського друкарства“, „Кирила і Мефодія“, „Української літературної мови XVI століття і Крехівського апостола 1560 р.“. І, передусім, за її надзвичайну актуальність для мовознавчої науки. Адже серед багатьох проблем слов'янської філології питання про походження азбуки та літературної мови того чи іншого народу є чи не найважливіші. Ними займалися у різний час чи не всі провідні славісти світу.

Наукове з'ясування першовитоків слов'янських азбук і літературних мов цих народів розпочалося ще з другої половини XVIII і особливо активізувалося наприкінці XIX століть. Однак цілий ряд науковців розв'язували цю проблему на вузькому національному грунті, поза аналізом взаємозв'язку і взаємовпливу з іншими давніми азбуками. Тільки за останній час, наголошує автор, після епохальних праць у цій ділянці цілої низки вчених на чолі з незабутнім Ягичем, наука знайшла відповідну методу для дослідження походження слов'янських азбук з увагою на досліди постання інших давніх алфавітів.

У цьому контексті Огієнкове дослідження, не поціноване досі достойно вітчизняною наукою, не може не стояти в окремому ряду. Заслуговує воно цього передусім своєю фундаментальністю й масштабністю, логічним взаємозв'язком з іншими філологічними науками. Вагомим аргументом такому твердженню може стати бодай стислий огляд структури як самої аналізованої праці, так і її місця в усьому дванадцятитомному виданні Огієнкової „Історії церковнослов'янської мови“, подібного якому досі не було й немає в усій світовій славістиці. Достатньо підкреслити, що кожен том цього дослідження має обсяг від 300 до 600 сторінок. І майже в кожному з них — десятки знімків, репродукцій стародавніх пам'яток, зразків текстів.

"Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян“ за життя Огієнка побачило світ двома виданнями: 1927 року з додатком стислого викладу польською мовою і в переробленому та значно доповненому вигляді 1938 року. Перше видання вийшло як IV том „Історії церковнослов'янської мови“, що, як уже зазначалося, складається з дванадцяти томів. Варто звернути увагу на їх проблематику:

Томи 1-2. Костянтин і Мефодій, їх життя і діяльність.
Том 3. Костянтин і Мефодій. Джерела.
Том 4. Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян.
Том 5. Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків.
Том 6. Фонетика церковнослов'янської мови.
Том 7. Морфологія церковнослов'янської мови.
Том 8. Складня церковнослов'янської мови.
Том 9. Історія церковнослов'янської вимови і наголосу.
Том 10. Слов'янська палеографія.

[2] Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян Жовква, 1938. С. 7.

Том 11. Історія перекладів (і їх виправлень) Св. Письма та Богослужбових книг на церковнослов'янську мову.

Том 12. Історія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг на живі слов'янські мови.

Сама ж студія про виникнення азбуки й літературної мови у слов'ян ділиться на кілька частин: історія алфавіту давніх народів, історія глаголиці, історія кирилиці, оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські, виникнення слов'янської літературної мови. Докладно з'ясувавши історію алфавітів у давніх народів (китайського, єгипетського, фінікійського, грецького), автор зупиняється на розвиткові слов'янського письма, пояснює старослов'янську термінологію, знайомить читача з „руськими" перекладами перед Костянтином, його працею над слов'янською азбукою.

Скрупульозним науковим аналізом відрізняється, зокрема, розділ, у якому розглядається історія глаголиці. Переконливо й аргументовано аналізуються тут різні теорії про походження глаголиці, авторами яких є відомі в усьому світі мовознавці Гейтлер, Тейлор, Ягич, Бєляєв, Лескин, Вондрак, Нахтігаль, Мінс, Фортунатов, Пастернак, Пожидаєв, Кульбакін, Вайс. Авторська думка на боці тих науковців, які підтримують теорію старшинства глаголиці перед кирилицею як і гіпотезу, що Св. Кирило (Костянтин) лише упорядкував, систематизував письмові знаки, які вже існували перед ним. Найважливішим аргументом у цьому питанні автор вважає оповідання ченця Хороброго. Сама легендарна постать Хороброго не раз була предметом пильного наукового дослідження професора Огієнка (цій особі він присвятив окрему історично-літературну студію „Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські", яка якимось дивом вийшла друком у Києві 1927 року, коли Огієнка там уже не було). На думку автора, цією людиною був єпископ Климент з Македонії, що жив у IX-X століттях.

Свідчення ченця Хороброго про слов'янські племена забарвлені релігійною полемікою, а також містять цікаві подробиці про те, як чернець боронив письмо свого вчителя Костянтина — глаголицю — проти спроб латинського наступу на слов'янську письменність. Саме в цих свідченнях Огієнко віднаходить докази, що письмо у слов'ян, зокрема й тих, хто населяв нинішню територію України, існувало ще до Костянтина.

Синтетичний огляд слов'янської писемності, зацікавлене і неупереджене з'ясування на основі багатющого джерельного матеріалу його витоків, оригінальність авторських думок, сміливість гіпотез, популярний і ненав'язливий тон викладу вигідно вирізняє цю працю, ставить її в перший ряд світових надбань наукової як славістичної, так і українознавчої науки.

* * *

У науковому світі, не кажучи вже про пересічного читача, у нас на Батьківщині та й за рубежем менш відомий Іван Огієнко як автор і укладач багатьох словників, переважна більшість яких присвячена унормуванню української мови. Те, що зробив учений у цій царині, заслуговує не лише гідного пошанування, а й необхідності залучення цього масиву його творчості для практичного використання в наукових цілях, а також у навчальному процесі. Однак доводиться з прикрістю констатувати, що жоден із багатьох словників Огієнка ще й до сьогодні в нас не перевиданий.

Перші шість словників, що побачили світ у Києві в період 1910-1914 років, власне, якраз на момент його найінтенсивнішої діяльності як аспіранта й приват-доцента Київського університету Св. Володимира, нині можуть слугу-

вати цінними історичними пам'ятками в контексті славістичної термінології і слововживання. Це, зокрема, „Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов", „Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения", „Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи", „Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке", „Орфографический словарь „, „Словарь военно-исторических терминов".

На початковому етапі еміграції, що проходив на етнічних українських землях, переважно в Галичині, Іван Огієнко написав і встиг видати, у Львові, ще три словники, цього разу повністю присвячені правописним і стилістичним питанням української мови: „Український правописний словник" (видання 1923 року і в переробленому та значно доповненому вигляді видання 1925 року) та „Український стилістичний словник".

Це, так би мовити, завершені й самостійні словники, що вийшли друком окремими книгами. Значну ж кількість словників, менших за обсягом, Огієнко, не маючи коштів видати їх окремо, друкував протягом багатьох років у редагованих ним власних часописах — „Рідна Мова", „Наша Культура", „Віра й Культура" (про словники, вміщені в „Рідній Мові", йтиметься окремо), а також як додатки в окремих монографічних виданнях. Для прикладу, в монографії „Пам'ятки старослов'янської мови X-XI ст.", що побачила світ у Варшаві 1929 року, вміщено короткого словника старослов'янської мови, а в монографії „Український літературний наголос" (Вінніпег, 1952) — словник літературних наголосів. До речі, Іван Огієнко був одним з перших українських учених, хто настійно підкреслював на необхідності вивчення українських наголосів і дотримання їх у літературному й народному мовленні. Короткий словник найголовніших слів, які необхідні для засвоєння на початковому етапі вивчення української мови, він включив до свого підручника „Український правопис із словничком" (Львів, 1925).

У контексті Огієнкових зусиль щодо захисту й утвердження наукової, політично незаангажованої концепції походження української літературної мови, що бере початок з IX століття, значний інтерес для нашої мовознавчої науки складає його раннє дослідження „Історичний словник української граматичної термінології" (1908). Це була початкова реалізація задуму Огієнка — зібрати докупи всі мовознавчі терміни й простежити як змінювалися вони протягом усіх історичних періодів вивчення нашими науковцями історичної граматики української мови (від граматик Зизанія, Смотрицького, Павловського, а також граматик Вагилевича, Левицького, Лозинського, Лучкая до нашого часу). Цінність словника в тому, що до нього було залучено немало слів-термінів від початків зародження української граматичної літератури, аби читачеві було видніше, яким шляхом розвивалася термінологія української мови.

У Львові з друкарні Наукового товариства ім. Шевченка 1924 року вийшов Огієнків „Український стилістичний словник" (обсяг — 496 сторінок), до якого автор додав підзаголовок „Підручна книга для вивчення української літературної мови". І це не випадково, бо прагнув, аби така книга навчала справді чистої літературної мови, а заодно і спонукала б кожного більше любити і шанувати мову своїх батьків — цю „найвищу підвалину життя народу як окремої нації". Про причини, що спонукали його до створення такого словника, Огієнко писав так: „... За останній час скрізь помічається в нас надзвичайно велике бажання мати для всього народу одну спільну літера-

турну мову. Внаслідок певних історично-політичних причин літературна мова Галичини стала, головним чином через полонізми, такою, що її зовсім не розуміє загал на Наддніпрянській Україні. Те ж помічаємо на Україні Великій: тут вноситься чимало виразів та форм російських, а це також каламутить чистоту нашої літературної мови. Отож, укладаючи цього словника, я мав на оці допомогти обом кордоном поділеним сторонам — Великій Україні і Галичині — ближче пізнати мову одна одної і тим полегшити такий помітний уже процес утворення спільної української літературної мови, одної для сходу і заходу“[3].

З особливим наголосом акцентував автор словника увагу на те, що, беручи в основу методології історичний підхід, що дає дослідникові найбільше об'єктивності, він ніде в своїх працях не виступав „законодавцем моди“, а скрізь старався бути об'єктивним істориком того, що було і що є в житті нашої мови. В єдиному місці дозволив собі емоційний відступ, констатуючи тенденцію до збільшення іноземних запозичень в українській мові: „... Наша власна українська мова в її різних численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм народом поповнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих, скажемо, з польської чи московської“[4]. Словник витримав у Канаді два перевидання.

Заходами видавництва отців василіан у Жовкві 1934 року побачив світ Огієнків „Словник слів, у літературній мові не вживаних“. Це була ще одна спроба конкретизувати оголошене своїм часописом „Рідна Мова“ гасло „Для одного народу — одна літературна мова, один правопис“. Автор вніс до цього словника місцеві слова й форми, які в сучасній літературній мові не вживаються, або вживаються рідко (чужомовний лексичний ряд, передусім з російської та польської мов, архаїзми та галицизми, які не розуміє східноукраїнський читацький загал). В передмові до цієї праці автор зазначив: „Склав я свого Словника для людей доброї волі — для всіх тих, що щиро й відкрито визнають конечну потребу однієї соборної української літературної мови для цілого українського народу. Тому й присвячую його найперше каменярам соборної української літературної мови — усім працівникам українського слова, міцно сподіваючись від них і щирого прийняття цієї праці, і спокійного вияснення її недостач“[5].

Показово, що цим словником Івана Огієнка через багато літ після першого видання у Жовкві зацікавиться Науково-дослідне товариство української термінології, що діяло у Нью-Йорку в 70-х роках під керівництвом Костя Церкевича. Саме заходами цього товариства й було перевидано цю важливу працю ученого в серії „Бібліотека термінологічних словників і монографій.

Поява наукової розвідки „Українсько-російський словник початку XVII століття“ викликана випадковим знайденням Іваном Огієнком ще 1937 року в польському Білостоку одного рідкісного рукописного видання з довгою назвою — „Книга, глаголемая Алфавит, содержащая в себе толкование иностранных речей, иже обретаются во святых Книгах не переложены на русский язык“. Цей рукописний раритет колись належав сину П. Соловцова — студенту Московської академії Петру Вакулову, згодом він потрапив до любителя старовини Сулакадзева, а звідти — доньці власника бібліотеки

[3]Огієнко І. Український стилістичний словник. Львів, 1924.

[4]Огієнко 1. Український стилістичний словник. С. 9.

[5]Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Передмова автора. Жовква, 1934. С. 6.

в Білостоку Густава Векслера Ірині Марцинковської. Ця молода панянка й подарувала книгу професору Огієнку.

Маловідомий рукопис посідає в історії української культури помітне місце. Адже це перший, як зазначає Огієнко, відомий досі українсько-російський словник, складений на початку XVII століття російським автором для потреб російського читача. Потреба в такому словнику диктувалася тим, що протягом XVI-XVII століть українські книги, видрукувані в Києві й Чернігові, все більше поширювалися в Москві та інших містах Росії, але через мовні особливості не в усьому були зрозумілими тамтешнім читачам. Адже саме в цей період в Україні народжувалася нова літературна мова, в якій все більше домінували лексичні народні елементи. Ось зразки українсько-російських відповідників, взятих з цього словника: „вапно — мел; вечеря — поздний обед; ганьба — хула; гетьман — тысячник над воины, воєвода; дядина — тетка; звитяжство — победа; комора — хранальница; келих — чаша“ і т. д.

Ретельно вивчивши цей рідкісний рукопис, що волею випадку збагатив його особисту колекцію, професор Огієнко через певний час вирішив повернутися до нього, передрукувавши окремим виданням і додавши сюди свою наукову розвідку, що складається з двох частин — „Українсько-російські давні взаємини“ та „Алфавит іностаранних річей“.

Третьою частиною був власне українсько-російський словник, складений невідомим автором на початку XVII століття. Це дослідження Огієнка побачило світ 1951 року накладом Української вільної академії наук у серії „Славістика“.

В архіві митрополита Іларіона зберігається цікавий відгук на цю книгу української письменниці Докії Гуменної, яка після важких митарств у німецьких таборах Ді-Пі перебралася наприкінці сорокових років до США:

„Високодостойний отче Іларіоне!

Винюся перед Вами — таки давно дістала Ваш дарунок, „Українсько-російського словника початку XVII століття“, а й досі не подякувала. Але я хотіла із смаком прочитати цю книжку, а досі не мала змоги.

І читаючи оце, пригадалося мені, що перша наукова книжка про українську культуру та літературу була ваша. Чи могла я тоді, тринадцятилітня дівчина, думати, що колись дістану від вас особисто книгу, ще й з таким теплим написом? Якби мені хто сказав тоді таке! І ще дивно: читаючи про тих заскорузлих московських невігласів-монахів, десь зовсім близько чується подих нашої минувшини з усім широким потоком її різноманітного життя всіх станів, всіх тих, хто видавали з себе і воїнів, і вчених. Читаючи про страх Москви перед європейськими впливами, думала про незмінність Москви, її сучасну „залізну заслону“. Наглядно бачиш, що ніякі нові структури, реформи, революції не в силі перемогти дух народу, все одно він вертається до своїх традицій, що виходять десь поза межі соціології. Дуже й дуже дякую Вам за доставлену мені втіху при читанні Вашої цінної праці“[6].

Захоплення працелюбністю, наполегливістю, науковою скрупульозністю і жертовністю вченого викликає й історія написання іншої праці — „Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови“ (Вінніпег, 1961, 256 с.). Ця книга, як і багато інших праць ученого, мала драматичну долю.

Задум дослідити багату, глибоко народну мову Кобзаря, що лягла в осно-

[6]Лист Докії Гуменної від 3 вересня 1951 року до митрополита Іларіона // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 14.

ву української літературної мови, і на базі цього дослідження запропонувати читачеві своєрідного словника для повсякчасного користування, виник в Огієнка ще в 1918 році в Кам'янець-Подільському. Взявши в основу „Кобзаря" видання В. Доманицького 1910 року, Огієнко задумав створити повний словник мови Шевченка, широко застосувавши статистичний метод: біля кожного слова (як і його граматичної форми в конкретних реченнях), взятого з „Кобзаря", цифрою означати кількість його вживання. Саме це видання було вибрано не випадково. Адже всі пізніші друки „Кобзаря" все більше й більше відходили від авторського оригіналу. І про це варто було комусь починати відверто говорити, звертаючи увагу видавців на небезпеку вільного поводження з найголовнішою для українців книгою. Зрештою, такому практично неконтрольованому процесу варто було покласти край. В цьому бачив сенс своєї копіткої й виснажливої праці Іван Огієнко. На жаль, та колосальна праця — 200000 карток — залишилася в Кам'янці, й авторові нічого не залишалося як заново розпочати її — вже в Польщі.

Словник повністю був закінчений 1936 року й окремими частинами друкувався на сторінках часопису „Рідна Мова" протягом 1933-1939 років. Готуючи до друку його окреме видання, Огієнко додав до рукопису значний за обсягом монографічний розділ „Шевченко як творець української літературної мови", де автор грунтовно розглядає елементи мови Кобзаря, її милозвучність, синоніміку, народність і релігійність, а також новотвори та особливості авторського правопису.

У передмові автор зазначив: „Ця моя праця виходить до вшанування столітньої (1861-1961) нам'яті з дня смерті нашого великого національного поета й борця за волю України і українського народу. І я щиро прагну, щоб ця праця ширше пішла серед українського народу і допомогла розростові української літературної мови, бо цього прагнув і великий наш Кобзар".

Гідно поціновуючи це високовартісне видання, яке обов'язково варто перевидати в Україні, професор Альбертського університету в Едмонтоні (Канада), автор першого в світі мартирологу української літератури „Розстріляна муза" Яр Славутич назвав його „золотою короною шевченкознавства"[7].

Ще до одного маловідомого, але цінного словника І. Огієнка, виданого за кордоном, слід привернути увагу нашого читача. В період активної пастирської діяльності митрополита Іларіона, спрямованої на відновлення і об'єднання українського православ'я за межами України, запровадження української мови в усі церковні служби, виходить друком „Церковний словничок" (Холм, 1942), де зібрано і витлумачено (з поданням літературних наголосів) найголовніші терміни церковної лексики в перекладі українською мовою.

Цей словник, як і „Словник мови Шевченка", як і „Український стилістичний словник", на сьогодні, на жаль, є недоступними для широкого українського читача, оскільки в Україні не перевидавалися.

Вершиною словникотворчої діяльності Івана Огієнка можна без перебільшення назвати чотиритомний „Етимологічно-семантичний словник української мови", який налічує не одну тисячу сторінок і який за структурою, широтою залучення лексичного матеріалу, значенням для мовознавчої науки цілком заслуговує бути поставленим в один ряд з академічним виданням подібного типу. Мав цей словник багаторічну драматичну рукописну й видавничу долю, на чому варто зупинитися детальніше.

[7]Славутич Яр. Корона шевченкознавства // Український Голос (Канада). 1961. 5 липня.

Цю багаторічну многотрудну працю автор закінчив десь наприкінці 50-х років, і після кількарічного безуспішного пошуку коштів на видання окремими томами почав друкувати рукопис частинами в редагованому ним журналі „Віра й Культура". Публікації тривали протягом 1964-1965 років (з листопада часопис припинив своє існування через тяжку недугу його видавця). Тут ще варто зауважити, що окремі уривки рукопису друкувалися раніше, протягом 1933-1934 років, у Огієнковому часописі „Рідна Мова". Цей факт, очевидно, давав підстави авторові вважати журнальні публікації словника у „Вірі й Культурі" другим виданням.

Іван Огієнко не встиг побачити свого словника надрукованим. Після його смерті, згідно із заповітом, уся рукописна спадщина, у тому числі й теки з „Етимологічно-семантичним словником української мови" передавалися Інституту дослідів Волині у Вінніпезі. Через різні обставини рукопис словника виявився далеко не готовим для друкування. Як зазначає упорядник першого його тому професор Ю. Мулик-Луцик, „картки з авторовими поясненнями скорочень назв усіх тих джерел, якими користувався автор у процесі писання словника, зникли. Картки з поясненням скорочень номенклатури також пропали. Багато сторінок опинилося в хаосі перемішання. Пропала чимала кількість карток цього рукопису. Про це свідчить той факт, що в багатьох випадках бракує або початкових, або кінцевих карток з поясненням походження й значення деяких слів"[8].

І треба віддати належне упорядникові цього словника, невтомному популяризаторові творчості І. Огієнка в Канаді Ю. Мулику-Луцику, який доклав немало зусиль, аби усунути всі технічні неув'язки, зробити логічні містки між загубленими частинами й подати до друку у цільному вигляді перший том словника (літери А-Д). Вийшов він друком, до речі, у прекрасному оформленні — твердій тканинній оправі з позолоченим тисненням — заходами Товариства „Волинь" 1979 року, якраз у 70-ту річницю виходу друком першої наукової праці Івана Огієнка з проблем української лексикографії. Як відомо, це була ґрунтовна, велика за обсягом рецензія студента університету Св. Володимира на „Українсько-російський словник" В. Дубровського під заголовком „Як складати словники", яку вмістила у своїй четвертій книзі за 1909 рік редакція журналу „Літературно-науковий вістник".

Друкування наступних томів словника розтягнулося більш ніж на 15 років. Останній, четвертий, том (літери П-Я) побачив світ, також з видавничою емблемою товариства „Волинь", уже в 1994 році. Професор Ю. Мулик-Луцик упорядкував, крім першого, ще й другий та третій томи. Над останнім попрацювати вже не встиг через передчасну смерть. Тому наглядова видавнича рада, зважаючи на складність і масштабність роботи, змушена була шукати фахівця-українознавця з цієї проблематики за кордоном. Звичайно ж, звертатися з такою пропозицією в радянську Україну було неможливо (на той час ім'я Огієнка в Радянському Союзі було позначене тавром „запроданця і зрадника інтересів українського народу"). Тому вченого для упорядкування четвертого тому було віднайдено в Бухарестському університеті (Румунія) в особі професора, українки за походженням, Магдалини Куцюк. Ця людина, як і Ю. Мулик-Луцик, чесно і самовіддано виконала справді титанічну роботу, аби завершити повне видання словника.

[8]Мулик-Луцик Ю. Передмова // Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови. У 4-х т. Т. І. Вінніпег, 1970. С. 8.

Словник, про який іде мова, має ряд визначальних особливостей.

Перша. Іван Огієнко, маючи значний досвід укладання тлумачних словників, наводить величезний ілюстративний матеріал, аби дати можливість читачеві простежити розвиток того чи іншого слова „в живій тканині мови". Цінними з цього приводу є посилання на лексику творів Памва Беринди та Лаврiна Зизанія, які рідко використовуються нашими мовознавцями, але які переконливо засвідчують українські народні корені багатьох церковнослов'янських слів.

Друга. І в цій своїй великообсяговій праці автор залишається вірним своєму лозунгові, адресованому до всіх українців світу: „Для одного народу — одна літературна мова, один правопис". Іншими словами — непереборному бажанню боротися всіма силами і можливими засобами за єдність української мови — як на теренах Наддніпрянської і Наддністрянської України, так і в далекій діаспорі, де не раз робилися спроби унормувати відмінний від Києва український правопис.

Третя. Огієнко одним з перших українських мовознавців, на противагу офіційним представникам радянської мовознавчої науки, глибоко науково виділяє значний лексичний ряд в українській мові давньоєврейського і тюркського походження, що стало можливим після багаторічної праці над україномовним перекладом Біблії із староєврейської і грецької мов.

Магдалина Куцюк образно назвала видання цього унікального словника пам'ятником Огієнкові на словникотворчій українознавчій ниві. Але величнішим і довершенішим цей своєрідний пам'ятник буде тоді, коли побачать світ ще цілий ряд Огієнкових словників, які й сьогодні ще залишаються в рукописах. І побачать світ не на далекій канадській землі, як було досі, а в нас, в Україні. Бо усі ці книги вкрай потрібні сьогодні українському читачеві. З-поміж них — „Стилістично-граматичний словник української мови", „Фразеологічний словник української мови", „Географічні назви в українській мові", „Життя слів. Семасіологічні нариси".

* * *

Волею історичних обставин український народ і в материковій, і в близькій та далекій діаспорах все в більшій кількості, надто ж в першій половині XX століття, опинявся в різних державних утвореннях. Перебуваючи поза залізною завісою, що розмежовувала радянську Україну від вільного світу, мільйони українців у діаспорі поступово віддалялися від материзни не лише в політичному, психологічному, а й мовному відношеннях, привносячи в спілкування між собою все більше запозичених слів, діалектів, іншомовних кальок.

На порядок денний, таким чином, життя висувало нагальну потребу мовного об'єднання нації, ідею соборності мови. Адже народ, за словами І. Огієнка, який не має спільної літературної мови, — то недозріла нація. Мова ж завжди була своєрідним покажчиком сили та висоти культури кожного народу.

Роль своєрідної загальноукраїнської трибуни, цього вільного українознавчого центру щодо збереження єдиної літературної мови передусім для тих українців, кого доля розкидала різними" континентами земної кулі, протягом семи років виконував щомісячний науково-популярний часопис „Рідна Мова", незмінним редактором і видавцем якого був Іван Огієнко. Журнал редагувався у Варшаві, а друком виходив у відомій друкарні отців василіан у Жовкві неподалік Львова, і поширювався в усьому вільному світі, за ви-

нятком радянської України. Через відсутність повних комплектів у наших, навіть найбільших, бібліотеках це видання й досі залишається не вивченим і гідно не поцінованим не лише читачами, а й науковцями.

Перше число „Рідної Мови“ вийшло у січні 1933 року зшитком у 16 сторінок друку. В залежності від числа передплатників планувалося збільшити в подальшому обсяг до 24, а то й 32 сторінок. У редакційній статті, зверненій до читача, коротко викладалася програма часопису — короткі публікації з найрізноманітніших відділів української мови: її історія, давні пам'ятки, життя слів (семантика й етимологія), українська літературна мова й вимова, відмінність наддніпрянської від наддністрянської мов, український наголос, українська діалектологія, церковнослов'янська мова, архаїзми нашої мови, українська палеографія й палеотипія, правопис, чужі слова в нашій мові, питання синтаксису, помилкові й невдалі вирази наших письменників, українська наукова термінологія, методика навчання рідної мови, листування з читачами, мовні завдання, головні питання загального мовознавства, україністична бібліографія, рецензії, огляд новинок українських видавництв — книжок, часописів і т.п. Заявлена була й бібліотека „Рідної Мови“ — систематичне видання підручників, посібників, словників.

Як бачимо, редакція ставила перед собою досить широку програму дій, прагнучи прилучити чим більше прихильників, і не лише з числа інтелігенції — вчителів, священиків, працівників газет і журналів, а й рядового читача — селян, ремісників, учнів. Така програма багато в чому була не лише сміливою, а й ризикованою. Адже починати реалізувати її Огієнкові доводилося практично з нуля: не було в його розпорядженні ні поліграфічної бази, ні коштів, ні надійних меценатів. Справа творилася на ентузіазмі, глибокому переконанні в її потрібності й важливості, „в повній надії, що всі, кому дорогий добрий розвиток української мови, всіма засобами підтримають нашу культурну ініціативу й численною передплатою забезпечать існування „Рідної Мови“. І тому працювати треба було багато, аби завоювати у читача довір'я. Для цього важливо було підібрати добру команду однодумців, фахівців своєї справи.

Вже від початку Огієнкові вдалося згуртувати довкола часопису колектив талановитих авторів-українознавців, серед яких — Б.Кобилянський, Я.Рудницький, Я.Гординський, А.Чайковський, І.Коровицький, І.Крип'якевич.

З-поміж широкого розмаїття рубрик, безсистемності подачі публікацій, як здавалося на перших порах, поступово почала вимальовуватись головна лінія часопису, спрямована на реалізацію головного гасла, висунутого І. Огієнком, — „Для одного народу — одна літературна мова, один правопис“. Ось із якою публіцистичною наснагою звучать вистраждані, виболені в серці вченого думки на обгрунтування такого глибинного за змістом гасла із статті „Без спільної літературної мови немає нації":

"Глибока відрубність і вікове роз'єднання допровадили навіть до погорди поміж частинами одного народу. Перегляньте галицькі шкільні читанки: там уривки з наддніпрянських письменників сильно перероблені на мову місцеву... На цих зіпсутих читанках ще й сьогодні Галичина навчається літературної мови... Кому це потрібне? Кому це на користь? Кричимо про соборність, а не можемо дійти навіть до спільного правопису. „Хай живе соборність! Але... з галицьким правописом..."

З вищеподаного бачимо, що за всяку ціну мусимо творити одну спільну соборну літературну мову. Мусимо творити, коли хочемо стати нацією. Му-

симо бути нацією, коли хочемо бути народом незалежним. Це треба пам'ятати кожному, і гасло „Для одного народу — одна літературна мова" мусить стати бойовим нашим завданням для сучасної праці кожного, хто визнає себе українцем"[9].

Іван Огієнко мав підстави говорити так стурбовано, емоційно і прямо. Адже значна частина української інтелігенції, особливо галицької, від початку виходу часопису сприйняла його рішучу орієнтацію на єдину літературну мову не лише насторожено, а й, подекуди, вороже. Тож на нараді педагогічних працівників українських шкіл у Перемишлі влітку 1933 року при обговоренні піднятих „Рідною Мовою" правописних проблем було прийнято дивне рішення: кожний учитель-україніст хай навчає дітей писати по-своєму. Виходила справді абсурдна ситуація: учень, переходячи з класу в клас, мусив привчатися до того правопису, який сповідує вчитель. Незважаючи на настанови Наукового товариства імені Тараса Шевченка про єдину літературну мову, повернення до старого, галицького правопису спостерігалося і в інших місцевостях Галичини.

Не сподіваючись, що перемишльські педагоги прислухаються до аргументів „Рідної Мови", Огієнко пише для україномовної преси свою статтю „Не туди дорога: перемишльське вчительство проти культурної єдності нації". На жаль, жоден з галицьких часописів її не надрукував і це чудове, глибоко аргументоване і переконливе звернення до галицького українства так і залишилося в чорновому варіанті в одному з львівських архівів[10].

Не міг байдуже й читати він україномовні часописи, які нехтували вимогами загальноукраїнського правопису. Тому не тільки зі сторінок свого журналу, а й безпосередньо листом на адресу такої редакції звертався професор Огієнко з надією, що така форма може бути дієвішою. Один з таких характерних листів — глибоко емоційний і переконливий — віднайдено у вінніпезькому архіві — до редактора часопису „Новий Час":

„Глибокоповажний редакторе!

За десять літ праці „Новий Час" розрісся. Це збільшення впливу збільшує й відповідальність... Думаю, що „Новий Час" мусить перейти на повний академічний правопис і на всеукраїнську літературну мову. Відважтесь відразу, без шкідливого вагання... Не робіть із Галичини бодай мовно якоїсь провінціяльної закутини. Зрозумійте ж, нарешті, глибинне значення рідномовного гасла — тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис. Зрозумійте і зреалізуйте його. Об'єднаймося, нарешті, у мові, — і це мовне об'єднання, реалізація соборної української мови золотими буквами залишиться не тільки в історії української культури, але й в політичній історії нашого народу. І нехай, власне, за „Новим Часом" увійде до історії нашої культури цей сміливий почин мовного об'єднання цілого українського народу"[11].

Натомість, львівська газета „Діло" вустами В. Сімовича стала доводити своїм читачам, що, мовляв, ніякого правописного хаосу в Галичині не існує, що справа єдиного літературного правопису настільки малозначна, що різниці правописні не повинні нас непокоїти[12]. Були й такі часописи, які вустами

[9] Огієнко І. Без спільної літературної мови нема нації // Рідна Мова. 1935. Ч. 9. С. 389.

[10] ЛНБ. Відділ рукоп. Ф. 10 (Антонича). Од. зб. 138. П. 5. Арк. 1-9.

[11] Лист Івана Огієнка від 16 травня 1933 року до редактора журналу „Новий Час" // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 19.

[12] Сімович В. Правописний хаос? // Діло. 1935. Ч. 5.

своїх редакторів чи авторів самовпевнено заявляли: писатимемо, як і писали, нам „огієнківщини“ не треба.

Ці та й інші випади проти „Рідної Мови“ своїх же, українських, „патріотів“ давали підстави Огієнкові з гіркотою говорити на сторінках часопису у згадуваній уже статті „Без спільної літературної мови нема нації": „Серед нашої інтелігенції багато ще таких, що сильно перешкоджають створенню однієї літературної мови. Скільки ворогів має „Рідна Мова“ — ворогів укритих, що з-за плоту зрадливо кидають на неї тяжким камінням!"

Були й інші, не правописні, причини спротиву нарощуванню авторитету Огієнкового часопису. Про них пізніше, на п'ятирічний ювілей виходу „Рідної Мови“ напише сам редактор: „Рідна Мова“ від початку свого існування збагатіла на... ворогів найрізнішої масті. Вороги ці наповзялися були конче прибити „Рідну Мову“ й були організували проти неї пресовий похід. Ішло, може, більше про редактора журналу, як про сам журнал, тому що редактор відмовився робити політичну роботу в певному напрямі... Пережив редактор і втрату кафедри в університеті з тих самих причин“[13].

Та набувала „Рідна Мова“ з кожним новим числом не лише ворогів, а й щирих прихильників, вдячних читачів. Багатьом з них імпонувала наступальність, принципова позиція часопису в питанні збереження єдиної української мови. І таку позицію немало читачів намагалося підтримати. Ось витяги лише з трьох характерних дописів до редакції.

З Канади:

„Є тут у нас тисячі українців із Великої України, що звуть себе „русскими“, з нами, галичанами, бояться приставати, а губляться в чужих російських товариствах і тим несвідомо допомагають нашим ворогам неволити Україну. На жаль, таких „малоросів“ маємо тут чи не 75 відсотків... І коли то наш народ стане вільний? А як стане, тоді „Рідна Мова“ матиме мільйон передплатників, а осідка її буде в Києві...“[14].

Із Закарпатської України:

„Загал говорить і пише, як хоче... Цікаво, що 90 відсотків нашої інтелігенції вважає себе „інтелігентною“, не знаючи своєї літературної мови. Мовний аналфабет — не інтелігент!“[15].

З Польщі:

„Придушені гіркими невдачами, особливо в недавньому минулому, ми доходимо до пересвідчення, що головна причина невдач — наша роз'єднаність... Тому ідея єдності наповняє сьогодні душу кожного українця-інтелігента чи й простолюдина. А тому гасло професора Огієнка знайшло беззастережний відгук у нашій ментальності... І саме тому ми радо стаємо в ряди провідників його“[16].

За такої гарячої підтримки читачів редакторвидавець опускати руки не міг. Хоча й розумів, яку непросту місію взяв на свої плечі. Велася копітка, цілеспрямована організаційна робота часопису задля розширення кола читацького загалу. Одна з її форм — Гуртки плекання рідної мови, що на заклик часопису почали створюватися в містах і селах, де жили українці. За короткий час сформувалася мережа таких гуртків, з представниками яких редакція підтримувала постійний зв'язок: їм надсилалися різноманітні

[13]Огієнко І. Тернистим шляхом: п'ятиліття „Рідної Мови“ // Рідна Мова. 1938. Ч. 1. С. 5.
[14]Давискиба М. Винародовлення українців // Там само. 1935. Ч. 8. С. 380-381.
[15]Садовський Б. Деякі причини незнання мови // Там само. Ч. 2. С. 67-72.
[16]Романченко Л. Для одного народу — один правопис // Рідна Мова. 1938. Ч. 7. С. 303.

повідомлення, чеки для організації передплати, видання для поширення на місцях. А в одинадцятому числі за 1934 рік було надруковано проект статуту „Гуртка плекання рідної мови“, який складався з таких розділів: організація роботи гуртка, перелік українознавчих тем для дискусій і виступів, мовні заповіді, рідномовні гасла, пам'ятка українському емігранту. Про роботу таких гуртків систематично вміщувалися короткі інформаційні повідомлення.

З метою розбудити широкі інтелігентські кола від мовної байдужості й залучити її до творчої співпраці задля устійнення української літературної мови, редакція вирішила видавати „Мовний порадник для редакторів, видавців і робітників пера“. Адресата такого порадника було обрано не випадково. Адже саме від тих, хто редагує й випускає україномовні періодичні друковані органи, книги, значною мірою залежало те, на які правописні норми орієнтуватимуться читачі. Випуски „Мовного порадника"— це своєрідний журнал у журналі, в якому всі мовні питання подавалися в лаконічному вигляді, з конкретними прикладами. До речі, саме „Мовний порадник“ запропонував усім видавцям вживати в своїх виданнях державотворче словосполучення „в Україні“ замість колоніального, принизливого для всіх українців „на Україні“. Така порада підкріплювалася аргументованою статтею редактора „В Україні, а не на Україні“. Варто навести фрагмент з цієї статті, де автор переконливо досліджує причину багатолітнього вживання терміна „на Україні“, як прагнення ворогів української державності вважати Україну не як самостійну державу, а як якесь територіальне, не самостійне ціле, як складову частину чиєсь держави:

„За останні 50 літ ми остаточно зреклися своїх колишніх назв Русь та Малоросія, прийнявши назву Україна за назву цілої нашої етнографічної території; коли ж так, то мусимо змінити й стару граматичну форму, й уживати тільки в Україні, в Україну, а не на Україні, на Україну. В 1917-1920 роках існувала Україна як незалежна держава... Мусимо прийняти тільки вираз „в Україні“, як кажемо: в Росії, в Італії і т. ін., викинувши остаточно з нашого вжитку граматичну ознаку нашого колишнього поневолення — рабську форму „на Україні“[17].

Ця стаття й сьогодні не втратила своєї актуальності. Її варто було передрукувати у тих, зокрема, виданнях, які все ще не можуть відвикнути від усталеної за триста останніх років форми, справді принизливої для нашого народу, послуговуючись все ще прийменником „на“.

До речі, наприкінці випуску „Мовного порадника“ вміщувалося звернення від редакції такого змісту: „Сердечно просимо всіх цей „Мовний порадник“ передрукувати в своїх виданнях і вже тим допомогти ширити рідномовні гасла, а тим часом допомогти й процесу усталення нашої мови. Покладімо, нарешті, край хаосу в нашій літературній мові“.

Цікавою й результативною була акція „Духовенство й рідна мова“, яку зініціювали листи читачів. В одному з них ("Рідна Мова“. 1935. Ч. 4), з Галичини, йшлося про те, що в окрузі працюють із парафіянами 25 священиків, але серед них немає жодного, хто б знав українську літературну мову. Порушену читачами проблему було продовжено в десятому числі розлогою статтею Івана Огієнка „Духовенство й рідна мова“. Йшлося в ній про покликання й обов'язок українського духовенства в національному пробудженні народу. Аби з цими публікаціями були ознайомлені всі українські священи-

[17]Огієнко І. В Україні, а не на Україні // Рідна Мова. 1938. Ч. 7. С. 67-72.

ки Галичини, редакція прийняла рішення додрукувати 3000 відбиток цього числа і розіслати їх безкоштовно найширшому колу українських громадян. Цю акцію було проведено через гуртки плекання рідної мови.

Приклад безкоштовного поширення друкованих видань був далеко не поодиноким у практиці „Рідної Мови". В тому ж 1935 році подібна доброчинна акція проводилася для дитячих садків. Туди передавалася книжка „Рідна Мова", що друкувалася окремими подачами протягом цілого року на сторінках журналу, а потім вийшла окремим виданням. У кількох числах часопису вміщувався текст оголошення: „Просимо дитячі садки, що не мають коштів на купівлю „Рідного слова", листовно зголоситися до нашої адміністрації за безплатними примірниками". У друкарні отців василіан було видруковано на замовлення часопису яскраву, у дві фарби, настінну таблицю „Шануймо рідну мову! Десять мовних заповідей свідомого громадянина". Її також було розіслано передплатникам з проханням вивісити на людних місцях — у школах, читальнях, установах.

Як бракує сьогодні такого настінного чи настільного видання багатьом нашим нинішнім державотворцям, різного рівня посадовцям і службовцям, які або через низький рівень своєї культури, або через незнання власної історії, а скоріше через своє манкурство нехтують ще й досі державною мовою! Як важливо саме сьогодні повернутися до Огієнкових „Десяти мовних заповідей свідомого громадянина" в дитячому садку і школі, вищому навчальному закладі і в державній установі, у виробничому підрозділі і парламенті нашої держави! Цей неповторний декалог Івана Огієнка — десять його заповідей, десять принципів, якими має керуватися кожен українець, побудований за іншим неповторним декалогом — десятьма заповідями Божими. Вчитаймося, вдумаймося в ці мовні заповіді:

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.

2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.

3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.

4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.

5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.

9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

А наступного року всі передплатники „Рідної Мови" одержали безкоштовно ще одну книгу І. Огієнка, що також спочатку друкувалася в журнальному варіанті, — „Науку про рідномовні обов'язки". „Випускаємо цю книгу, — йшлося у повідомленні до читачів часопису, — з глибокою надією, що вона широко піде в найдальші наші закутки, кожному відкриваючи очі

на його рідномовні обов'язки. Нехай кожен, хто одержить цю книгу, конче передасть її своїм знайомим“ („Рідна Мова“. 1936. Ч. 9. С. 331).

Зазначені вище благодійні акції редактора і видавця журналу „Рідна Мова“ Івана Огієнка щодо безкоштовної передачі накладів україномовних книг у дитячі садки, школи, просвітні товариства, з одного боку, досягали поставленої мети, а з іншого — погіршували і без того тяжкий матеріальний стан часопису. Через неможливість досягнення самоокупності видання наявним накладом, збитки покривалися добродійними пожертвами самих читачів, список яких постійно друкувався на сторінках часопису. Функціонував і „Фонд підтримки „Рідної Мови“. І все ж, коштів було явно недостатньо. Матеріальну скруту видавництво певною мірою переборювало тим, що обов'язки і редактора, і секретаря, і адміністратора, і посильного виконувала. . . одна особа. Це був Іван Огієнко.

Незважаючи на такий непевний матеріальний стан, періодичність виходу — один раз на місяць — вдалося витримувати досить тривалий час — з січня 1933 до червня 1937 року. Перші збої почалися на четвертому році виходу. Сьоме і восьме числа того року вийшли спареними, а далі читачі повідомлялися про вимушену двомісячну перерву.

Про винятково тяжкі матеріальні обставини „Рідної Мови“ засвідчують повідомлення й з інших україномовних друкованих органів. Так, на захист свого побратима став перемишльський двотижневик „Прорив“, у шостому числі якого за 1937 рік була вміщена зворушлива замітка „Б'ємо на сполох!“. Варто процитувати її як приклад єдності українських сил, за яку постійно ратувала на своїх сторінках Огієнкова „Рідна Мова":

"У чужинців такі видавництва тішаться опікою уряду, дістають великі субвенції та мають постійну поміч громадянства, — в нас цю працю виконує одна особа. Б'ємо на сполох! Є сильні наші економічні установи. Хай вони допоможуть одинокому видавництву, бодай якийсь час, доки загал не прозріє. Є читальні, кооперативи, „Соколи“, „Луги“ й ін. Одна імпреза на користь одинокого в тім роді видавництва — й подумайте, що можна було б зробити! Невже ж дозволимо, щоб таке корисне видавництво впало?“[18].

Найкращою оцінкою зробленого працівниками цього практично недослідженого нашими науковцями часопису є слова професора Л. Білецького: „Капля довбає камінь не своєю силою, але постійністю. Ось такою каплею, що пробиває камінь нашої байдужості до рідної мови, і є „Рідна Мова“, — вона пробиває й байдужі серця, й байдужий мозок українського обивателя“[19].

Мав рацію професор Білецький, наголошуючи на байдужості „обивателя“. Бо саме до його серця так наполегливо, але не завжди результативно, прагнув достукатися Іван Огієнко. І, певне, лише йому одному відомо було, яких сізіфових зусиль треба було докласти, аби не зупинитися на пів дорозі, не розчаруватися, не опустити руки. Як крик душі сприймають сьогодні його слова з листа, адресованого до Львова Є. Пеленському: „Рідна Мова“ насилу дише — передплатників мало, не знаю, що й робитиму. . . Сердечно прошу Вас також взяти ближче інтереси „Рідної Мови“. Ви добре розумієте, як потрібний такий журнал. За один рік він таки немало зробив. І шкода

[18] Б'ємо на сполох! (редакційна стаття) // Прорив (Перемишль). 1937. Ч. 6.

[19] Білецький Л. Капля й камінь довбає // Рідна Мова. 1935. Ч.7. С. 333.

буде, коли, за браком коштів, він мусить або завмерти, або жевріти“[20].

І таки здолав Огієнко ті перші труднощі. Журнал виходив невпинно, з місяця в місяць протягом семи років. І виходив би й далі, якби у 1939 році не змушений був видавець підкоритися розпорядженню німецьких властей про заборону.

А в цих словах, адресованих редакторові читачем з Ужгорода А. Станканинцем, було справді щось пророче: „По-моєму, весь український народ мусив би дякувати Вам за Ваш труд. Смію твердити, що колись йому відкриються очі й він подякує Вам. Кожне добре й святе діло злучене з труднощами. Але витривалістю переможемо все“[21].

Зусилля Івана Огієнка щодо мовного об'єднання нації не були марними. Його голос почули не лише в Європі, але й на американському, австралійському континентах, куди поширювався журнал. І коли 1987 року в Нью-Йорку вийшло друге, доповнене й виправлене, видання „Українського правопису“, призначеного для всіх українців нематерикової України, в передмові до читача автори К. Церкевич і В. Павловський, хоча й своїми словами, але повторили думки про рідномовні обов'язки свого вчителя Івана Огієнка: „Видаючи цей правопис, ми рішуче засуджуємо і відкидаємо невдалі й непотрібні спроби деяких еміграντських груп змінювати академічний правопис 1928-1929 рр. й запроваджувати штучні й чужі українській мові слова... Той, хто порушує норми української мови і норми українського правомірного правопису, одночасно порушує національну дисципліну й таким порушенням приводить до анархії, хаосу і роз'єднання української нації. Пам'ятаймо гасло (Івана Огієнка. — М. Т.): „Для одного народу — одна мова й один правопис“[22].

Чи не найбільшою нагородою Огієнкові за титанічні зусилля щодо збереження й розвою єдиного в українській діаспорі мовного часопису стало розпорядження уряду Карпатської України від 25 листопада 1938 року, яким встановлювалася на всій території щойно утвореної держави українська мова як державна. Проведення цього розпорядження, зазначається в урядовій постанові, вимагає, щоб усі урядники на державній та громадській службі в урядовім листуванні, а також у зносинах із сторонами практично знали українську літературну мову, вимову та її правопис, а щоб в усіх урядах та дирекціях була одностайність, міністерство культури, шкіл і народної освіти звертає увагу на допоміжну мовознавчу літературу[23].

У списку такої літератури постановою уряду Карпатської України на початку значиться журнал „Рідна Мова“, що видає професор Огієнко, а також його друковані праці: „Рідне писання“, „Рідне слово“, „Сучасна українська літературна мова“. А ще — термінологічні словники, що друкувалися на сторінках часопису.

Справою надзвичайної ваги визначила редакція „Рідної Мови“ і її видавець І. Огієнко підготовку різноманітних матеріалів щодо створення термінологічних словників. Особливо актуальним це стало після розгрому більшовицькою владою українського словництва в Києві і, зокрема, закриття Українського інституту наукової мови — серйозного наукового підрозділу Академії наук радянської України, на який свого часу були покладені функції термі-

[20] ЛНБ. Відділ рукоп. Ф. 232. Оп. 85. Од. зб. 2. Арк. 1.

[21] Дописи прихильників рідної мови // Рідна Мова. 1935. Ч. 11. С. 524.

[22] Український правопис. Нью-Йорк. 1987. С. XIII.

[23] Див.: „Рідна Мова“ в Карпатській Україні // Рідна Мова. 1939. Ч. 2. С. 93-94.

нологічного забезпечення процесу українізації усіх сфер суспільного життя, що бурхливо розпочався у двадцятих роках. Зусиллями наукових працівників усього Інституту розпочалася була активна робота з підготовки й випуску понад трьох десятків украй потрібних словників — правничої, філософської, педагогічної, фізичної, хімічної, природничої термінології. На жаль, вся ця робота з середини тридцятих років практично припинилася. Але незабаром, за ініціативою „Рідної Мови“, відновилася за кордоном.

Варто зазначити, що ця проблематика постійно була в полі зору авторів часопису буквально від початку його заснування. Немало ґрунтовних публікацій уже вміщувалося під рубриками „Словник чужих слів“, „Матеріали для словника окремих говірок“, „Шкільна термінологія“, „Українська канцелярійна мова“, „Спортивна мова наших учнів“, „Автомобільна термінологія“, „Військова термінологія“ та ін. Однак, повної системності вона починає набувати з 1937 року — на завершення антиукраїнських репресій у радянській Україні. І це була принципова позиція українських мовознавців за кордоном: на фоні переорієнтації зусиль офіційних радянських мовознавців (під тиском кремлівської влади) на зближення лексичних і правописних норм української мови з російською, об'єктивний процес відродження української мови, очищення її від ідеологічних нашарувань сміливо перебрала на себе після Українського інституту наукової мови в Києві „Рідна Мова“ у Варшаві.

Протягом ряду літ „Рідна Мова „ виконувала роль своєрідної бібліографічної інституції, яка ретельно і систематизовано фіксувала і друкувала на своїх сторінках все, що виходило друком по всіх світах з царини українознавства в цілому і мовознавства зокрема. Повз увагу редакції не проходило не лише жодне видання з цієї проблематики, а й наукова стаття чи бодай замітка, вміщена в тому чи іншому періодичному органі. Розпочавши з регулярної публікації інформації про новинки літератури з українознавства, що звідусіль надсилалися до „Рідної Мови“, редакція вирішила поглянути на цю тему в історичній ретроспективі. Так з'явилися великообсягові подачі І. Крип'якевича „Мовні статті у львівському „Ділі“ 1881-1905 р.“, куди потрапило практично все, що стосувалося мовного питання за чверть століття існування цього авторитетного в Галичині часопису ("Рідна Мова“. 1933. Ч 10 С. 333-334; Ч. 11. С. 373-376). Через якийсь час журнал вміщує ще один бібліографічний огляд — „Українська мова в „Записках ВУАН“ ("Рідна Мова“. 1933. Ч. 8. С. 285-286; 1934. 4.5. С. 213-216). Автором цього огляду був Іван Огієнко.

Це були перші кроки до здійснення великомасштабного задуму — створення неповторного покажчика „Бібліографія української мовознавчої бібліографії“. Важливо було показати всьому науковому світу, якою багатою і давньою є українська мова, як довго і наполегливо доводилося боротися кращим представникам українського народу за право повнокровного існування цієї мови, як багато було в цій справі самовідданих подвижників, і якими рясними в усі часи були дослідження нашої мови.

Справу укладання такої бібліографії Огієнко доручив відомому львівському книгознавцю і журналісту Є. Пеленському. Про це він просив свого духовного побратима в одному з листів до Львова. Пеленський загорівся ідеєю і швидко зреалізував її.

З четвертого числа (за 1934 рік), „Рідна Мова“ почала публікацію „Бібліографії української мовознавчої бібліографії“. Друкувалася вона з продовженням до десятого числа часопису і в загальному обсязі має близько

двадцяти журнальних сторінок. Унікальність і цінність цієї бібліографії передусім у тому, що в ній зібрані найголовніші покажчики книжкових видань, наукових праць, статей, оглядів як українських, так і зарубіжних авторів з тієї чи іншої ділянки вивчення та популяризації української мови, що друкувалися в різний час у різних країнах. Окрім покажчиків, виданих у Києві, Харкові, Львові, Петербурзі, зустрічаємо тут і краківські, берлінські, празькі, кембріджські видання, присвячені оглядам вивчення нашої мови. Особливий інтерес для наших науковців сьогодні можуть мати, зокрема, покажчики літератури „Європа про українську мову XVII-XVIII ст." І. Борщака (бібліологічні нотатки), „Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920-1931 р."

П. Зленка, „Словник української мови" М. Осипіва, „Огляд українського наукового руху поза межами УСРР" В. Дорошенка. Чи не найповніше зібрані в цьому покажчикові бібліографії окремих відомих дослідників-мовознавців П. Бузука, А. Кримського, М. Максимовича, І. Огієнка, О. Потебні, Г. Голоскевича та ін.

Сьогодні, коли така поважна наукова інституція нашої держави як Інститут українознавства Міністерства освіти та науки України приступила до складання повної бібліографії з українознавства, „Бібліографія української мовознавчої бібліографії", створена й опублікована „Рідною Мовою", стане, без сумніву, гідним і вагомим доповненням цієї вкрай потрібної незалежній Україні праці.

Серед постійних рубрик часопису, до ведення яких Іван Огієнко ставився з особливою старанністю, був спеціальний розділ для найменших читачів „Граматика малої Лесі". Цю рубрику редактор і видавець часопису назвав на честь своєї найменшої доньки Лесі, і вів її так, як би проводив мовні уроки для своїх дітей. Підписував кожну подачу своїм псевдонімом — Дід Огій.

Тексти, опубліковані в розділі „Граматика малої Лесі", мають свою особливість. Оскільки адресовані вони найменшим читачам (чи слухачам), то й подавалися відповідним стилем — зрозумілим і доступним дитині. Нерідко розповідь про мову, окремі слова ведеться у формі діалогу малої Лесі з дідом Огієм, який непомітно зав'язується в цікавий, захоплюючий сюжет (наприклад, казковий), до якого не міг бути байдужий читач.

Такі своєрідні уроки української мови, вдумливо побудовані автором — водночас і прекрасним методистом-викладачем, і тонким знавцем дитячої Душі (виховав з дружиною троє дітей) — нині слід неодмінно видати окремою книжкою з такою ж назвою — „Граматика малої Лесі". В умовах, коли у нас вкрай бракує цікавих пізнавальних дитячих книжок, це видання бачиться сьогодні вкрай актуальним. Воно, без сумніву, обов'язково буде прочитане юним читачем до кінця.

Окремої розмови заслуговує тема „Рідна Мова" й українське красне письменство. Хоч на початку часопис формувався як чисто мовознавчий, на його шпальтах періодично друкувалися кращі взірці як класичної, так і сучасної української літератури, переважно твори наддніпрянських письменників. Саме на них Іван Огієнко прагнув виховувати художні смаки читачів, показати милозвучність, багатство справжньої мови, позбавленої місцевих діалектизмів чи чужомовних кальок. Це були, здебільшого, тексти Т. Шевченка, Лесі Українки, Олександра Олеся, Остапа Вишні. Твори деяких письменників були першодруками взагалі, як наприклад, роман С. Черкасенка „Пригоди молодого лицаря" та його ж поема „Наша твердиня" (про україн-

ську мову).

Як правило, тексти таких творів друкувалися тут з наголосами і з тлумаченням деяких слів чи термінів, які для західноукраїнського читача були ще мало зрозумілими. Всю цю чорнову роботу із зносками і примітками виконував сам І. Огієнко.

У редакційній пошті читачі неодноразово ставили питання про збільшення обсягу художнього відділу часопису, про публікацію критичних оглядів творчості окремих письменників, новинок видань. Таке побажання співпало і з намірами редакції: з 1938 року (число 8) профіль видання було доповнено. Тепер це був „науково-популярний місячник, присвячений вивченню української мови та теорії літератури". Нинішніх теоретиків літератури, безумовно, може зацікавити глибоко професійний аналіз творчості В. Стефаника, М. Черемшини, В. Самійленка та інших, зроблений авторами „Рідної Мови".

На момент закриття німецькими властями „Рідної Мови" у науковому і видавничому світі часопис мав репутацію не лише солідного періодичного друкованого органу, а й своєрідної українознавчої наукової інституції, на авторитет якої зважали, скажімо, видавці як україномовних, так й іншомовних періодичних видань з усіх континентів. Саме з метою обміну інформацією, а також з бажання одержати фаховий аналіз мови свого часопису видавці систематично надсилали свою продукцію на вулицю Сталову, 25 у Варшаву, де протягом усіх цих важких років містилася редакція „Рідної Мови", а заодно й помешкання її незмінного редактора та видавця Івана Огієнка.

Показовою є висока оцінка діяльності часопису Івана Огієнка „Рідна Мова" зарубіжними науковцями. Зокрема, чеський науковий місячник „Slovansky Pzehled" ("Слов'янський погляд") зазначав:

"Це взагалі перший такий український часопис і було б зайве доводити потребу його для українців, розшматованих політично і поневолених національно на цілій своїй етнографічній території. . . „Рідна Мова" — то місячник не тільки високого наукового рівня, але й повчаючий та цікавий, цінний причинок до української культури й добрий засіб для ушляхетнювання живої української мови"[24].

Через багато літ після закриття німецькими властями „Рідної Мови", вже на канадській землі, оцінюючи роль цього часопису в національному пробудженні українців і свою роль у його творенні, Іван Огієнко наголосив: „Сьогодні, оглядаючись на цей тяжкий тернистий шлях „Рідної Мови", спокійно можна сказати: зроблено все, що було в силі людській, щоб чесно й достойно стояти на сторожі слова. Працю докінчить наступне покоління"[25].

* * *

Серед десятків фундаментальних досліджень Івана Огієнка, присвячених тим чи іншим аспектам функціонування, унормування чи походження української мови, особливе місце посідає „Історія української літературної мови". До написання цієї книги автор ішов десятиліттями, до болю в серці переживаючи несправедливу долю свого народу і його мови, якій історія століттями не давала нормальних можливостей розвиватися і стверджуватися в усіх сферах суспільного життя. Написавши цілу низку різноманітних підручників, посібників, за якими б різні категорії населення могли оволодіти знаннями своєї мови, вчений довго виношував намір створити таку книгу,

[24] Slowansky Pzehled (Прага). 1933. № 3. С. 262.

[25] Огієнко І. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1949. С. 370.

де б в історичному розрізі показати усьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла ця мова, доки набула сучасної форми. А ще — на основі глибоко аргументованих наукових досліджень — ствердити її окремішність, самобутність, відмести лженауковість поглядів деяких учених на українську мову як на чиєсь „наріччя“.

Взагалі ж, поява цієї етапної Огієнкової праці має свою драматичну передісторію.

Ще в 1918 році Огієнко взявся за створення і видання своєрідного порадника студентам, вчителям, учням і всім, хто бажав самостійно вивчати українську мову. Того ж року у видавництві книгарні Є. Череповського, що видавало переважно україномовну літературу, побачив світ його ґрунтовний бібліографічний покажчик „Українська мова „. В ньому містився перелік усіх виданих книг чи наукових розвідок, що мали бодай найменше відношення до української мови. „Нехай пересвідчаться й недовірки, — акцентував увагу читача в передмові до цієї книги автор, — що мову нашу „вигадано“ таки не за останні роки і що праці по вивченню нашої мови почалися тому вже більше 300 років“[26].

Сам покажчик був побудований таким чином, що з нього зримо вимальовувалася структура майбутньої „Історії. . . “. Ось лише деякі назви розділів цього видання: „Оборонці й вороги української мови“, „Пам'ятки української мови“, „Спор южан с северянами“, „Українська мова і її історія“, „Мова українська і мова московська“, „Чужі слова в українській мові“, „Теперішній стан в українській мові“, „Описи рукописів в українських архівах“.

Дещо пізніше, на основі ретельно досліджених архівних даних, всупереч офіційному мовознавству, вчений сміливо обґрунтовує свою концепцію походження української літературної мови, яка народилася ще в глибоку давнину, задовго до офіційного прийняття християнства. Детально про це він пише в своїх працях „Руські переклади в Херсонесі в 860 році“ (1927), „Кирило і Мефодій“ (1927), „Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян“ (1937).

Спробу надати цій концепції твердого наукового підґрунтя І. Огієнко здійснює ще в 1919 році, будучи на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. Тоді він запросив на роботу до цього закладу свого колегу з Києва, вченого-мовознавця Є. Тимченка. Саме йому ректор і доручив дуже цінну і нагальну, на його погляд, справу: організувати роботу щодо створення фундаментального історичного словника української мови. Ідея базувалася на тому, що українська література, маючи свої писані пам'ятки ще з XI століття (Ізборники Святослава, Остромирове Євангеліє, написи на монетах, чернігівських гривнях), потребувала наукового обгрунтування етимології слів, а відтак і пошуку коренів, першовитоків української мови. Одне слово, слід було ретельно віднайти й пояснити той багатий словниковий скарб української мови, що створив наш народ у пам'ятках письменства з найдавнішого часу до XIX століття.

Віднайшовши потрібні для цієї справи кошти, ректор Огієнко покладає обов'язки укладача такого словника на професора Тимченка. І той гаряче взявся за роботу: протягом року було виписано і систематизовано понад тридцять тисяч карток. Весною 1920 року вчена рада Кам'янець-Подільського університету, зважаючи на нестабільну політичну ситуацію, приймає ріше-

[26]Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури для вивчення української мови. К., 1918. 88 с.

ння передати увесь зроблений до словника матеріал Українській Академії наук, для чого відряджає до Києва Є. Тимченка.

І ось рівно через десять років, вже у Варшаві, до рук Огієнка якимось дивом потрапляє значна за обсягом книга, щойно видана в Києві, — „Історичний словник українського язика. Том І. Літери А-Ж. За редакцією Є. Тимченка". З трепетним хвилюванням розкрив він цю дорогу для нього річ, адже пам'ятав, як народжувалися з його допомогою ці сторінки в далекому Кам'янці-Подільському. Але... Яким болючим і гірким було розчарування професора, коли після прочитання кількох сторінок книги він зрозумів: том словника вийшов обкраєним, процензурованим. У ньому бракувало головного — справжньої історії української мови.

Найдавнішим часом її виникнення упорядники словника визначили не XI, а... XIV століття.

Власне, нічого нового для радянського читача в цьому виданні не відкривалося. Тут спрацювала затверджена у високих партійних кабінетах ідеологічна метафора про спільний корінь походження трьох східнослов'янських народів — українського, білоруського та російського — та їхніх мов, про ті розгалуження, що для українців і білорусів щодо мови визначалися саме XIV століттям.

Істинний учений, глибокий знавець слов'янської історії, великий патріот і вірний син свого народу, Огієнко стримати мовчання у цій ситуації просто не міг. Факт невіднесення писемних пам'яток XI-XIII століть до історії української мови в офіційному академічному виданні він вважав настільки важливим загальнонаціональним питанням, що вирішив звернутися до широкого українського громадянства. У двох вересневих числах львівської газети „Діло" (Ч. 211 і 213) за 1930 рік з'являється його велика стаття на цю тему під заголовком „Історичний словник української мови. Слово до Української Академії наук у Києві". На початку статті автор обґрунтовує необхідність для українців мати глибоко наукове видання з історії нашої мови:

"Найголовнішим джерелом нашого мовознавства, його вищим ступінем і короною скрізь був історичний словник. Усі наші праці з мовознавства часто мало обгрунтовані власне через брак доброго історичного словника мови. Тому зрозуміло, чому кожний народ — в особах його кращих мовознавців — так багато дбає про виготовлення докладного наукового словника своєї мови... Історичний словник української мови! Мрія трьох поколінь наших учених! Та це ж тепер сотні рук (і не тільки мовознавчих) хапливо потягнуться до нього, як до найавторитетнішого джерела за вияснениям найрізноманітніших питань і темних загадок з обсягу не лише самого мовознавства... Нарешті, як на долоні, стануть відтепер ясними наші рясні спірні питання з мовою польською, білоруською й російською..."[27].

Огієнко, як глибокий фахівець, історик української мови, один з перших зрозумів, якої великої шкоди авторитетові вітчизняної науки, а передусім українській мові, може завдати вихід такого „кастрованого" з політичних міркувань „Словника":

„Європейські вчені, що тепер пильно зацікавилися українською наукою, з захопленням візьмуть до рук новий „Історичний словник українського язика" і з нього переконаються про „стародавність" української мови. Довідуємося, що навіть „Бога" пізнали українці (в своїй літературі) аж від XIV віку.

[27] Огієнко І. Історичний словник української мови // Діло. 1930. 23 верес.

Дикуни якісь! А з якою радістю стрінуть цей „Історичний словник" ті вчені росіяни (часом і поляки), що увесь час завзято твердять про „загальноруську добу" та про те, що українська мова вирізняється з неї аж з XIV віку! Буде, скажемо, нижчепідписаний розпинатися на наукових з'їздах, доводячи про стародавність української мови й т. п., а йому тепер легенько з милою усмішкою вкажуть на „Історичний словник", що починає українську мову аж з XIV віку"[28].

І це тоді, коли росіяни, посилаючись на добротний словник за редакцією академіка І. Срезневського „Материалы до словаря древнерусского языка", майже кожне своє слово, простежуючи його етимологію, подають з XI століття, присвоївши для цього всі українські пам'ятки-стародруки.

Чи ж маємо ми право добровільно відмовлятися від усіх своїх пам'яток XI-XIII віків, з гіркотою запитує Огієнко, коли в світі давно вже визнано, що культура наша найстарша серед народів східного слов'янства?

Крім цієї розгорнутої публікації у львівській газеті „Діло" професор оперативно пише і видає окрему брошуру „Історичний словник української мови. Критико-методологічні уваги" з надією, що бодай хоч один її примірник потрапить до чиїхось небайдужих рук у радянській Україні. Бо, власне, з такої надії з'явилося в цій брошурі останнє речення: „Ці зауваження Академія наук може легко виправити, адже вийшов лише перший том словника"[29].

Не виправила Академія цих зауваг, бо в Києві настав незабаром повний розгром українського словництва, як і всіх науково-дослідних українських інституцій у цілому.

А ось ці фрази з листа до М. Возняка у Львів сприймаються не інакше, як біль душі великого вченого-українознавця: „. . . до Словника не внесено українських пам'яток XI-XIII віків. Словник українську мову зачинає з XIV віку. На мій погляд, мусимо проти цього запротестувати, бо це ж сором перед усім науковим світом!"[30] (виділення мої. — М. Т.).

Та що могла зробити ця людина — учений-емігрант, вигнанець з рідної землі, голос якого в материковій Україні через залізний заслін радянських кордонів практично ніхто не міг і почути. Йому залишалося одне: брати ручку з чистими стосами паперу і починати писати. Писати справжню, чесну, науково вивірену, не сфальсифіковану, не замішану на ідеологічних догматах історію української мови. З надією, що колись вона потрапить до рук тих, кому призначалася — українському студентству, учнівству, вчительству.

Огієнкова „Історія української літературної мови" вийшла друком у Вінніпезі 1949 року. І весь цей час про неї в українському радянському мовознавстві практично зовсім не згадувалося. Не могли познайомитися з цією працею навіть учені-фахівці, бо в жодній з наших наукових бібліотек всі ці роки годі її було шукати. Зате серед української спільноти за рубежем вона відразу стала дуже популярною. Передусім завдяки тому величезному пізнавальному й виховному заряду, вкладеному автором чи не в кожну сторінку. Ось лише кілька авторитетних відгуків на вихід цієї книги, надісланих на вінніпезьку адресу митрополита Іларіона від відомих сьогодні в Україні учених нашої діаспори.

[28] Там само.

[29] Огієнко І. Історичний словник української мови. Критико-методологічні уваги. Варшава, 1931. С. 24.

[30] ЛНБ. Відділ рукоп. Ф. 400. Од. зб. 14. Арк. 5.

Проф. Н. Положъка-Василенко (з Німеччини): „Ваша книга надзвичайно цінна. І я певна, що вона зробить велику й корисну справу: вона однаково потрібна й для тих, хто вже знав багато з того, про що пишете Ви, і для тих, кому вона відкриє очі на скарби нашої культури. Зараз і в новому, і в старому світах рівень бібліотек у галузі українознавства стоїть так низько, що безцінним подарунком читачеві є ті репродукції, що подано їх у книзі. Про те, який успіх матиме вона, свідчить такий факт: у мене вихватують сусіди її з рук, один від одного, хто почує, що я маю цю книжку, і просить її[31]".

Ігор Качуровський (з Аргентини):

„Історією української літературної мови" я просто захоплений, її можна читати, не відриваючись, як роман, настільки вона живо й цікаво написана. А простота й зрозумілість викладу робить її приступною для найширшого кола читачів. Найголовніше ж, що приваблює в цій праці, — це її безтенденційність, її об'єктивна науковість"[32].

Яр Славутич (США):

"Це великої вартості книга, легко доступна кожному читачеві, звичайному робітникові і пильному науковцеві. Деякі рецензенти, які в своїй сліпій та упертій тенденційності пробують знизити вартість Вашої праці, напевно залишаться смішними й курйозними дивоглядами"[33].

Книга виявилася настільки популярною, а попит на неї — не задоволеним, що товариство „Волинь" у Вінніпезі видрукувало її 1980 року другим виданням — вже в твердій обкладинці з золотим тисненням заголовку.

* * *

Національне прозріння й самоусвідомлення себе як сина великого, талановитого, але бездержавного народу почалося в Івана Огієнка з відчуття болю за несправедливо тяжку долю рідної мови, якій випало пройти воістину тяжкий хресний шлях, але не загинути, не розчинитися серед інших, сильніших, мов завдяки обороні її в усі часи кращими національними провідниками.

Нехай це відчуття, цей біль нашого видатного земляка, який волею політичних обставин „лишився назавжди з чужиною", бодай краєчком, доторкнеться душі багатьох наших співвітчизників. Нехай сильний і переконливий зміст цієї книги ствердить у їхніх серцях чуття не хохла з вихолощеною національною свідомістю, не малороса з принизливим комплексом меншовартості, а Українця. Того українця, хто не лише ніде й ніколи не соромиться і не приховує свого походження, свого коріння, не нехтує рідною мовою, а й стверджує себе, піднімається з колін, щоб випростатися, вийти, врешті, на давно омріяну дорогу свого достойного розвитку.

Микола ТИМОШИК,
доктор філологічних наук,
лауреат премії
імені Івана Огієнка

[31] Лист Н. Полонської-Василенко від 10 травня 1950 року до митрополита Іларіона // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 9.

[32] Нова праця митрополита Іларіона: голос читачів // Слово Істини. 1950. Ч. 8 (32). С. 25-26.

[33] Лист Яра Славутича від 30 жовтня 1950 року до митрополита Іларіона // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 9.

2. ВСТУП

Українська літературна мова народилася в нас іще в глибоку давнину, ще перед офіційним прийняттям християнства, цебто перед 988-м роком, бо ще перед тим безумовно було вже в нас письменство, а в IX віці були й свої перші переклади[34]. Але звичайно роком народження нашої літературної мови вважається рік 988-й, цебто рік уже офіційного охрещення Києва, яке зробили греки на прохання нашого Київського князя Володимира Великого (980-1015). Ось тому наша літературна мова напевне вже перейшла свою тисячку літ віку, а незабаром, року 1988-го, Україна врочисто відсвяткує й офіційне тисячоліття життя своєї літературної мови[1]. Життя дуже довге й надзвичайно змістовне, повне величних і драматичних сторінок, яких не знає в своєму розвої ані одна інша літературна мова світу. Глибше знання цього життя ясно покаже нам не тільки повчальні минулі шляхи розвою нашої літературної мови, але відкриє також ті нові дороги, якими ця мова завжди намагалася йти й мусить іти в своєму дальшому житті.

Це моє оповідання, яке тут даю, буде тільки коротким нарисом важніших моментів історії зовнішнього розвою української літературної мови, нарисом, без якого не можна належно зрозуміти самої істоти її. Знання історії цього розвою навчить нас також належно шанувати й відповідно творити літературну мову в дальшому житті її.

Літературною мовою звичайно зветься мова книжок та мова інтелігенції, і вона сильно різниться від мови простонародної чи говіркової. Кожна літературна мова ставить собі завданням бути мовою загальною для всього народу-нації, і, як така, вона є мова науки, викладів, проповідей, школи, театру, урядів і т. ін., цебто вона є мовою публічного вжитку для нації.

Довга була дорога розвою нашої української літературної мови, дорога терниста й крута. Зачавшися ще на світанку нашого історичного життя, вона невпинно йшла все вперед, не дивлячись на всі тяжкі перешкоди на своєму шляхові. Торощила вона всі кайдани, які на неї накладено, звичайно, чужинцями, й таки рвалася до волі та розвитку, аж поки не стала знову всеукраїнською соборною мовою. Історія духового розвою України в нас ще не написана, але коли вона з'явиться, то історія розвою нашої літературної мови займатиме в ній найкращі сторінки.

Вивченню історії розвитку української мови я присвятив усе своє наукове життя, з 1905 року починаючи, й написав про це багато різних праць, великих і малих.[35] Ця моя праця — це популярний підсумок їх; продовженням цього видання буде моя праця: „На сторожі слова, всеукраїнська літературна мова", якщо буде матеріяльна можливість видати її в світ[2].

У цій праці подаю широкому громадянству все потрібне для пізнання й ґрунтовної оборони своєї мови, як основи народу-нації, що прагне до свого незалежного державного життя. Подаю тут ті відомості, без яких не може обійтися кожен українець, що зве себе свідомим українським інтелігентом.[36]

[34] Про це див. мою монографію: Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян (Жовква, 1937 р.), а також мої праці: Слов'янське письмо перед Костянтином // Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського (ч. II, Київ, 1928 р., с. 156-165) та „Руські" переклади в Херсонесі в 860 році // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія (Київ, 1927 р., с. 357-378). Див. іще мою монографію „Костянтин і Мефодій" (1927 р., т. I, с. 49-122).

[35] Спис моїх праць див.: „Науковий Збірник в 30-ту річницю (1905-1935) наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка." Варшава, 1937. С. 13-33, 216-218.

[36] Див.: Іван Огієнко. Вчімося рідної мови! ("Рада", 1909 р., ч. 197, 198, 202, Київ) і окремо.

Сьогодні настав уже час, коли наука登 становчо й переконливо, з незбитими доказами в руках, голосно твердить, що українська мова — це окрема самостійна мова в слов'янській родині, а коли мова окрема, то окремий і самостійний і носій її, український народ. Наука голосно твердить, що українська мова, як і інші слов'янські мови, зачалася в глибоку праслов'янську давнину, ще задовго до Різдва Христового, і довгими віками зростала й зростає аж до нашого часу. Три східнослов'янські мови, українська, білоруська й російська, зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. „праруської“ спільної мови ніколи не було. Зріст українського народу, а з ним і його мови, ніколи не спинявся й не спиняється, не дивлячись на неймовірні перешкоди, які йому ставила й ставить його жорстока історія. Про все це я й подаю докладно в цій своїй праці.

ЛІТЕРАТУРА

Повні курси чи короткі огляди української літературної мови: П. Житецькій.
Очеркъ літературной исторіи малорусскаго наречія в XVII й XVIII вв. Київ, 1889 р.; Богумил О. і Житецький П.
Начерк історії літературної української мови, до Івана Котляревського // „Україна“. 1914, кн. II, с. 7-28; Проф. І. Огієнко.
Українська літературна мова X-XVI століть // „Діло“, ч. 174-179 за 1929 р., Львів; Його ж.
Історія церковнослов'янської мови. Варшава, „Елпіс“, 1931 р., т. V; Його ж.
Українська літературна мова XVI-го ст. Варшава, 1930 р., 520+192 с., т. I—II. Це повний курс історії української мови, з X-го віку починаючи; Е. Будде.
Очеркъ исторіи современнаго русскаго литературнаго языка // „Энциклопедія славянской филологіи“. СПб., вип. 12, 1908 р.; М. Сумцов.
Начерк розвитку української літературної мови. Харків, 1918; А. А. Шахматов.
Очерк современнаго русскаго литературнаго языка. СПб., 1913 р., літографоване, друковане видання, Ленінград, 1925 р., 211 с.

Повну літературу й значно ширший опис життя української літературної мови за віки X-XVI даю в своїй монографії „Українська літературна мова XVI ст.“. 1930 р.

Повну бібліографію про українську мову див. у моїй праці: Українська мова, бібліографічний покажчик до вивчення української мови. Київ, 1918. 188 с.

Розділ 1

УКРАЇНСЬКА МОВА

1. ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ця моя праця присвячена історії розвою української літературної мови, але про неї годі говорити, коли перше належно не висвітлимо, що таке сама українська мова взагалі, як вона постала, й який її стосунок до інших слов'янських мов. Тільки знаючи це, ми зможемо належно й всебічно зрозуміти й сам тисячолітній процес розвою нашої літературної мови.

§1. ПРАІНДОЕВРОПЕЙСЬКА ДОБА

Десь за п'ять тисячоліть до Христа усі теперішні так звані індоєвропейські народи говорили ще більш-менш однією спільною мовою, яку ми умовно звемо праіндоєвропейською. Мова ця скоро почала розпадатися на окремі говірки, які довгий час різнилися між собою дуже мало, а пізніш дали початок окремим індоєвропейським мовам, сьогодні існуючим головно в Європі й частині Азії. Серед багатьох говорів цієї індоєвропейської мови була й мова слов'янська, цебто вже на індоєвропейській прабатьківщині існував, як окрема етнічна „одиниця", і той народ, що дав початок народу слов'янському, а з ним разом існувала й мова, яка стала, так сказати, матір'ю для мов слов'янських.

Прабатьківщину чи правітчизну індоєвропейської мови перше шукали в Азії, за Біблією — поміж річками Тигром та Єфратом, але ця азійська теорія скоро була відкинена. Тепер наука встановила, що прабатьківщина індоєвропейських народів знаходилась в Європі й займала дуже великий простір, а слов'яни жили приблизно на тих землях, де живуть вони й тепер.

Мови балтицькі — литовська, латиська та пруська — в давнину належали до однієї групи разом із мовою слов'ян, творячи одну балтицько-слов'янську мовну спільноту. Що це було дійсно так, показує нам порівняння мов слов'янських з балтицькими, а головно порівняння старослов'янської з мовою литовською, як найголовнішою представницею балтицької сім'ї.

Десь за дві тисячі років до Христа індоєвропейська прамова остаточно поділилася на окремі сучасні мови, ще досить близькі одна до одної, а литовсько-слов'янська спільнота розпалася пізніш, десь у першому віці по Христі, а може й давніше, на дві мовні групи: балтицьку та слов'янську, і

кожна з них пішла своєю дорогою дальшого життя.

§2. ТЕОРІЇ ПОСТАННЯ МОВ

Як постали всі теперішні індоєвропейські мови, в тому числі й мови слов'янські, перший вияснив німецький учений Шляйхер. Він добре знав природничі науки, й року 1865-го застосував природний розвій і до постання людської мови. Він дав т. з. генеалогічну чи родословну теорію постання всіх мов. Бо мова — це організм живий, який родиться, живе й зникає; як постають люди покоління з поколінь, так постають і мови з мов. Ця родословна теорія сильно була защепилася в науці й сильно поширилася, бо вона блискуча з педагогічного погляду, справді легко й ясно показуючи постання всіх наших мов. Але глибше вивчення й час показали, що ця теорія нічим реальним не доведена, а в своєму продовженні довела до постання чисто розумових теорій про прамови, ні на чому реальному не опертих, які тільки збаламутили мовознавчу науку. Остаточно Шляйхерова родословна теорія, скажемо, в германістиці вже впала, але часом ще тримається в славістиці.

Сильнішою й більш науковою була теорія хвиль чи групова теорія німецького вченого Йогана Шмідта, виставлена ним в 1872-1875 роках. За цією теорією, всі мови розвиваються спільно, рівнорядно, й кожна мова непомітно переходить в другу мову, тому разячої межі між сусідніми мовами нема, вони завжди близькі. Кожна мова на обидва боки є ніби мостом до мови сусідньої. Як кинути каменя в воду, то від нього розходяться на всі сторони хвилі, які з часом і щодалі все меншають, — отак живе й мова, чому цю теорію й названо теорією хвиль. За цією теорією, сусідні мови завжди мають багато спільного між собою, як то бачимо по всіх мовах, наприклад, українці західні нахиляються своєю мовою до поляків, а східні — до росіян. І навпаки: східні поляки близькі мовно до західних українців, а росіяни до східних українців. Й. Шмідт розклав слов'янські народи в крузі так, справа наліво, зі сходу на захід: Русь, поляки, сорби (полабські слов'яни), чехи, словінці, серби, хорвати, болгари. Шмідтова теорія в своїй істоті противна якому-будь поділу слов'янських (і інших) мов на групи, чим наука займалася до того часу.

§3. ПОДІЛ МОВ НА ГРУПИ

Слов'янське мовознавство ще з 1822 року, за чеським славістом Йос. Добровським, ділило всі сучасні слов'янські мови перше на дві групи, пізніше стали ділити на три. На дві групи (біпартиція) ділили: чеський учений Добровський, Шафарик, Копітар, Шляйхер і ін. Але в науці сильніше защепився поділ на три групи (трипартиція), а саме: 1) слов'яни східні: росіяни, українці, білоруси; 2) слов'яни західні: поляки, полабські слов'яни, лужичани, чехи, словаки, і 3) слов'яни південні: болгари, серби, хорвати, словінці. Цей груповий поділ усіх слов'ян є поділ головно географічний, за границями державними, а не мовними, і вже тому він не витримує сильнішої наукової критики. Наукова критика відкидає тепер, при світлі нових даних життя й постання мов, усякі групові поділи, бо ділити мови можна на основі даних тільки мовних. Поділ слов'янських мов на дві чи три групи безпідставний, бо тепер наука міцно встановила, що кожна мова — це окреме ціле, в собі

самому самостійне. Поділ мов на групи завжди буде штучний, а значення має хіба тільки практичне, але не наукове.

§4. ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Наука встановила, що всі слов'янські мови постали з т. зв. праслов'янської мови, яка виділилася з мови індоєвропейської. Де саме знаходилася прабатьківщина слов'янських народів, про це між ученими нема ще єдности. Деякі вчені, наприклад, російські історики Ключевський, Платонов і ін., твердять, що слов'янською прабатьківщиною були Карпати. Славний російський мовознавець Олексій Шахматов[1] доводив, що ця правітчизна лежала на півночі, в басейні Західної Двіни й Німана. Чеський археолог Нідерле колискою слов'ян уважає головно Полісся, ті землі, де тепер живуть білоруси: десь від Вісли на схід до Дніпра. Польський учений Ян Розвадовський шукає колиску слов'ян десь на сході від Німана й Дніпра. Наш історик М. Грушевський[2] доводить, що слов'яни по виділенні з індоєвропейської спільноти засіли територію від Карпат до Валдайської височини, по горішньому й середньому Подніпров'ї та між Віслою й Німаном, цебто головно на землях пізнішої України. Український учений Степан Смаль-Стоцький[3] бачить слов'янську прабатьківщину на великому просторі „від Вісли далі в глибину східноєвропейської низини менше-більше до Дніпра; слов'яни сягали на північ до фінів, а на південь, здається, аж до Дністра, а може й до Прута, але ніде до Дунаю, не сягали ще до Чорного моря, а так само ніде не переступили Карпат" („Україна", 1928 р., кн. 3, с. 6). Для окреслення слов'янської прабатьківщини багато й корисно працює тепер слов'янська філологія та слов'янська археологія.

Отож, на слов'янській прабатьківщині була т. зв. слов'янська прамова, чи спільнослов'янська мова, яку легко розуміли всі слов'янські племена. Ця праслов'янська доба була дуже довга, тривала довгі віки, десь 2000 літ, і в ній наука розрізняє три доби: 1) початок її, цебто доба виділення з індоєвропейської мовної спільноти; 2) доба розвитку її; 3) кінець її, доба перетворення в окремі слов'янські наріччя.

Територія слов'янської прабатьківщини була дуже розлегла, а слов'янські племена не сиділи спокійно на одному місці, але часто рухались, шукаючи вигідніших просторів, й звільна посувалися на всі боки. Якоїсь однієї влади над ними ніколи не було, а це не вело їх до створення однієї спільної мови.

Розміщення слов'ян на своїй прабатьківщині С. Смаль-Стоцький описує так:

„В осередку прабатьківщини (так десь на теперішній Волині) жили племена — для ліпшого розуміння дамо їм теперішні назви — в меншій часті від заходу польські, в більшій часті від сходу, а може трохи ще й з півдня від польських — українські (бужани, волиняни, дуліби, лучани, деревляни, тиверці). З польськими племенами на північ межували поморяни (кашуби, словінці); вони сягали аж до балтів (особливо прусів). Полабські племена були західними сусідами поморян, а ще в більшій мірі західними сусідами польських племен. Лужицькі серби межували на північ із полабськими, на схід — із польськими племенами. З ними ж та польськими на північ, а з українськими на схід межували чеськословацькі племена. З українськими племенами, з якими з заходу, а може також почасти і з півночі стикалися, як уже сказано, польські, а на заході чеськословацькі племена, межували

на північ білоруські племена (особливо дреговичі над Прип'яттю) та за ними кривичі, за якими далі на північ ішли великоруські племена (радимичі й в'ятичі), так що з заходу всі вони ще стикалися з польськими племенами. На самім північнім сході в сусідстві з поморянами на захід, а з балтами й далі з фінами на північний схід сиділи словіни"[1].

На окраїнах своєї території слов'яни межували з неслов'янськими народами, а саме: на півночі й північному заході з балтами (литовцями, латишами й прусами), на півночі й північному сході з різними фінськими племенами, а на заході — з племенами германськими. Про все це виразно свідчить мова та археологія.

Праслов'янська, ясніше — спільнослов'янська мова — це реальний факт, це мова, що колись дійсно існувала, як мова спільнослов'янського народу, але подробиці якої ми мало знаємо. Праслов'янська мова — це та мова, що на світанку слов'янського життя виділилася від зв'язку індоєвропейської мовної спільноти, й жила аж до часу, коли в ній постали окремі слов'янські наріччя. Цю мову ми пізнаємо до певної міри порівнянням усіх сучасних слов'янських мов, і спільне між ними відносимо до мови праслов'янської[2].

Уже на своїй прабатьківщині праслов'янська мова стала виразно розпадатися на окремі говори, спочатку дуже близькі до себе. Говорів цих було багато, в головному стільки, скільки пізніш постало слов'янських мов. Якогось поєднання цих говорів на окремі групи не було, бо історія не показує групового поєднання племен. Розміщені були вони в головному приблизно так, як уже й за історичної доби розмістилися слов'янські мови, що розвинулися з них.

Праслов'янська доба тяглася дуже довго, яких 2000 літ. Як свідчить історія, слов'яни ще й у віках I—IV по Христі уявляли з себе одну цілість. Так було до готських часів, а з цього часу зачався сильний слов'янський рух, викликаний просуванням готів.

Готи, плем'я германське, сиділи в Прибалтиці, над гирлом річки Вісли, і на початку III віку по Христі з боєм перейшли через слов'янську прабатьківщину, прямуючи на південь, і досягли долішнього Дунаю та берегів Чорного моря. Вони підбили під себе слов'ян і запанували над ними на яких 100-150 літ. Готи позоставили в слов'янській культурі багато слідів, також і в мові, наприклад, від них позосталися такі слова, як піст, піп, хрестити, й ін., відомі по всіх слов'янських мовах, бо слов'яни тоді були ще цілістю. За готами на південь посунулися й слов'яни.

Але на готів зі сходу кинулося монгольське плем'я г у н і в, і виперло їх з-над Чорного моря й з-над Дунаю, й подалося далеко на захід, захоплюючи з собою й слов'янські племена. Гуни запанували над західними германськими племенами, наводячи страх на всю Європу, як „бич Божий". Але по смерті Аттили 453 р. його держава помалу розпадається й зникає, а слов'яни тиснуться до Дунаю та Чорного моря. В половині VI віку, з року 558-го, насунулися зі сходу знову нові монголи, авари (обри), й також заволоділи слов'янами й подалися далі на захід. Слов'янами вони володіли яких 150-200 літ, але раптом зникли, розбиті франками 797 року, тому й склалася в нас давня поговірка: зник, як обри.

[1]Східні слов'яни // „Україна", 1928 р., кн. 3, с. 20, Київ.

[2]I.I.Mikkola. Urslavische Grammatic. Heidelberg, 1913; Г. А. Ильинскій. Праславянская грамматика. Ніжин, 1916 ; Д. П. Джуровичъ. Говоры общеславянскаго языка, Варшава, 1913.

З аварської доби, з VI віку зачинається розпад досі суцільного слов'янського народу, який починає розходитися з своєї прабатьківщини на всі сторони, і з цього часу, з VI-VII ст. формально закінчується праслов'янська доба. Слов'янам стало затісно на їхній землі й вони почали сунутися на всі сторони, де було для них місце, часом беручи його боєм. Увесь слов'янський рух провадиться в напрямку з півночі на південь, і зо сходу на захід. Може, десь під кінець V ст. передові слов'янські племена досягли Дунаю, але тут їх затримали готи; історики VI ст. Йордан та Прокопій свідчать, що за їхнього часу словіни й анти вже сиділи над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. І вже в VI ст. деякі слов'янські племена, що пізніш дали народи болгарів, сербів, хорватів і словінців, перейшли Дунай і поволі подалися на Балкани.

Проф. С.Смаль-Стоцький так уявляє собі розхід слов'ян зі своєї прабатьківщини: „*Під кінець V в. бачимо південних слов'ян аж над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. Західні слов'яни посунулися вже в намічених теперішнім їх розміщенням напрямах аж за Одру й до Лаби. Північно-західні слов'яни досягнули вже Балтійського моря. Не помилимося, коли скажемо, що так само й північно-східні слов'яни протягом VI й VII вв. дійшли аж до Ільменського озера, чим перервався їх колишній зв'язок із північно-західними слов'янами (кашубами й словінцями). Ані одні, ані другі не могли посуватися прямо на північ, де сиділи все-таки близькі їм балти, отже, обходячи балтів, знайшлися перші на захід від них, а другі на схід від них. Так само радимичі й в'ятичі „от ляхов“ пустилися в східнім напрямі над Сож і Оку, бо на них напирали кривичі й дреговичі, які не тільки зайняли їхні місця, але й собі „посувалися ще далі в північнім напрямі за словінами і в східнім за радимичами й в'ятичами. Маємо повну підставу думати, що і сіверяни, і поляки знайшлися тоді вже за Дніпром. Інші ж українські племена йшли вслід за ними (деревляни), то знов поширювалися вслід за південними слов'янами не тільки на південь у напрямі ген до Дунаю й до Чорного моря (тиверці, угличі), але й до Карпат, і звільна навіть через Карпати на їх південний спад (тиверці, дуліби) тим більше, що південно-східні (українські) слов'яни знайшли і на сході, і на полудні для свого дальшого поширення непереможні перепони, а все ширення слов'ян на всі сторони відбувалося на загал по лінії найменшого спротиву, хоч цим не хочемо сказати, що відбувалося воно без боротьби, — південнослов'янське поширення на Балкани й українське на схід і південний схід сполучене було навіть із завзятими боротьбами*“.

Отже, з VI віку розпочалася в житті праслов'янської мови нова доба, доба перетворення намічених говорів на окремі слов'янські мови. Доба ця тривала кілька століть, і остаточно покінчилася десь у IX-X віці.

На історичну арену слов'яни виходять досить пізно, але вже в I віці по Христі про них пише грецький письменник Птоломей, звучи їх венедами. Далі слов'яни звалися різними назвами, а історики VI в. готський Йордан та візантійський Прокопій звуть їх антами та словінами.

Праслов'янська мова вже на початку своїм не була зовсім однакова, бо весь народ жив окремими родами. А пізніш ці роди почали гуртуватися в окремі більші племена, і тим самим і праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки, що потім, у процесі свого розвою, виросли в окремі слов'янські мови. Таким чином, праслов'янська мова, особливо під кінець свій, не була вже мовою суцільною, бо в ній виразно зарисувалися початки будучих мов.

§5. ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Переходимо тепер до опису постання нашої української мови. Усе вищесказане дало нам правдивий малюнок дороги цього постання. Українська мова як така зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами, як поставала й кожна інша слов'янська мова. Усі згідності й спільності в слов'янських мовах легко вияснюються з їхнього давнього сусідства на слов'янській прабатьківщині, а різні форми одного й того мовного явища були вже в самій праслов'янській добі.

У слов'янській прабатьківщині українці сиділи приблизно на тих самих землях, на яких пізніш застала їх історія, цебто, українці автохтони на своїх землях, як це удоводнив М. Грушевський; так само й чеський археолог Нідерле твердить, що українці й білоруси найбільш автохтонні на своїх землях. „Середнє Подніпров'я було правдоподібно правітчиною нашого народу", — твердить М. Грушевський (т. І, с. 5, 45). Таким чином, Подніпров'я - це центр нашої найдавнішої території, де поставала наша історія, де витворювалась наша мова. Але народ український займав розлогу землю, куди входили — вживаю пізніших назв — і Галичина, Закарпаття, південна Волинь, а також Подоння.

§6. УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ Й УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Українська земля, як доводять археологічні розкопки, була заселена з найдавнішого часу, ще з часів палеоліту, цебто старшої кам'яної доби. Київ постав ще з початком людського життя на Дніпрових пагірках; на його терені знайдено найдавніші сліди людського життя в Східній Европі. Дніпро (Бористен) з глибокої давнини був головною торговельною дорогою. Він має широку систему допливів, сам простий, спокійний, а тому дуже надавався на водний шлях, і Київ став його найкращим пристанком при різних зносинах.

Археологія й мовознавство тепер сильно розвинулися, й вони освітили початки українського народу й його мови ще в доісторичних часах. Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубильну людність, жило багато різних народів, наприклад, кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Христа), сармати (IV-III віки до Христа), роксолани чи алани, готи (II-III в. по Христі), гуни (IV-V віки), болгари, авари. Народи ці позоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, що дуже багато, понад 600 різних топографічних назв, наприклад, річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження, — готських, сарматських, аланських і ін.

Уже з IV віку по Христі безперечно вирисовується перед нами український народ (М. Грушевський. Історія України-Руси, І, 15), а вже з VI віку бачимо його зовсім ясно. Так званих антів, що жили по берегах Чорного моря, наука сприймає за предків українців, і про цих антів розповідають уже грецькі джерела VI віку.[3] І вже в той далекий час росла мова цього давнього

[3]Проф. С. Смаль-Стоцький вважає антів за південних слов'ян. За свідченнями VI в. Йордана й Прокопія, анти сиділи між Дністром і Дніпром аж до Чорного моря. За Шахматовим, анти — це східні слов'яни, предки руських. М. Грушевський твердить, що анти — це племена тільки Київської Русі. Для Нідерле анти — це волиняки, що перші утворили були свою державу. Як бачимо, однієї думки про антів ще нема. Див.: М. Грушевський. Анти. Львів, 1898 р., ЗНТ, т. 21.

народу, з неї пізніш постала мова українська. Звичайно, ця мова розросталася тією дорогою, на яку вступила ще на своїй слов'янській прабатьківщині.

Але під тиском кочівників, що заливали українську землю, українцям часом доводилося відступати, але пізніш вони знову верталися на свої споконвічні оселі, як було це, скажемо по готах. Був час, коли українські племена мусили відступити на Дунай, і пробули там не малий час, чого в нашій мові позостався цікавий слід: слово „дунай" у наших старих пам'ятках і піснях визначає взагалі велику воду; це бачимо, наприклад, у „Слові про Ігорів похід", нашій пам'ятці 1187 року[4]. Пригадую тут, що наш Початковий Літопис[4] взагалі виводить слов'ян з-над Дунаю: „По мнозіх временіх сіли суть словени по Дунаєві, где єсть нині Угорськая Земля і Болгарськая. От тих же словен розідошася по землі, і прозвашася імени своїми".

§7. УКРАЇНСЬКІ ПЛЕМЕНА

Уже на своїй прабатьківщині слов'яни ділилися на роди, а роди почали гуртуватися в окремі племена. Коли на Схід потягла частина слов'ян, то вона рано зайняла свої землі й тут довго жила окремими племенами. Наш Початковий Літопис подає такі слов'янські племена, що лягли в основу народу українського:

1) поляни — над Дніпром, у теперішній Київщині;
2) деревляни — в лісах по Горині, Прип'яті й Дніпру;
3) сіверяни, сівера — по Десні й лівих допливах середнього Дніпра;
4) уличі — між Дністром та Бугом;
5) тиверці — на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря;
6) дуліби, волиняни — над горішнім західнім Бугом;
7) хорвати й лучани — в Галичині, їх року 981-го князь Володимир[5] прилучив до своєї держави.

На жаль, Літопис подає не про всі племена, наприклад, мовчить про донців, що заселювали Подоння й пізніше злилися з українцями. Археологія цілком підтвердила ці дані Початкового Літопису про розселення східної групи слов'ян.

Одірвавшися від спільнослов'янського життя, східнослов'янські племена довго жили родами, мало єднаючись між собою, бо й добрих шляхів для єднання не було тоді, та й саме родове життя від того стримувало. Наш Початковий Літопис сильно підкреслює окремішність наших племен, і твердить, що кожне з них жило своїми звичаями й обичаями. На формування окремих племен із родів сильно впливали такі фактори: географічне положення, економічний стан, стан політичний і сусідство з іншими племенами. Процес формування племен українського народу, а тим самим і української мови, затягнувся на довший час, головно ж на віки IX, X і XI, коли остаточно створилися українські племена, а з тим і говори української мови.

§8. ТЕРИТОРІЯ РОЗСЕЛЕННЯ

Територія розселення українських племен, а тим і української мови, була дуже розлога. На півночі її йшла лісова полоса — густі ліси, що залізною заслоною відділювали українські племена від тих племен (словен, в'ятичів,

[4] Див. мою працю про це „Слово" 1949 р., с. 164 і 185.

фінів), що пізніше склали народ москвинів чи великоруський. Ліси й залісся були мало придатні до хліборобства, й українських племен до себе не манили. На заході нашої землі були Карпати, далекі від центру на Подніпров'ї. На півдні тягнувся широкий степовий пояс — середньоазійський степ, що заходив на нашу територію великим клином. Це центральне Подоння, долішнє Подніпров'я й Подністров'я. По цьому степу постійно товклися різні азійські кочові орди, головно монгольські, з якими ми весь час мусили входити в певні стосунки, а це позоставило виразні сліди і в нашій культурі, і на нашій мові.

Справа в тому, що безмежні рівнини Азії йшли без перепон в Європу аж до Атлантійського океану, тому азійські кочовики легко сунулися далеко на захід. В Азії відбувалися різні фізичні та геологічні зміни, які гнали азіатів на захід.

Різні кочові монгольські орди, що товклися по нашій землі, довший час не давали змоги нашим племенам тісніш об'єднуватися в державну спільноту. Але коли на півдні та сході від нас постала сильна й культурна Хозарська держава[6], то вона в VI-IX віках стала для українських племен охоронним валом, за яким вони змогли об'єднатися й створити міцну державу. Це була половина IX віку, коли з племен почав складатися український народ і коли з племінних говірок стала творитися українська мова.

Чужинців на українській території було мало, але з часом вони закріпилися на наших пограниччях; це були: поляки, москвини, білоруси, литовці, словаки на заході й півночі, і всі вони позоставили свої сліди на нашій мові, як і ми на їхній. Взагалі, на заході українська територія немало тратила на користь поляків, угрів, волохів та словаків, зате далеко посунулася на південь та схід, по Крим та Кавказ.

§9. ПОСТАННЯ МОВ БІЛОРУСЬКОЇ Й РОСІЙСЬКОЇ

На слов'янському Сході постала не одна українська мова, але три мови: українська, російська й білоруська, і всі три вони, одірвавшися від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом, і всі вони мови окремі, самостійні.

В основу білоруського народу лягли племена: полочани — по горішній Двіні, західна частина кривичів при Дніпрі, радимичі — по середньому Дніпру й Сожу, дреговичі — в Поліссі. Білоруські племена рано опинилися в українському державному об'єднанні, мали українську княжу династію в своїх пізніших князівствах: Полоцькім, Мінськім і Смоленськім. На Сході защепилася навіть українська вимова в назві міста Мінськ замість білоруського чи російського Менск[5].

Треба мати на увазі, що слово „білоруський" дуже давнє слово, і в'яжеться з Руссю українською, а не московською. Довгі віки Білорусь зв'язана була з Україною єдністю державною, церковною та культурною. Ось тому по-німецьки кажемо Weissruthenie, а не Weissrussland.

Російські племена посіли північну землю на Сході. Це були племена: словени — біля озера Ільменя, на самій півночі, східні кривичі — над горішньою Волгою, в'ятичі — по горішній Оці (Ока).

[5] Див. монографію: Проф. Іван Огієнко. Розмежування пам'яток українських від білоруських // „Записки Чину Св.Вас.Вел.". 1934 р., т. VI і окремо, с. 1-32.

Племена ці, прийшовши на східну північ, застали там багато різних степовиків, малих фінських племен монгольської раси: чудь, весь, мурома, меря, мордва, черемиси, вотяки, зиряни й ін. І розпочалася тут уперта й довга боротьба слов'янських племен з племенами фінськими. Фіни були слабкі й спокійні, тому легко піддавалися рушенню, а вкінці підпали їм зовсім. Слов'янщення чи рущення фінів розпочалося дуже рано, може ще з VIII віку (див.: проф. С. Платонов. Учебник руской истории, 1945 р., с. 10) і тяглося дуже довго, цілих п'ять віків. Взагалі, всі новітні російські вчені доводять, що росіяни, як народ чи нація, постали з мішанини з підбитими фінами, й постали дуже пізно, десь у XII-XIII віці.[6]

Звичайно, ця велика фінська домішка сильно відбилася як на російській мові, так і на самому народному житті. Про це проф. С. Платонов пише (с. 60):

„Смешение русских поселенцев с финскими туземцами не прошло бесследно для русских. Они восприняли некоторые физические и духовные черты того племени, с которым роднились на новых местах. Изменился их чисто славянский тип и характер, получилось как бы новое славянское племя. Это племя, в состав которого вошли славяне разных областей и племен и некоторая примесь финов, называется великорусским племенем“.

Ось тому й сама російська мова складається під впливом і своїх східних сусідів, різних фінських племен, чому в ній, особливо в топографічних назвах та в мові живій, так багато різних фінських слів[7], чого не було й нема в мові південній, українській.

Російська мова, як і мова українська та інші слов'янські мови, намітилася ще на слов'янській прабатьківщині, і то не тільки сама, але в двох своїх головних наріччях: північноруське й південноруське. Від племен українських ці російські племена були відгороджені густими величезними лісами, тому обидві ці мові розвивалися незалежно одна від одної, розвивалися кожна своєю дорогою, без якоїсь спільної доби, для якої нема місця в нашій історії.

До цього треба ще раз підкреслити, що південний кочовий степ робив життя на українській землі дуже небезпечним, тому весь час була певна колонізація з півдня на північ, в залісся, в Суздальське князівство. Українці (як це бачимо тепер у Канаді) попереносили на північ свої південні назви міст, наприклад: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич і т.ін. Попереносили також і поширили свої старші билини князівської доби й т. ін. Звичайно, вся ця українська еміграція на північ винародовилася, та й була вона, певно, не надто великою, хоч сліди її в російській мові полишилися надовго.

§10. СПІЛЬНОЇ „РУСЬКОЇ“ МОВИ НІКОЛИ НЕ БУЛО

Говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, — такої єдности ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства. Так, Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX-X віках увесь слов'янський Схід, цебто народи український, російський та білоруський, але

[6] Проф. Пресняковъ. Образованіе великорусскаго государства. 1918; Любавский. Образование основной государственной территории великорусской народности. 1929.

[7] Див. монографію Веске.

це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Русі (це була головно Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів[7] на північ, так що московські князі аж до 1613 року були, як знаємо, тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніяк не свідчить про спільність племінну чи мовну — український народ і українська мова пов'язана з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами й мовами. Державна єдність для розвитку мови — це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в 1125 році, по смерті великого князя Володимира Мономаха[8] назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину. Русь — це була тільки державна назва, до того можливо й не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти.

Що не було якоїсь спільної мови „руської" чи „праруської", про це рішуче твердить проф. С. Смаль-Стоцький у своїй вище цитованій праці „Східні слов'яни", 1928 р., с. 21:

„Не було (спільного) центра або колиски східних слов'ян на середньому Дніпрі. Словіни новгородські, радимичі, і в'ятичі, і кривичі та й дреговичі середнього Дніпра ані не бачили, в тій колисці ніколи не лежали, і з неї в свої нові оселі ніколи не розходилися, тільки прямо із свого первісного осідку в прабатьківщині, так би сказати, найкоротшою дорогою направці, посуваючися навкруги балтів, ішли до нового осідку. Так само й бужани, і волиняни, і дуліби, і тиверці не вилігувалися в колисці над Дніпром. Якоїсь єдности й спільности східних слов'ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніш, а не то в цих давніх часах. Східні слов'яни, т. зн. їх частини (племена) стикалися в тих часах однаково і з північними, і західними, і південними слов'янами, т. зв. з поодинокими їх племенами, ніякі спільні інтереси супроти інших груп їх тоді до купи тісніше не в'язали, так що про якийсь окремішній спільний їх розвиток у суперечності до південних і західних слов'ян ані сліду ніде не бачимо".

В 988 р. великий кн. Володимир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літературна мова, і кн. Володимир далі ширив по всій своїй державі не тільки православну Віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народних мов. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові. Літературне, скажемо, вѣра на півдні вже в IX-XI віці вимовлялося віра, а на півночі вєра.

§11. ВІДМІННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ Й РАСИ

Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні

від рис мови російської[8].

Проф. Є. Тимченко випустив цінну працю „Історичний словник українського язика“, Київ, 1930-1933, т. I (більше не було). Коли б цей словник брав матеріял починаючи з XI ст., відразу було б видно, що вже тоді українська мова була самостійна, від російської мови відмінна. Та совєтська російська влада дозволила друкувати цього словника тільки з матеріялом, з XIV віку починаючи[9].

Але й без цього за останні часи сильно розвинулася наука про людину, антропологія, і вона незбито доказала, що українці й росіяни — це два різні народи; див., наприклад, працю проф. Хв. Вовка: Студії з української етнографії та антрополії. Прага, 1927 р.

§12. ПОЛІТИКА В ОБОРОНІ „‘ІСКОННОГО ЄДІНСТВА РУССКІХ НАРЄЧІЙ“

Те, що державна назва Русь перейшла з України також і на північ, а також те, що спочатку, в X-XII віках усі східні племена були в одній державі, та що з 1654 р. українці підпали під московську політичну владу, це поставило російських учених на ложну путь, ніби народи український і російський — це один і той народ, а мова їх спільна, чи власне українська мова — це наріччя мови російської. І ось це почали російські учені боронити в своїх наукових працях, але робили це з чисто політичних поглядів: коли признати українцям окремішність їхньої мови, то, виходить, і народ окремий, а це вже накидає думки і про окремішність державну. Таким чином російська наука стала проповідувати „исконное единство русскихъ нарѣчій“, а це довело тільки до наукового баламутства. Такі „політичні українці“ по Першій світовій війні появилися й по інших державах слов’янського світу. Серби захопили хорватів і їх наука стала всіма силами доводити, ніби хорватська мова — це тільки наріччя сербської, що є тільки одна сербохорватська мова. Так само чехи захопили Словакію і так само їхня наука стала доводити, ніби є одна чехословацька мова. Більше того, росіяни, серби й чехи тихо подали один одному руки й спільно доводили, що нема окремих мов ані української, ані хорватської, ні словацької. Польська наука, так само політично заінтересована в своїх українських підданцях, стала робити те саме, наприклад, проф. А. Брюкнер. Учений світової слави В. Ягіч у своїх німецьких писаннях в Австрії зве українську мову окремою самостійною мовою, а в російських писаннях — тільки за наріччя. Покійний наш проф. С. Смаль-Стоцький, що ревно боронив самостійність української мови, живучи в Чехах, не визнавав ані словацької, ані хорватської мови за мови самостійні[10].

На такій же політичній основі постала була 1856 року й відома теорія російського професора М.Погодіна[9], що ніби поляни — то були великоросіяни, яких татарський погром Київської землі погнав на північ, а в XIII-XIV віках опустілі українські землі зайняли галичани. За цю теорію зав’язався довгий спір, і вкінці багато вчених як українців, так і росіян, глибоко довели,

[8] Див. мою працю „Пам’ятки старослов’янскої мови X-XI віків“, 1929 р., 494 с. — тут я докладно вияснив риси старої нашої мови.

[9] Див. про це мою рецензію в „Prace Filologiczne“, 1931 р., т. XV, ч. 2, с. 241-264.

[10] Див. його працю „Розвиток поглядів про сем’ю слов’янських мов“. Прага, 1927 р., с. 7, 13, 15 та ін. Цікаво, що „Відозва до українців“ 1846 р. Київського Кирило-Методіївського Братства зве словаків і хорватів окремими народами.

що українці автохтони на своїх землях, і по татарському погромі позосталися так само вдома, а втекла тільки незначна частина[11].

§13. НЕОБҐРУНТОВАНІСТЬ ТЕОРІЙ УЧЕНИХ РОСІЙСЬКОЇ ШКОЛИ

За останні часи, в кінці XIX й на початку XX ст., сильно була поширилася наука т. зв. російської школи, академіка Ф. Фортунатова та його учнів — А. Шахматова, Поржезинського й ін. Ці вчені встановили науку про т. зв. прамови, праформи, празвуки й т. ін. В історії постання мов вони вводили загальні чи прадоби, встановлені не на основі фактів, а виключно на голих домислах. Так наприклад, А. Шахматов доводив, ніби була загальна праруська доба в житті східнослов'янської мови, і тільки десь у XII ст. з неї постали мови українська, російська й білоруська.

Ця теорія Шахматова про спільну праруську добу була може бистроумна, але малодоказова. Багато вчених прийняли її й ідуть за нею й тепер. Але ґенеалогічна теорія Шляйхера давно вже впала і помалу почала падати й теорія про праруську добу Шахматова, як постала на родословній теорії. Сильніші вчені західні не раз виступали проти теорій Шахматова, наприклад, А. Брюкнер, В. Ягіч і ін., а Міклошіч взагалі не визнавав прамов. Сумнівалися в правдивості далекойдучих гіпотез Шахматова й деякі вчені російські, наприклад, Істрин. Особливо гостро виступив проти теорії Шахматова наш проф. С. Смаль-Стоцький, пишучи, що вона „фантастична, штучна, скомплікована й до неможливости замотана, нереальна... Праруська мова — це тільки фантазія, яку крайня пора вже раз викорінити в нашій науці... Російська школа (Фортунов, Шахматов, Поржезинський) признає ще взагалі велике поле фантазії й любується в комбінаціях і теоретичних конструкціях, які, на наш погляд, переступають межі науки й сягають в область поезії"[12].

Як я вище показав, слов'янські племена з прабатьківщини порозходилися в різні місця, й ніякого праруського народу ніколи не було, а тим самим не було й праруської мови. Українська й російська мови започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині, а вийшовши звідти, розвивалися кожна окремо й самостійно.

§14. УКРАЇНСЬКА МОВА, А НЕ НАРІЧЧЯ

Наукове мовознавство тепер довело власне такий погляд на життя й постання мов взагалі. Мови розвиваються рівнобіжно одна одній, а не генетично, не одна з одної. Уже Копітар у своїй праці 1836 року показав, що всі слов'янські мови — то сестри одна одній, незалежні одна від одної. Так само й Міклошіч справедливо навчав, що всі мови самостійні. Так, сусідні мови завжди мають багато спільного, але все-таки кожна мова індивідуальна окрема одиниця.

З бігом часу ніби спільні мови розходяться, мовні різниці стають ясніші. Взагалі, на розвій кожної мови сильно впливає час, історія, її сусіди.

[11] Про теорію Погодіна й зв'язаний з нею спір докладно подаю з відповідною літературою в своїй праці „Українська культура". Прага, 1923 р„ с. 254-261.

[12] Др. С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів. 1927, с. 52, 72, 61; Олексій Шахматов.1864 р. †1920 р.

Багато російських учених твердили, ніби українська мова — то тільки наріччя мови російської, а польських — наріччя польської. Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація постає з племен, племена з родів; так само постає й мова зі своїх племінних говірок. Зрештою, термін язик-мова, наріччя, говірка — це все умовні терміни, для окреслення яких нема сталого змісту, нема й ясної межі між ними. Російська мова, скажемо, є окрема самостійна мова, але супроти своєї праслов'янської мови, з якої вона розвинулась, вона тільки наріччя. Життя й культура з бігом часу ведуть племена до об'єднання, так само й говори об'єднуються в мови. Свого часу російський проф. Будилович у Варшаві, намагаючись довести, Що поляки не мають окремої мови, твердив, що язиком звемо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не язик, а тільки наріччя, мова, жаргон. До цього допроваджує політичне осліплення й суб'єктивне бажання обернути мови конче в говірки іншої мови!

За новішого часу глибоко вивчаються окремі мовні явища й творяться т. зв. ізоглоси, ізофони й т. ін., а вони ніколи не пробігають рівнобіжно в одній мові, а перетинаються й перехрещуються по різних мовах. На основі власне цього можна давати зовсім інші поділи слов'янських мов, і це певно незабаром буде зроблене. І взагалі сусідні мови сильно збігаються між собою, і їх відокремити так же трудно, як трудно відокремити окремі кольори в райдузі: колір існує, але неможливо окреслити, де він починається, а де кінчається.

Антропологія ясно й докладно довела, що расово українці, росіяни й поляки — це різні окремі народи. Так само різні в них мови, кожна сама в собі самостійна, а для досліду цього треба брати мову в цілому: в фонетиці, в формах, в складні, словнику, наголосі й т. ін. — тоді тільки випливе перед нами кожна мова, як цілість у самій собі, як мова самостійна. Початок багатьох мовних явищ треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині. Як я вже підкреслював, наші пам'ятки сягають XI століття і в них уже знаходимо багато основних рис української мови. Але треба тут підкреслити, що в мовознавстві ще й сьогодні подивується неправильне, тільки російське, читання староукраїнських пам'яток, а це веде нас до повної наукової плутанини. Навпаки, коли старі наші пам'ятки читати так, як вони справді читалися на наших землях, тоді перед нами випливає правдива наша фонетика[13].

Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А між тим глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, ані ж з росіянином. Та й расово українець ближчий до серба. І цілком можливо, що на прабатьківщині в українців було трохи інше сусідство, аніж воно тепер. У всякому разі, в дунайську нашу добу ми сусідували з сербами, а не росіянами.

А вже коли українські племена закріпилися остаточно на своїх місцях, то в них ніколи жодної тяги на північ не було, — там було гірше життя, та й ліси непроходимі. Про це правдиво пише російський учений Ростовцев: Київська Русь „по своїх попередниках одержала в спадщину всі риси,

[13] Див. мою працю „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці". Варшава, „Елпіс", 1926 р., т. I, с. 9-32.

притаманні для держав, що постали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, а не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацію, просякнутою східними елементами“[14].

При такому стані нема й мови про якусь там спільну праруську мову: мови українська й російська розвивалися окремо й самостійно, одна від одної незалежно.

Ось таким шляхом постала українська мова, і серед слов'янських мов завоювала собі окреме становище, як мова самостійна. Науковий світ європейський скоріш визнав українську мову за мову самостійну, наприклад: чех Палацький 1830 р., Копітар, Шляйхер, Ф. Мiклошiч, Шмідт, Гірт, Бодуен-де-Куртене й багато інших[15]. Російські вчені вперто звали українську мову наріччям російської, але багато з них також здавна пішли за правдою й визнавали нашу мову мовою самостійною, наприклад: П. Лавровський, Даль, Срезневський, Ф. Корш і ін. А року 1905-го й уся Російська Академія наук своєю „Запискою“[10] визнала українську мову за мову самостійну[16].

Вороги української мови часом твердили, ніби вона — це „видумка австро-польської інтриги“ (М. Юзефович)[11]. Подібну думку ця „Записка“ Академії наук зве „плодом неуцтва або злобної видумки“.

ЛІТЕРАТУРА

Подаю тут тільки головніше з літератури історії нашої мови.

Проф. Іван Огієнко. Історія української мови, т. І. Вступ до історії української мови. Кам'янець-Подільський, 1919 р., 88 с.;

П. Житецький. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Київ, 1876 р., IV +376 ст.;

В. Шимановскій. Очерки по исторіи русскихъ нарьчій. Черты южнорусскаго нарѣчія в XVI-XVII вв. Варшава, 1893 р.;

И.И.Огієнко. Курсъ украинскаго языка, вид. 2, Київ, 1919 р., 325 с.; вид. 1-ше 1918 р.;

Проф. С.М.Кульбакинъ. Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи, Харків, 1919 р., 104 с.;

І. Свєнціцкий. Нариси з історії української мови. Львів, 1920 р., 100 с.;

Проф. П.О.Бузук. Коротка історія української мови. І. Вступ і звучня. Одеса, 1924 р., 60 с.;

Проф. Др. Ол.Колесса. Погляд на історію української мови. Прага, 1924 р., 43 с.;

А.А.Шахматовъ. Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка // „Украинскій народ въ его прошломъ и настоящемъ“. СПб., т. II, 1916 р.;

[14] М. Ростовцевъ. Еллинство й иранство на юге Россіи. СПб., 1918. Див. іще: Проф. Ґотьє. Очерк по истории материальной культури Восточной Европы. Ленинград, 1925; Б. Д. Греков. Культура Киевской Руси.

[15] А. Животко. Чужинці про красу й багатство української мови // „Холмський Православний Народній Календар на 1944 р.,“ Холм, с. 80-82; Ілько Борщак. Европа про українську мову XVII-XVIII ст. // Рідна мова, 1933 р., ч. 2 і 8.

[16] Див.: Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПб., 1905 р., видання Академії наук.

Акад. Ол.Шахматов, Акад. Аг.Кримський. Нариси з історії української мови. Київ, 1924 р., IV +208 с.;

А.А.Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка. Петр., 1915 р., „Энциклопедія славянской филологіи“, вып. II;

Його ж. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій. Варшава, „Р. Ф. В.“, 1894;

Його ж: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій й русскихъ народностей // „Журнал Мин. Нар. Просв.“ 1899 р., кн. 4, с. 324-384;

Його ж. Курсъ исторіи русскаго языка, ч.ч. I-II-Ш. СПб., 1909-1911, літогр. видання, нове видання 1911-1912 р.;

Його ж. Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка. Спб., 1916 р.;

Проф. Петро Бузук. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. Київ, 1927 р., 96 с.;

К. Німчинов. Український язик у минулому й тепер. 1925 р., 2 вид., 1926 р.;

Проф. Є.Тимченко. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. Київ, 1927 р., 170 с.; вид. 2-ге 1930 р.;

С. Смаль-Стоцький. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні прикмети //Дзвони, Л., 1933 р.;

А.А.Шахматовъ. Введеніе въ курсъ исторіи рускаго языка. Историческій процессъ образованія русскихъ нарѣчій. Петр., 1916 р.;

Проф. М. К. Грунський, Доц. П. К. Ковальов. Нариси з історії української мови. Львів, 1941 р., 355 с.

Проф. Іван Огієнко. Українська літературна мова XVI-го ст. Вступ, фонетика, морфологія, складня. Варшава, 1930 р., т. I-II, 520 +192 ст.

2. НАШІ НАЗВИ: РУСЬ — УКРАЇНА — МАЛОРОСІЯ

Найстарша назва українського народу й його першої держави — Русь. Так звали ми себе довгі віки, так звали нас сусіди й чужинці. Назва ця не нашого походження — її принесло нам одне шведське, варязьке плем'я, Русь, що захопило в IX ст. владу над східними слов'янами й заклало тут першу державу. Що Русь — це справді були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фіни Швецію звуть Ruotsi. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, наприклад: Рюрик, Олег, Ігор і т. ін., може, й Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис; у давнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно відрізняє в своїм творі русів від слов'ян.

Але багато вчених не приймають цієї варязької теорії походження слова Русь, виставляючи теорію слов'янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі стали русами, як їх звуть греки. Уже Густинський Літопис[12] XVII в. твердить, що назва Русь походить „от рѣки, глаголемыя Рось". Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатіїв Літопис[13] під 898 роком рішуче заявляє: „а словѣнскъ языкъ и рускый — одинъ"[17].

Варяги скоро в нас зовсім зукраїнізувалися й перестали бути чужинцями. А сама назва Русь спершу защепилася тільки на племені полян, а вже від тих вона поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так, назва „слов'яни" була спочатку назвою тільки одного малого племені, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарами й уся їх держава, навіть слов'янська, була названа Болгарією.

Отож Русь — це перше назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головно на півдні, а на півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас — це головно Київська земля (Ключевський, I, 126); але наші племінні назви незабаром призабулися, й уся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатіїв Літопис ясно свідчить, що на півночі росіяни відділяли себе від Русі: „Ростовці, і суздальці, і переяславці с'їхалися к Володимеру (на Клязьмі) і ріша: Князь наш убьєн, синок єго мал в Нові Городі, а братья єго в Русі" (с. 404), — тут ясно виділяється Русь від північних країн.

Назва Русь з центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там защепилася, наприклад, у Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні.

Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і на північ (пор. Старая Русса в Новгородщині), де вона спочатку мало защепилася й була чужою. За XIV—XVII віки під словом „руський"

[17] Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський в своїй „Історії", т. I, вид. 3, 1913 р.

часто розуміються українці й білоруси, а в XVI-XVII віках словом білоруси часто звали українців[18].

Сусіди й чужинці, наприклад, греки, араби й інші вже з VIII-IX віків звуть полян або всю центральну Київську землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські, звуть себе князями руськими.

На півночі, в Московії, назва Русь, Россія защепилася головно за часів Петра I (1672-1725)[14], в чому цареві допомагали вихідці з України.

Слово Україна, що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя (див. Іпатіїв Літопис, с. 439, 447, 490, 586); так само україною звали пограниччя поляки й росіяни. Коли українська земля, головно Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє, як окреслена назва.

Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерти князя переяславського Володимира Глібовича додає: „Плакашася по нем всі переяславці, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наполнен, о нем же Україна много постона“. В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, — може, так названо граничну Переяславську землю; але не виключено, що тут це назва й ширша — й землі Київської. Взагалі в давнину слово „україна“ визначало якусь землю, сторону, край. Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило „прия Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столпє, Комов і всю Україну“. Тут Україна визначає певне окреслений край.

Зазначу ще, що церковнослов'янське „пріиде в предѣль (грецьке ογια = краї) іудейскія“ Пересопницька Євангелія 1556 р.[15] перекладає: „пришол в україни иудейския“.

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. Наприклад, росіяни пишуть по своїх наукових працях: „Русская історія“, або „Історія Россіи“, зовсім відкидаючи, що аж до Петра I їх держава звичайно звалася Московією. В праці М. Грушевського „Історія України-Руси“ слово Руси було безумовно недоречне й зайве, й воно викликало немале баламутство в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевости перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького[16] ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII ст., чужинці дуже часто звуть нашу землю Україною. Так наприклад, французький інженер Боплан[17], що 17 літ (1630-1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а народ її українським. Так само звуть нас в віках XVII-XVIII і різні інші чужинці: посли, подорожні, купці й т. ін. Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали Наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно, нова назва не швидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих мапах XVII ст. все маємо Україна.

У наших народних піснях, особливо дуже давніх, а надто з віку XVI-XVII, часто вживається слово Україна, але звичайно як назви Землі Київської чи Землі Козацької. Наприклад, у Галичині співають:

Ой Морозе, Морозенку,

[18] Див. мою монографію: „Розмежування пам'яток українських від білоруських“, 1934 р.

Ти преславний козаче,
Гей, за тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!

Те саме й по багатьох інших піснях, напр.:

Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Вкраїну далеку.

Але вже з XIX століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна защіплюється все міцніше й глибше, і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звуть себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламутство (наприклад, спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманів[18]).

З XIV ст. входить в ужиток нова назва нашого краю, Мала Русь, Малоросія. Постання цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати Малою Руссю, Mikra Rosia, цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою. Уже Юрій II († 1340 р.), князь Галицько-волинський, підписувався: „З Божої ласки природжений князь усея Малия Росії" (Аркас, с. 89). На грамоті 1335 р. він підписався: Dux totius Russiae Mynoris. У грамотах царгородських патріярхів, починаючи з 1347 р., Галицько-волинське князівство часто зветься Малою Росією, в протиставлення московським землям. Така термінологія була добре знана греками, бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція.

По 1654 р. Росія часто зве вже нас Малою Росією; трохи пізніше ця назва защіплюється за Гетьманщиною, а польське Правобережжя зветься по-давньому Україною. Звичайно, в цей час уже забулося, що слово „Мала" визначає старіша, основна, початкова, як прототип.

Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її звемо українською. Назви Малоросія, малоруський, малорос теперішній українець сприймає як образливі для себе.

Північно-східні слов'яни, як казав я вище, за старих часів часом також звали себе Руссю, але це була для них чужа, не істотна, з півдня занесена назва. Тут скоро постала назва — Московія, народ московський. Місто Москва вперше згадується в Літопису в 1147 році. І з того часу Москва все розростається, стала сильним князівським уділом, а пізніше й великим князівством. І, власне, коли розрослася Москва, то вона накинула свою назву всій півночі, всім тим уділам, які попідбивала під свою владу. І вже в XVI-XVII-XVIII віках чужинці — посли, подорожні, купці й ін. — завжди звуть цю державу Московія, а її мешканців — московіти, але Подніпров'я вони звуть Руссю або Україною. У південних слов'ян ще з давнього часу закорінилося „москова", „московец", у турок „москов" (Пипін, Етногр., III, 306).

І тільки з Петром І помалу змінюється стара назва Московія на стару українську назву Росія, в чому допомагало Петрові його українське оточення. З XVIII ст., з часів цариці Катерини II[19], ця назва Россія, руський, російський, росіянин уже сильно закріпилася й стала вседержавною.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше, в XVI-XVIII віках звали малоросіянами, черкасами („черкасішки"),

а то й білорусами, а з часу Петра І звали згірдливо й хохлами — від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів, носили на виголеній голові. По повстанні гетьмана Мазепи[20] 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян — кацапами, цебто різниками (від татарсько-арабського kassab — м'ясник, різник). Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові москаль визначає не тільки московця, але й військового, солдата українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головно через їхніх вояків.

Доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII віці воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельниченка[21] князем сарматським. В XVII ст. не рідка була й назва Роксолянія.

В науковій російській літературі звали Україну ще юго-западний край, або край южно-русскій.

ЛІТЕРАТУРА

Б.Барвінський. Звідки пішло ім'я Україна. Відень, 1916;
Л.Цегельський. Звідки взялися і що значать назви „Русь" і „Україна". Львів, 1907;
В.Січинськнй. Назва України. Авгсбург, 1948 р.; D. Dorosenko. Die Namen Rus, Rusland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwartigen Bedeutung // Записки Українського Наукового Інституту в Берліні, т. НІ, 1931 р.;
С.Шелухин. Слово „Україна" в Пересопницькій Євангелії. Див.: „Науковий Збірник в 30-ту річницю наукової праці Проф. Д-ра Івана Огієнка". Варшава, 1937 р., с. 190-205;
М.Грушевський. Велика, Мала і Біла Русь // „Україна". 1917 р. Київ. Про наші назви див. ще далі в розділах IV, V, VI, VII і ін.

3. МОВА НАРОДНА Й ЛІТЕРАТУРНА

Перше ніж приступити до оповідання про розвій нашої літературної мови, спинюся докладніш на виясненні, що таке мова народна, а що таке мова літературна.

§1. НАРОДНА МОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ЛІТЕРАТУРНОЇ

У процесі творення всеукраїнської літературної мови завжди приходимо до найважнішого засадничого питання: які джерела покласти в основу цієї мови, на чім росте кожна літературна мова? На це питання ми віддавна маємо готову відповідь: найміцніша основа й найважніший ґрунт літературної мови — мова народна, що завсіди править для літературної за найперше джерело. Ось це питання — взаємовідносини між мовою народною й літературною — я й хочу порушити в цій своїй статті.

Кожна літературна мова органічно виростає з мови живої народної так само, як юнак виростає з дитини. Початковою основою літературної мови звичайно стає один якийсь народний говір, історично сильніший від усіх інших; звичайно це говір того племени, що об'єднало круг себе політично чи культурно всі інші. Такий панівний говір з бігом часу стає культурніший і більш розвинений від усіх інших; менші говори добровільно туляться до цього панівного, через що говіркові відміни в мові з часом затираються все більше та більше. „Що город постановить, на тім і пригороди стануть" — це була й є наша панівна формула не тільки реального буденного життя, але й життя духового; на цій же формулі зростали й усі літературні мови світу. Без цього процесу не поставали б нації, як спільнота близьких племен, бо ж у розуміння нації найперше входить добровільна спільність не тільки своїх реальних життєвих інтересів, але й спільність духова, а в тім і мовна; без мовної спільности не може бути нації. Літературна мова й є „ця спільна всенаціональна мова", цебто мова об'єднаної нації, оруддя найдоцільнішого порозуміння для всіх окремих племен з їх говірковими мовами.

Спочатку жива мова панівного племени більшменш добре задовольняє потребу духового життя цілої нації; але скоро виявляються й недостачі початкової мови, і їх звичайно направляють запозиченнями з інших говорів або з сусідніх мов, або й творчістю окремих письменників. З культурним зростом нації безперервно росте й її літературна мова; цей зріст може бути такий сильний, що літературна мова помітно змінюється за кожного покоління, цебто за кожних п'ятдесят літ, і звичайно далеко відходить від своєї живої мови, що на ній зросла вона.

§2. РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НЕ МОЖНА ҐРУНТУВАТИ ТІЛЬКИ НА МОВІ СЕЛЯНСЬКІЙ

Простий народ завжди сильно відстає культурно від своєї інтелігенції; така сама різниця й поміж мовою народу та його інтелігенції. Жива народна мова ніколи не йде в ногу з мовою літературною, — ця остання все далеко випереджує її. Простий народ, особливо неписьменний чи малописьменний, завжди дуже консервативний у всьому своєму житті, а в тім і в мові; навпаки, інтелігенція в своїй більшості все поступова, а її мова широкими кроками

невпинно прямує вперед. Духові потреби селянства звичайно невеликі, і їх легко задовольняє жива говіркова мова; зовсім не те в духовім житті інтелігенції: її культурні потреби окремих широко розвинених одиниць — учених, поетів, письменників — вимагають глибоко й тонко розвиненої мови. Культурна різниця поміж духовим життям селянства й його інтелігенції завсіди є й мірило різниці мови народної від мови літературної.

Таким чином, народна мова, мати мови літературної, завсіди сильно відстає від неї в своїм зростанні. Ця відміна найперше постає з числа слів, потрібних для буденного життя, — словник простонародний окремої одиниці значно менший від словника мови інтелігента; слів абстрактних та фахових він завсіди має небагато; певні відміни постають і в формах; жива мова кохається в багатстві найрізніших форм, тоді як мова літературна, керована консервативною граматикою, все прямує до усталених однакових норм, що доводить до зменшення числа форм. Відміни мови народної й літературної в складні звичайно малі.

Із усього вище сказаного стає нам ясне взаємовідношення поміж мовою народною та літературною. У нас часто панує погляд, ніби народна мова — то все для мови літературної, а звідси часом випливає навіть фетишизування селянської мови. Це явне перебільшення, бо „безоглядна орієнтація на селянську мову така ж безперспективно обмежена, як, скажімо, орієнтація в будівництві на селянську хату" („Культура українського слова". Київ, 1931, 1.4).

Селянська мова — коли беремо мову одиниці — звичайно вбога лексикально, не вироблена форемно, бліда складнево; орієнтуватися тільки на таку мову може хіба той, хто не знає правдивих доріг розвою й життя мови літературної. Селянин завсіди наслідує мову сильнішого, особливо „пана"; і коли цим „паном" є людина чужомовна, мова селянська помітно псується. Не рідкі випадки, коли селяни, — особливо з тих, що трохи понюхали були міської культури, а надто робітники, — говорять зовсім нечистою мовою, говорять простою мішаниною. Орієнтуватися на таку мову — це йти проти засадничих основ своєї мови.

Тільки культура й свідоме ставлення до мови надають їй правдивих щиро національних ознак. Ось на це яскравий приклад. У Шевченка був старший брат Микита; обидва вони виросли в однакових умовинах, але не були однакової культури, бо Тарас учився. Тарас не раз писав братові з Петербургу, просячи відповідати йому рідною мовою. Наприклад, року 1839-го пише він Микиті: „Та будь ласкав, напиши до мене так, як до тебе пишу, — не по-московському, а по-нашому". (Листування Т. Шевченка, видання Академії Наук, 1929, т. НІ, с. 4). Микита відписав, а на його незграбну писанину Шевченко так відповів: „Брате Микито, треба б тебе полаять... Я твого письма не второпаю,— чорт-зна по-якому ти його скомпонував: ні по-нашому, ні по-московському, ні се, ні те... А я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським" (с. 5). Оцей приклад нехай буде осторогою всім тим, що в справах літературної мови хотять орієнтуватися тільки на мову селянську, що їм селянська мова одиниці чи якоїсь малої закутини править за найкращу норму літературної мови. Шевченко ще не знав, що не кожний селянин має чисту й добру мову, що багато з них послуговується незграбною мішаниною й ніякого розуміння про чистоту своєї мови звичайно не має. Взагалі ж різниця між мовою народною й мовою літературною така сама, як між музикою народною й музикою

художньою, хоч ця остання може складатися і з первнів народних, як то бачимо, скажемо, у Лисенка[22], Глінки[23] чи в Сметани[24].

§3. НАРОДНА МОВА В СВОЇЙ ЦІЛОСТІ — ЦЕ ОСНОВА МОВИ ЛІТЕРАТУРНОЇ

Але й обмеження вартости народної мови в розвитку мови літературної не слід непотрібно перебільшувати, як це тепер роблять у Східній Україні чи не за прикладом чеської новограматичної школи, бо це так само допроваджує до шкідливих наслідків. Треба глибоко відрізняти мову окремих одиниць із народу від мови всього народу. Так, мова окремих селян дуже часто маловарта, нечиста, вбога; але цього не можна сказати про народну мову як цілість: вона завжди багата навіть лексикально, бо чого не має одна одиниця, те знаходимо в другої, чого нема в одній місцевості, те маємо в іншій. Словник цілої народної мови надзвичайно багатий — треба тільки його добре знати. Більше того, народна мова як цілість — це невичерпне джерело цілющих соків для розвитку мови літературної, — треба її тільки знати й уміти використати в цілому; противне твердження чеських учених, згуртованих у „Празькому Лінгвістичному Гуртку“, уважаю за недоведене і на фактах не вґрунтоване (див.: Spisovna cestina ajazykova kultura. Прага, 1932).

Українська літературна мова в основі своїй — жива народна мова наддніпрянська, головно києвополтаво-харківська. На наших очах ця літературна мова велетенськими кроками прямує вперед, всебічно розвиваючись. Давно вона перейшла вже з рамок мови селянської, але не рве з нею близьких стосунків, бо хоче бути не штучною мовою, але мовою живою, художньою мовою свого народу. Вона всі свої найліпші основні соки бере таки з народної мови, цебто її стосунок до мови народної, як цілості, найближчий був і буде.

Усього словника народної мови ми ще не знаємо, бо не маємо його. На жаль, і Академія наук у Києві, а особливо Наукове Товариство у Львові мало зрозуміли велике значення повного Словника живої української мови, і такого нам ще не дали, хоч потрібних матеріялів зібрано вже немало. Народний словник, як цілість, надзвичайно багатий, і дуже прислужився б розвоєві нашої літературної й фахової мови, бо їхні ж словники ще остаточно в нас не усталені. Народна мова ховає в собі силу найрізніших мовних перлин, часом навіть на означення тонких духових переживань та найрізніших термінів. Так, словник окремої особи з народу або навіть словник окремого села може бути вбогий і може не мати нічого показнішого, але народний словник, як цілість, був і буде найцінніше джерело для мови літературної.

Те саме маємо із формами. Жива мова, як цілість, надзвичайно багата на найрізніші форми — архаїчні й нові, рідкі й часті. Літературна мова прямує обмежити число цих форм, встановити окреслені норми їх; багато архаїчних форм уже вийшли з літературної мови (наприклад, наколи, сей, ся, се, шестий, багатий, ся вмивати, батъови, помочи зам. помогти і т. ін.), але багато подвійних чи навіть потрійних форм ще знані в літературній мові й потрібні, як функціональні (буду читати — читатиму, і по-українському — по-українськи — по-українській, на зеленому — на зеленім), часом навіть із різним стилістичним відтінком (з дубу — у цього дуба). Більшість форм ми знаємо, мало знаємо про їхнє поширення, а надто — їхні стилістичні відтін-

ки, так потрібні для мови літературної. Взагалі, діялектологія ще дуже мало вивчена в нас, а те, що подається в наших курсах діялектології, не показує глибшого вивчення.

Словотворення літературної мови наслідує словотворення народне, і в цій ділянці вплив живої мови був і буде дуже корисний; на жаль тільки, літературна мова ще не використала всіх засобів словотворчих, що маємо в живій мові. Наприклад, живе народне закінчення -исько в мові літературній частіш замінюється на -ище, бо ніби -исько — то полонізм.

Складня — це та ділянка, де різниця поміж мовою літературною (в мові її кращих письменників) та народною мусить бути найменша. Складня народної мови в її цілому — це правдиве серце мови, це щиро національна душа цілої нації; народну складню ми мусимо досліджувати якнайбільше і все краще й послідовніше з неї переносити до мови літературної. Правда, і в складні живої мови маємо багато форм архаїчних, уживаних тільки в одній місцевості й незнаних У другій маємо багато подвійних чи потрійних форм, але глибше вивчення цих синтаксичних пар показує, що часто вони різняться певними відтінками, цебто вони функціональні в мові, а в мові літературній можна вживати їх усі, але на своєму відповідному місці. У всякому разі складня — це та ділянка, де вплив народної мови на літературну найсильніший і найкорисніший[19].

§4. НАРОДНА МОВА В СВОЇЙ ЦІЛОСТІ — ЦЕ НЕ СЕЛЯНСЬКИЙ ПРИМІТИВ

Отож, як бачимо, народна мова в своїй цілості — неоціненний скарб для збагачення мови літературної. Треба тільки вміти доцільно використати цей скарб, треба вміти відшукати найкращі об'єкти для мовних дослідів, пам'ятаючи, що дуже часто окремі одиниці з народу мають зовсім зіпсуту мову; більше того, можуть бути цілі села з безбарвною мовою. Усе це дуже добре розуміли старші наші україністи, дуже добре зрозуміла була Академія наук у Києві, сильно й виразно опираючи розвиток сучасної літературної мови на мові народній.

Але тепер у Києві шириться шкідливий для розвитку нашої літературної мови погляд, ніби всяка орієнтація на мову народну не потрібна, бо мова народна — то тільки „селянський примітив". Так, дуже часто це справді мова закапелкова, але так можна твердити тільки про мову окремих одиниць. У своїй же цілості — як збірність усіх говорів нації — народна мова надзвичайно цінна й розвинена, вона ховає в собі всю живу історію й живу ще довгу будуччину нашої мови: має багато давніх форм, відомих нам іще з перших наших пам'яток, має й форми нові, пізніш повсталі. Тільки глибоко знаючи живу мову цілої нації, а не окремих її одиниць чи місцевостей, зможемо корисніше творити всеукраїнську літературну мову, як оруддя найдоцільнішого всеукраїнського порозуміння. З такого погляду вплив народної мови на літературну і потрібний, і корисний, бо без нього літературна мова може стати занадто штучною, від живої занадто далекою. Не хочемо сказати, що літературна мова росте тільки з самих соків народної, — впливи інших мов та впливи високорозвинених мовно письменників і всього інтелігентного

[19] Див.: Іван Огієнко. Складня української мови. Ч. І, 1935 р., 196 с., Жовква; Див. іще мою статтю „Гнучкість української мови", про подвійні форми // „Рідна Мова". 1936 р. С. 481-488.

загалу завсіди великі й глибокі; але й ці впливи, навіть у ділянці творення нових слів та нових термінів, корисніші тільки тоді, коли спираються на дух народної мови. Цебто, органічний зріст літературної мови міцно зв'язаний зо зростом мови народної.

§5. ВПЛИВ ГОВІРОК НА МОВУ ЛІТЕРАТУРНУ

Тепер ще одне засадниче питання: що саме можна брати з говіркової мови? Розглянувши це питання ближче, бачимо, що з живої мови не панівних говорів насправді беремо небагато. Основою літературної української мови стали говори передовсім центральні (мова Шевченкова) й південні київські, поза тим — полтавські та харківські; із цих говорів літературна мова взяла собі й на їх основі витворила все потрібне: словника, морфологію, словотворення, складню; ці форми стали „канонічними" для нашої літературної мови, вона їх пильно оберігає й заздрісно не допускає замість них ніяких інших, а особливо мало знаних, тільки говіркових. Літературна мова неохоче приймає другу форму для того, що вже має в собі, й що не додає їй чогось нового; скажемо, в літературній мові панує: картопля, берегти, на коні, один, дванадцять, приїхали два брати, Київ — столиця, України, щоб, ходила б, просять не палити, приглядатися до життя і т. ін., а тому всі інші говіркові й малознані форми будуть не літературні: грулі, маґдебурка, бульба, сокотити, на кони, оден, дванайцять, приїхало двох братів, Київ столицею України, щоби, ходила би, проситься не палити, приглядатися життю й т. ін. Ось таким чином літературна мова „канонізує" собі окремого словника, морфологію й складню, — а все поза цим стає для неї тільки говірковим, хоч цього говіркового може бути й дуже багато. Щоб дати можливість українському читачеві добре знати, що саме вважати за літературне, а що тільки за говіркове, я випустив окрему працю: „Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних" (як II частина „Рідного Писання"), 1934 р.

Слова й форми літературної мови можуть бути і мало знані для тих, хто звик до іншої говірки, а літературної мови не вивчився; на це нема іншої ради, крім однієї: літературної мови треба добре вчитися, щоб знати її; цим і займається передовсім школа: на всьому світі школа навчає тільки самої літературної мови, а не мови говіркової; час уже й українському народові по всіх своїх школах, де б ці школи не знаходилися, все одно навчати тільки спільної всеукраїнської літературної мови, а не мови місцевої. Навчання по школах тільки мови місцевої сильно шкодить розвиткові нації.

Але те, чого органічно бракує літературній мові, вона може взяти з інших говорів. Так напр., у східних говорах найхарактерніша ознака нашої мови, зміна е, о в закритих складах на і часто непослідовна, але літературна мова зробила цю зміну послідовною, наблизившись тим до говірок західних; з тих таки говорів узяла літературна мова й від, хоч у східних говорах знане од, — Шевченко, скажемо, ніколи не писав від. З тих самих причин літературна мова взяла від західних говірок форми з и в коренях -мир-, -пир-, -бир-, хоч східні говори знають частіш: емірати, затрати, перебірати. Як бачимо, літературна мова сприймає від усіх своїх говорів потроху те, що в них найцінніше, або що може збагатити її лексикально чи функціонально.

§6. ВПЛИВ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА НАРОДНУ

Наприкінці останнє питання: а що народна мова бере з літературної? Який її стосунок до мови літературної? У всіх культурних народів літературна мова завжди сильно впливає на мову народну, передовсім на мову її освічених одиниць, підносячи її культуру. У всіх культурних народів школа, Церква, радіо, кіно, театри, державні уряди, вся преса, вся інтелігенція — усі послуговуються тільки мовою літературною, цебто: селянин навчається її в школі, читає її в Біблії, в усій пресі, чує її від свого Священика, чує її по всіх урядах і від усіх освічених людей, а все це доводить до того, що й селянство потроху збагачує культуру своєї мови й починає говорити мовою культурнішою, а відміни між мовою говірковою й літературною помітно затираються. Це поєднання мови літературної з народною звичайно допроваджує до створення літературної мови високого рівня. Одиниці з народу, перейшовши добру мовну школу, звичайно мають високорозвинену й щиро національну мову, бо їх літературна мова виросла на живій народній основі.

Вплив літературної мови на народну завжди потрібний і корисний. Ми, бувши народом недержавним, мусимо шукати й використовувати всі можливі стежки впливу мови літературної на народну, бо цей вплив сильно провадить до зросту культури нації. Не треба тільки забувати однієї засадничої справи: говорім і пишім до народу простою й ясною літературною мовою, такою мовою, щоб народ справді все розумів і щиро полюбив нашу книжку й нашу пресу; тільки при таких умовинах буде забезпечений реальний і глибокий вплив мови літературної на мову народну[20].

Кінцеві висновки мої такі. Народна мова одиниць, а то й осель часто маловарта для мови літературної; але народна мова в її цілості — це джерело найліпших родючих соків літературної мови. Мова літературна й мова людова — це дві не близькі собі мови, але різницю між ними мусимо свідомо зменшувати, завжди пишучи ясно й просто. Треба завжди пам'ятати, що хто знає тільки місцеву говіркову мову, той не може сказати, що тим самим знає й мову літературну. Добре знання літературної мови набувається повсякчасним її вивченням та глибоким знанням мови народної. Літературну мову треба всіма стежками ширити поміж широкі маси, бо з обопільних впливів мови літературної й народної скоріш зростатиме щиро національна культура української мови, як мови цілої нашої нації.

[20] Див. мою працю: Як писати для широких мас // „Рідна Мова“, 1934 р., і окремо.

Розділ 2

РОЗВІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. КНЯЖА ДОБА IX-XIV ВІКІВ

Християнську віру ми прийняли від найкультурнішого на свій час народу всього світу — від греків, що тоді вже мали велику підготовку й належну вправу на схрещення слов'янських народів, мали на те й свою вироблену вікову систему. Незабутні брати Костянтин та Мефодій, родом солуняни, все життя своє присвятили на просвіту слов'янських народів, і переклали для цього потрібні богослужбові книжки, а також Книжки Святого Письма на добре знану їм слов'янську мову — мову македонську, солунську, що була говіркою мови болгарської[1].

Серед слов'янських народів болгари були тоді чи не найкультурнішими, і в віці X-му, в часі своєї золотої доби за царя Симеона (893-927), мали вже роказну літературу своєю мовою, мали все, потрібне для Богослужб.

Запровадження Християнства неможливе без відповідних Богослужб, а Богослужби неможливі без належних книжок. Року 988-го, коли князь Володимир охрестив був киян, зараз же стали потрібні й церковні книжки. Чи ці книжки були тоді в нас? Християнство в Україні відоме ще з початком IX віку — „Життя Костянтина" найвиразніше свідчить, що року 860-го він, бувши в Херсонесі, знайшов там Євангелію[1] й Псалтиря[2], „руськими письмени писані", тому треба припускати, що частина потрібних книжок у нас безумовно була ще десь за сотню літ до офіційного охрещення. А решту книжок ми взяли від Болгарії, де їх на той час було подостатку.

Свідчення „Життя Костянтина", що він десь року 860 чи 861-го, бувши в Херсоні, „**обрѣте тꙋ Оуѵангелїй й Псалтырь, рꙋсьскыми письмены писано, й чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесїдою, й бесѣдовавъ съ нимъ**", це свідчення надзвичайно важливе. Я приймаю його так, як воно подає, отже виходить, що вже року 860-го були в нас свої переклади, а значить, було й своє письмо. Слово „руський" приймаю тут за полянський, український. Це

[1] Див. мою двотомову працю „Костянтин і Мефодій", I-II, Варшава, 1927-1928, а також мою монографію „Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян", Жовква, 1937.

не було письмо варязьке, бо варяги тоді не були християнами, й переклади їм не були потрібні. Не було це письмо й готське, бо готи були аріяни, з якими Костянтин не захотів би входити в зносини. Вищенаведене свідоцтво каже, що Костянтин розмовися з русом, а цього не було б, коли б це був гот чи варяг. Далі свідчиться, що Костянтин „**въскорѣ нача чести й съказати**", знову таки цього не було б, коли б це була мова готська, мова йому не знана.

Але Костянтин не міг зразу читати цього руського перекладу, значить він був писаний не грецьким письмом (готи вживали грецького письма), і треба було вчитися його. Яке це було письмо, не знаємо; деякі вчені твердять, ніби стародавнє наше письмо було глаголицьке, але це тільки теорія. Цінне свідоцтво „Житття Костянтина" переконливо твердить, що в IX віці на українських землях письмо було, але про нього нам нічого не відомо, крім того, що грек не вмів його читати. Арабський письменник Ібн-ель-Недим розповідає в творі 987 р., що руси мають свої письмена, які вирізують на дереві. Цей араб подає й малюнка руського письма, але, на жаль, його ніхто ще не дослідив і не прочитав[2].

Треба думати, що князь Володимир справу охрещення свого народу перше належно підготовив, а вже по тому став його виконувати. Цебто, ще перед 988 роком[3] у Києві були й потрібне духовенство, й потрібні книжки, показним числом одне й друге — свої. Крім цього, було привезено й духовенство болгарське.

Історія свідчить, що в Києві, ще до офіційного охрещення, були вже церкви. В договорі князя Ігоря з греками 944 (945) р. вже згадана в Києві „соборна церква св. Іллі" над Ручаєм, край Хрещатика. а коли церква „соборная", то були вже й інші церкви. Церква не може існувати без богослужбових книжок, а тому сама логіка справи вимагає прийняти, що книжки безумовно були в Україні вже в IX віці, і на той час припадає й постання української літературної мови*.

Болгарія з другої половини IX ст. була найкультурнішою посеред усіх слов'янських народів, і Україна була з нею в тісних зносинах з давнього часу, як показує це академік Н. С. Державин у своїй цінній тритомовій праці „История Болгарии", 1945 р.[4] Уже в дружині князя Святослава Ігоревича (942-972), як свідчать візантійські джерела, були й болгари, і вони, разом зо своїми купцями, які ще до них часто бували в Україні, завозили до нас свої богослужбові книжки. Згадаймо ще, що в давнину наші галицькі землі сусідували з болгарськими. Ось тому нема нічого дивного, що передові українці, особливо кияни, були знайомі з буйно розвиненою болгарською літературою „по крайней мере за сто лет до официального принятия Владимиром Христианства"[5].

Отож, частина священиків, сильно потрібних нам при офіційному охрещенні 988 року, була взята з Болгарії, хоч греки може б того й не хотіли. Беручи православну віру з Візантії, Україна анітрохи не підпадала політичним візантійським впливам, і тісно в'язалася з Болгарією, а це давало повну

[2] Див. мою монографію „Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян", 1938 р., с. 54-68.

[3] Див. мою працю „Руські переклади в Херсонесі в 860 р." // „Ювілейний Збірник на пошану академіка Д. Багалія", 1927 р. Див. іще мою працю „Слов'янське письмо перед Костянтином" // Ювілейний Збірник на пошану М. С. Грушевського" Київ 1928 р., с. 156-169.

[4] Див. іще: М. Н. Тихомиров. Исторические связи русского народа с южньши славянами // „Славянский Сборник." Москва, 1947.

[5] Н. С. Державин. История Болгарин, 1945, т. I, с. 231.

змогу болгарським книжкам сунути в Україну. І дійсно, наші найперші писані пам'ятки часто свідчать про своє болгарське походження, і на нашій землі збереглося немало болгарських давніх пам'яток. Ось при таких тісних зносинах з болгарами в Україну й занесені були так нам необхідні болгарські богослужбові й небогослужбові книжки, а з ними прийшла до нас і болгарська літературна мова, що ставала й літературною мовою українською.

У всіх давніх народів, у тому числі й у нас, аж до середини XVI віку панувала непохитна ідея, що мова церковна водночас є й мова літературна даного народу. Для давнього часу обидві ці потребі, церковна й літературна, майже покривалися, бо літературна мало виходила поза рамки церковні. Ось тому на той час в Європі літературною мовою скрізь була мова латинська, а в слов'ян нею стала мова церковнослов'янська, в основі своїй болгарська. Греція, ширячи християнство, нікому своєї грецької мови не накидала, але несла його звичайно рідною мовою хрещеного народу, чим вона й відрізнялася від Риму, що по своїх церквах скрізь запроваджував мову латинську.

Отож, мовою нашої церкви, а разом із тим мовою й нашої початкової літератури, стала мова „слов'янська". Що ж це була за мова? Як я вже говорив, частина потрібних для Богослужб книжок у нас була своя, але більшість їх певне була взята з Болгарії. Цебто, треба припускати, що нашою першою літературною мовою стала мова болгарська, чи „словенська", як тоді вона звалася. Але це не була зовсім чужа нам мова, нашому народові не зрозуміла, — вже Початковий наш Літопис сильно підкреслює, що „словенеск язик і руський — один", а це сильне свідоцтво, що наша початкова церковна й літературна мова була в нас мовою зрозумілою.

Частина перекладів, що була в нас у X столітті, напевне перекладена була нашою стародавньою мовою, що звалася тоді мовою руською. Костянтин і Мефодій реально знали кілька слов'янських народів, а тому в своїх перекладах пильнували перекладати так, щоб вони були зрозумілі для всього слов'янського світу. Слов'яни, а в тому числі й ми, довгий час жили по Дунаєві[6], були в близьких стосунках між собою, а це й робило слов'янську мову загально знаною, літературною всеслов'янською. Ось тому й Св. солунські брати, Костянтин та Мефодій[3], перекладаючи, безумовно мали заміри всеслов'янські, бо в IX віці слов'янські народи ще легко розуміли один одного, хоч невеликі мовні різниці між ними й були.

Отже, наша початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була в нас мовою зовсім чужою, — її добре розуміли. Крім цього, в давнину була така звичка, що кожен описувач, переписуючи книжку, пильнував зробити її зрозумілішою, а тому самовільно змінював і чужі форми, і чужі слова на свої, цебто українізував їх, а це ще більше робило „слов'янську" мову своєю й зрозумілою. А найголовніше, читалися ці книжки по-своєму, цебто за своєю живою вимовою, наприклад, написане исцѣли, тръгъ і т. ін. читалися:ісціли, торг, а така своя вимова робила церковну мову живою й зрозумілою. Що це було так, свідчить про це й сучасний стан наших говірок, по яких ще й досі позосталося таки багато стародавніх „слов'янських" слів, напр.: метати, потяти, пудити, терем, туга, яко, ректи, й т. ін., а також і форм, наприклад, у піснях: Виорем нивку чорними орли, Вкрилося поле сизими орли, Прийшли панські слузік т. ін.; пор. іще: абих, читалам, ходивесь,

[6]У нас ще й досі в народних піснях слово „дунай" визначає річку взагалі, а то й просто воду. Те саме, наприклад, й У Слові о полку Ігореві" 1187 р.

древо, враг і інші[7].

Ось через усе це нашу стародавню церковну й літературну мову не можна звати тільки мовою чужою болгарською, як це в нас звичайно роблять, — їх треба звати мовою староукраїнською, під впливом якої росла й наша нова літературна мова.

І зовсім правдиво пише проф. Ст. Смаль-Стоцький про цю нашу стародавню церковно-слов'янську мову:

„Церковна мова з українською вимовою на Україні в своїй поукраїнщеній формі уважалася своєю немов рідною мовою, бо мовою рідної української Церкви, її навіть називали руською, цебто українською мовою. Тому мала вона й великий вплив на склад і розвиток живої української літературної мови в її початках“[8].

До нашого часу дійшло немало писаних пам'яток ще з XI віку, наприклад такі, як Святославові Збірники 1073 і 1076 рр. 4, Слова Григорія Богослова і т. ін., і всі вони показують, що наша українська мова вже мала свої власні питоменні ознаки як окрема мова серед інших слов'янських мов. Тільки тих питоменностей не було ще багато — було чимало спільного з іншими слов'янськими мовами, чому тоді „слов'янська“ мова легко ширилася, як мова всеслов'янська, бо справді була соборним культурним чинником для всіх слов'ян[9].

І в XI ж столітті в нас були вже видатні письменники, що плекали свою літературну мову, наприклад, славний митрополит Іларіон (1051-1054), Лука Жидята (1035-1059), Феодосій Печерський († 1074 р.), Нестор Літописець (1057-1116), що написав т.зв. Початковий Літопис (до 1111 року), й т. ін. Ось зразок нашої літературної мови XI століття з літописного запису преп. Нестора: Апостол Андрей „поіде по Дніпру горі, і по приключаю Божію приде і ста под горами на березі. І заутра встав, рече к сущим с ним учеником: „Видите гори сия? Яко на сих горах восіяєть благодать Божія, імать і город велик бити, і Церкви многи імать Бог воздвигнути“. І вшед на гори сия, і благослови я, і постави крест, і помолився Богу, і слізе с гори сея, ідеже послі же бисть Києв, і поіде по Дніпру горі“.

Як бачимо, мова нам зовсім зрозуміла, — це наша староукраїнська мова, на той час літературна.

Треба думати, що вже з того найдавнішого часу була й окрема розвинена народна українська мова. Церква наша вже в XI віці бореться з народними піснями, а це вказівка, що вони були, а коли були, то не церковною ж мовою. Знаємо, що ці пісні співалися й на княжому дворі; сам князь Володимир говорив: „Руси веселіє пити“, а пиття нерозлучне з піснями.

Князь Володимир Великий політично об'єднав увесь Схід, а тому культуру південної Руси, цебто Київської Землі, він ширив на всі свої підбиті народи. Християнство перше прийняв Київ і вже він поніс Віру Христову й на північ. Письменність появилася так само найперше в Землі Київській, і звидси помалу сунула й на північ. Церковна ієрархія осіла вперше в Переяславі недалеко Києва, а незабаром — у самому Києві, і ця ієрархія на початку була одна на весь Схід, а митрополит наш офіційно звався „Митрополит Київський і всея Руси“.

[7] Див. мою працю „Слово про Ігорів похід“, 1949 р., с. 63-68.

[8] „Україна“. Київ, 1928 р., кн. 4, с. 7.

[9] Див.: І. Огієнко. Пам'ятки старослов'янської мови XXI віків. Варшава, 1929 р., с. 98-188: Огляд українських пам'яток XI віку.

Отож, через політичну спільноту Сходу в XI віці витворювалася для нього до певної міри й спільнота культурна: одна віра, одне письмо, одна література, одна церковна й літературна мова. Але зараз по смерті князя Володимира (†1015) ця спільнота розлізлася, й північ і південь на Сході пішли своїми різними дорогами не тільки політично, але й культурно. Наукові поміри черепів з XI віку вказують найвиразніше, що вже тоді південь і північ етнографічно були різними, а ця різність мала вироблятися довгі віки.

Ось через усе це не маємо наукових підстав твердити, ніби слов'янський Схід за X-XIII віки етнологічно був один. Так не було, і вже того часу існували українці, москвини й білоруси, як окремі народи, а їхні мови — як окремі мови. Очевидно, не була ця окремішність велика, якою вона стала трохи пізніш, але три мови Сходу мали виразні свої притаманні ознаки вже в віці XI-му, і тому я розповідаю тут суцільну історію української мови, як мови народу, зовсім окремого на Сході, народу Русь, якого добре знають сусіди, греки, араби, німці й інші вже в IX-X віках як народ півдня на Сході.

„Отче наш" з Київської Остромирової Євангелії 1056 р.: **„. . . .ть царствиЙ твоЙ, да бꙋдеть волѩ твоѩ, ѩка на небеси и на земли. Хлѣбъ нашь насꙋщьный даждь намъ дьньсь, и остави намъ длъгы нашѩ, ѩко и мы оставлѩемъ длъжъникомъ нашимъ, и не въведи насъ въ напасть, нъ избави ны оть неприѩзни. Ѧ. . .**"

Від часу заведення в нас християнства, цебто з X віку, разом з першими болгарськими книжками прийшов до нас і болгарський правопис. Він сильно в нас защепився, і безконкуренційно панував аж до кінця XVIII ст., а де в чому тримається ще й досі. Правопис цей не в усьому відповідав потребам нашої мови, й де в чому затемнював живу вимову, наприклад, буквами е, й, ѣ, г, ѕ і ін., або такими чужими нам формами, як прикметники на -аго й ін. На кінці XIV віку в Болгарії відбулася нова правописна реформа, яку зробив там Тирновський Патріярх Євфимій; реформа ця незабаром докотилася й до нас, вже з початком XV віку в нас запанував цей новий Євфиміївський правопис, що продержався аж до появи граматики Мелетія Смотрицького 5 1619 року[10].

Неспокійний степ на нашому півдні й південному сході весь час непокоїв українську людність. Року 1055-го появилися тут уперше половці, й небавом розпочали безустанно шарпати Українську Землю. Через це в нас завжди був певний еміграційний рух на захід, на Волинь та в Підкарпаття, бо там було спокійніше від степу. Ці рухи все відбивалися й на нашій мові, бо витворювалося соборне розуміння її й згладжувалися гострі різниці. Був також рух і на північ, у залісся, але там наша людність попадала в зовсім інші чужі мовні й звичаєві обставини й винародовлювалася.

Степові кочовики змушували українську людність кидати південь. Українська колонізація ще на початку XI віку йшла далеко на південь та на південний схід, аж до Озівського моря, де знаходилось наше Тмутороканське князівство 6, але року 1094-го його вже захопили половці. Таким чином страчені були великі південні простори, й границя Української Землі перенеслася аж під Переяслав. Людність подавалась на всі боки. Звичайно, всі ці колонізаційні рухи відбивалися й на нашій мові, згладжуючі її гострі

[10]Докладніше див. про це: І. Огієнко. Фонетика церковнослов'янської мови. Варшава, 1927 р., с. 11-21. Один із учнів Патріярха Євфимія, Григорій Болгарин чи Цамвлак († 1473) був деякий час Київським Митрополитом.

говіркові різниці.

В XII-му столітті українська літературна мова вже сильно зросла й помітно виділилася посеред інших слов'янських мов. Появляються вже й цікаві пам'ятки, писані доброю літературною мовою, часто трохи відмінною від мови церковної, наприклад, „Поучення дітям" князя Володимира Мономаха (1053-1125), або „Хожденіє ігумена Даніїла" (десь 1093-1113), обидва переповнені живою мовою. Пишуть видатні наші письменники, такі як Клим Смолятич (1147-1154), Кирило Турівський (1130-1182) й ін., написаний був і Київський Літопис (1111-1201)[7]. Клим Смолятич у своєму Посланні твердить, що в Києві є гурт учених людей, „ім же єсмь самовидець".

До нашого часу випадком тільки залишилося славне „Слово о полку Ігореві" невідомого автора, написане 1187 року. Це чисто світський твір, складений тодішньою українською літературною мовою, в якій повно живих народних ознак[11].

Ось приклад мови з цієї пам'ятки: „На Немизі снопи стелють головами, на тоці живот кладуть, віють душу от тіла. Немизі кроваві брезі не бологом бяхуть посіяни, — посіяни ікостьми руських синов". Або ще приклад з Плачу Ярославни:

„Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолі, аркучи: О Дніпре-Словутицю, — ти пробил єси каменния гори сквозі Землю Половецькую, ти леліял єси на себі Святославові насади до полку Кобякова: возлелій, Господине, мою ладу ко мні, абих не слала к нему слез на море рано".

Як бачимо, зовсім зрозуміла нам мова, мова староукраїнська.

В XIII віці українська літературна мова ще більш покріпилася, як показує така пам'ятка, як Моленіе Даніїла Заточника[8] з половини XIII віку, в якому багато живого від народної мови; зріст мови бачимо і з творів письменника Серапіона († 1275 р.). Найцінніша пам'ятка цього часу — Галицько-Волинський Літопис[9] (в Іпатієвому спискові роки 1201-1292), уже переповнений і живими словами, і живими формами.

Але спокійний розвій української літературної мови був незабаром припинений тією страшною руїною, яку принесли в Україну татари, що вперше появилися були 1223 року й побили наших князів на р. Калці. На якийсь час вони були пропали, але року 1237-го знову появилися, і року 1240-го взяли й зруйнували Київ. Татари ураганом пройшли всією Україною, палячи й руйнуючи на своєму шляху все, що було можна. Українські князі всі були пересварені між собою, й тому не змогли протиставитися татарам. Україна сильно впала на силах, сильно впала й культурно.

Український народ розбігався по спокійніших країнах, а то й по лісах, а це вело до помішання українських говірок, що тоді вже намітилися. В старовину великої мовної різниці поміж українськими племенами ще не було, але все ж таки говори наші давно вже позначилися. Ось тому наша тодішня староукраїнська літературна мова була мовою соборною для всіх наших племен. За час же татарської неволі українські племена були в безперервному русі, а це провадило до стирання різких мовних їхніх ознак, і до поширення головних мовних ознак по всій Українській Землі.

Від татарського погрому людність в Україні спочатку втікала на захід та на північ, де було спокійніше. Але не треба думати, ніби того часу Україна зовсім оголилася, бо цього не було: минав перший переляк, і людність

[11] Див. мою працю „Слово про Ігорів похід". 1949 р., Вінніпег, 200 с.

верталася на свої місця. Скажемо, великого відпливу людности на північ не могло бути, бо там так само панували татари.

Татарський погром попалив нам більшість наших стародавніх пам'яток, а тому ми маємо їх так мало, і взагалі сильно припинив нам розвій нашої культури, а з тим припинив і спокійний розвій нашої літературної мови. А все-таки мова ця росла й розвивалася, й за княжої доби X-XIII віків уже добре усталилася й набрала собі певних форм.

Земля наша за X-XIII віки знаходилася в жвавих зносинах не тільки зо своїми сусідами, але взагалі з народами Сходу й Заходу, бо „Руська Земля", цебто Україна, як твердив митрополит Іларіон іще в половині XI віку, „відома й слишима єсть всіми коньци землі". Захід і Схід добре знали Україну, вели з нею торговельні й дипломатичні зносини. Українські княжі родини були в тісних зносинах з владущими родинами Європи. Взагалі наші зносини з Європою були тоді жвавими, а це привело до того, що до нашої мови з найдавнішого часу входили чужомовні елементи, особливо східні, головно в словах.

Наші стосунки з греками відомі з найдавнішого часу, а особливо вже з часу офіційного прийняття Християнства в 988 р. грецькі впливи на нашу мову сильно зросли. До нашої мови увійшла в досить великому числі грецька християнська термінологія, грецькі імена й дуже багато слів з словника культури. Грецький вплив на українське духовне життя взагалі був дуже сильний, у нас рано по школах навчалися грецької мови, й знання цієї мови, особливо серед осіб духовних, цебто головних творців нашої культури й літературної мови, було досить звичайне.

Заслуговує на увагу цікава риса в наших грецьких запозиченнях. Глибший дослід показує, що ми переймали слова тільки для тих розумінь, яких до того в себе не мали, напр.: Ангол, Літургія, амвон і т. ін. Але значна більшість християнських розумінь увійшли до наших старих виразів, змінивши тільки їхній зміст на християнський, наприклад: Бог, треба, жертва, молитва, храм, піст, віра й т. ін.

Грецький вплив сильно позначився ще й тим, що він приніс нам вироблену систему переймання чужих слів взагалі. З найдавнішого часу, як показують наші пам'ятки, ми не мали звички вимовляти чужі слова з ґ та з ль, але вимовляли їх по-своєму (цебто й по-грецькому): Платан, Іларіон, Лонгин, грек, Іспанія, Ірина (а не Плятон, Ілярiон, Льонгін, ґрек, Еспанія, Ірена) й т. ін. Це так звана грецька система вимови чужих слів, і власне вона сильно защепилася в нашій мові за княжих часів, і позостається в народі панівною аж до часу теперішнього. Ця ж наша система була занесена з Києва й на північ, до князівств Новгородського, Суздальського, Московського й ін., і позостається там також аж до наших часів.

Сильні були на нашу мову й східні впливи, особливо тих кочових народів, що займали наші південні степи, напр. печенігів, половців. А вже мова татарська позоставила на нашій мові великий вплив, і то в різних ділянках її, надавши нам слів, що живі в нас ще й тепер. Татарський вплив на нашу мову не спинявся аж до кінця XVIII віку, бо вкінці татари міцно засіли на Криму й сусідували з нами.

Знання мов, і східних, і західних не було рідкістю в давнину. Літопис твердить, що батько Мономахів, Всеволод Ярославович (1078-1093), „дома сідя, ізуміяше п'ять язик". Про хлопця, що дав знати про облогу Києва за Святослава, Літопис додає, що він „бі умія печеніжьски". А вже татарську

мову багато знали в нас, а це приносило й татарські мовні впливи.

Про чужі впливи на українську літературну мову вже XII віку добре свідчить нам, наприклад, „Слово о полку Ігореві“ 1187 року. Так, у мові „Слова“ знаходимо багато слів східних, наприклад, тюркська-монгольські: бовван, кощей, оретома, харалужний, хоругов, япончиця; перське: тул, арабське: чага, хозарське: каган. Багато слів прийшло від греків: кметъ, кровать, оксамит, паполома, пардус, терем, шерешири; латинське: коромола; німецьке: стрикус, скандинавське: стяг; угорське: сабля. Цікаво, що жодних польських мовних впливів у „Слові“ ще нема — видно, культурно Україна стояла тоді дуже високо; але згадуються „сулиці ляцькиї“[12].

За княжої доби розпочалася в нас, за грецьким впливом, уже й діяльність канцелярій, головно митрополичих, єпископських та княжих. З цих канцелярій виходили різні писані акти, що звалися грамотами, головно в справах надання земель монастирям, єпиокопіям і т. ін. Грамоти ці писані тодішньою літературною мовою, але до них пробивається сильна жива течія з мови народної. І з бігом часу літературна мова стала найбільше творитися власне по різних наших канцеляріях. На жаль тільки, з давніх грамот до нашого часу збереглося дуже мало[13].

Взагалі ж, за XII-XIII віки мова жива народна й мова церковна та літературна вже помітно розходяться: церковна й літературна мова тримаються старовини, а жива мова пристосовується до всіх широких вимог біжучого життя. На полях наших давніх рукописів появляються т.зв. ґлоси, цебто пояснення живою чи „простою“ мовою незрозумілих давніх слів, а це вже вказує на глибше розірвання мов літературної й народної. Уже Початковий Літопис скаржиться, що наші предки любили співати „бісовьския пісні“, а вони напевне були живою мовою.

Національною назвою нашою за цієї доби було русин або русич (так у „Слові о полку Ігореві“ 1187 р.). Уся держава звалася Русь, хоч спочатку це була назва тільки полян. У XII ст. появляється й назва Україна, але тільки як пограниччя. В першій половині XIV ст. Галицько-Волинське Князівство зветься ще й Мала Русь. Про все це див. вище розділ II.

[12]Див. мою працю „Слово про Ігорів похід“, 1949 р., с. 66.
[13]Див. працю В. Розова: „Українські грамоти“. Київ, 1928 р.

2. ЛИТОВСЬКА ДОБА XIV-XVI ВІКІВ

Татарський наїзд на Україну 1240 року смертельно її вдарив, а обезсилені постійними взаємними коромолами українські князі вже й не могли встати по цьому погромі, й піддалися татарам. Але на Заході за цього часу постає нова сила, Литва, і помалу суне на Схід, на українські землі. Литовці жили по південно-східному побережжі Балтицького моря, та в басейнах річок Німана й Західної Двіни. В віках XI-XII вони розпадалися на шість окремих племен, якими керували їхні князьки. Жили литовці тихо й на сусідів нападали мало. Але з початку XIII ст. на литовців сильно натиснули на заході й на півночі т. зв. німецькі лицарі, мечоносці та тевтонці, й незабаром захопили летголу та прусів. Ця небезпека вплинула зовсім інакше, як татарщина на українців: литовці скоро об'єдналися під проводом свого князя Мендовга († 1263 р.), збирача Литовської Землі, що в половині XIII в. не тільки об'єднав литовців, але захопив і більшу частину земель білоруських, і навіть свою столицю переніс до Новгородка. Білоруські племена не виявляли більшої опорної сили, і вже литовський князь Гедимин (1316-1341) легко захопив усю Білорусь, а столицю заснував собі року 1320-го над річкою Вілією — це була Бильна чи Вильня. По цьому Гедимин легко захопив і українські землі, Берестейщину та Волинь (1320 р.), а його син Ольгерд (1341-1377) забрав і решту українських земель: Чернігівщину, Київщину та Поділля. Року 1363-го Ольгерд розбив татар над Синіми Водами й став паном всієї України й Білорусії, хоч етнографічних литовських земель була тільки десята частина. Але в Західній Україні ще трималося Галицьке Князівство, як незалежне, тільки не могло вже воно саме втриматися надовго. Горде галицьке боярство було сильно занархізоване, і 14 квітня 1340 року отруїло свого князя Юрія II, що хотів бути незалежним від них; це був тяжкий руїнницький удар, і обезголовлену Галичину того ж року захопила Польща. І з того часу припинилося самостійне існування України. Белзська Земля й Холмщина також позосталися за Польщею. Та року 1386-го литовський князь Ягайло побрався з польською королевою Ядвигою й тому поєдналися Литва й Польща з Галичиною та північноукраїнськими землями, але Волинь і Київщина ще не зележали від Польщі, а тільки від Литви.

І ось з того часу, з XIV століття, розвій української літературної мови пішов зовсім іншою дорогою. До цього часу всі східнослов'янські племена були міцно пов'язані спільністю віри (одна Київська митрополія), культури й літературної мови, тепер же, коли Україною заволоділа Литва, то вона, Україна, зовсім одірвалася від північних племен, і далі творила свою культуру, а в тому й літературну мову, в зовсім інших обставинах і самостійно, з помітно більшим західним впливом.

На початку Литва нашої культури й мови не рушила, й це стало основою її політичних стосунків до України. Більше того, Україна своєю старою культурою значно перевищувала Литву, а тому почала помітно впливати на неї. Значно перевищувала Україна своєю культурою й Білу Русь, яка також ще з часу Володимира Великого († 1015) входила до його Руської держави й на довгі віки зв'язалася з Україною в одне ціле. Отож, Україна, по тодішньому Русь, стала грати першу роль у Литовській державі, що офіційно звалася Литовськоруською державою, цебто Литовсько-Українською (Білорусь звичайно Руссю не звалася).

По литовсько-польській унії 1386 року спочатку було від вищої польської

влади зовсім прихильне ставлення до „руської“ мови. Так, знаємо, що королева польська Ядвіга (1371-1399) любила читати слов'янську Біблію та твори Св. отців. Король Казимир III видав року 1347-го т. зв. Вислицький Статут, „руською“ мовою, і згідно §11 його краківський суддя мав судити згідно з цим Статутом. З опису 1510 р. бібліотеки короля Сигизмунда I (1506-1548) бачимо, що він мав щось 33 книги „руських“ і тільки 1 польську. Відомий польський учений С. Бандтке писав 1815 р.: „Усі Яґелончики, аж до Сігізмунда Авґуста, в Литві по-руськи писали, привілеї й надання давали, і навіть часом не найкраще по-польськи вміли. Казимир Ягайлович IV († 1492 р.) більше вмів по-руськи, як по-польськи“[14].

Ось тому наша українська літературна мова, мова руська, стала помалу навіть офіційною мовою Литовсько-руської держави: цією мовою писано по канцеляріях урядові акти, суджено по судах, вона була навіть домовою мовою деяких литовських князів, нею ж написаний і збірник тодішніх правних постанов, т. зв. Статут Литовський 1529 року[10], пізніші видання 1566 і 1588 років. У цьому Статуті навіть правно забезпечено українську мову, як мову офіційну держави: „А писаръ земъский маєтъ поруску литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншимъ єзыкомъ и словы“. Цією ж українською літературною мовою трохи давніш був написаний і т. зв. Судебник великого князя Казимира IV 1468 р., за яким суджено скрізь, а навіть у Кракові. Від того часу дійшли до нас вірші, які вказують на вагу української (руської) мови в Литві:

Польска квітнеть лаціною,
Литва квітнеть русчизною:
Без той в Польщі не пробудеш,
Без сей в Литві блазень будеш.

За литовського часу скрізь сильно розвиваються урядові канцелярії — княжі, судові й ін., а також канцелярії єпископські, і в них урядовою мовою була мова українська, по-тогочасному руська. З цих канцелярій виходило багато різних актів, і на їх мові завжди був сильний вплив живої мови. Ця т. зв. актова мова завсіди вела в нас перед у розвої мови літературної, бо все мусила відбивати живу народну мову[15].

Значення т.зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної. Перші актові книги появилися в Чехії в XIII в., а звідти в XIV ст. прийшли до Польщі, а з початком віку XVI-го — й до України. Найстаршою актовою нашою книгою вважається Книга Кам'янецького міського магістрату 1519-1520 року та Кам'янецька земська книга 1521 року; правда, є рештки Кременецької Книги 1514 р., але вже зотлілі. Литовський Статут 1529 року наказав завести актові книги по всій Україні вже в кожному ґроді, а це збільшило число наших канцелярій, а тим самим прискорило й розвій нашої літературної мови.

Треба тут іще підкреслити важливу ознаку нашої давньої української канцелярійної чи актової мови, а саме: що в основі її лежала північно-західна

[14] І. Огієнко. Українська літературна мова XVI ст., с. 136

[15] Наші давні акти видав В. Розов у своїй праці „Українські грамоти“. Київ, 1928 р. Див. ще: В. Дем'янчук. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в. Київ, 1928 р., 41 с. Див. „Зап. Іст.-Філ. Відділу Академії Наук“, т. XVI, с. 73-109. Див.: О. Левицкій. Объ актовыхъ книгахъ // „Труди“ XI Арх. з'їзду, т. II.

українська мова. Перші канцелярії зачали працювати на землях північних, поліських, і тут і виробилася стара канцелярійна мова, що рано злучилася з мовою південною, галицькою, й створила тодішню українську літературну мову, мову руську, мову не тільки канцелярій, але й мову книжок. У цій мові сильно й довго трималися дві північноукраїнські ознаки, спільні й мові білоруській, а саме: 1). Писали е замість я в ненаголошеному складі, наприклад.: тисеча, присегати, десетина й т. ін., але під наголосом маємо я: дев'ятий — деветь, полягуть — полегли й т. ін.; явище це не часте в мові білоруській, але частіше в північноукраїнській (пор. Є. Карскій. Бѣлоруссы, 1908 р., т. II, с. 99 і 102). 2). Ненаголошене ѣ передається через е, — це риса північноукраїнська, спільна з білоруською, наприклад: немий, беда, цена, вѣщий — вещуючи, бѣгаючи — бегутъ, грѣхъ — згрешили й т. ін. Ці дві ознаки, живі для північноукраїнської мови, були для інших українських земель тільки правописною звичкою, що сильно трималася в нас у віках XVI-XVII. Взагалі ж ця північно-західна основа нашої української літературної мови трималася, власне кажучи, аж до кінця XVIII віку, цебто до Котляревського, який з нею рішуче порвав, ставши писати живою мовою, в основі своїй полтавською.

Отож, т. зв. руська мова XIV-XVII віків — це мова головно українська, а не білоруська, на що вказують хоча б ці докази.

1. Русь — це була Україна, тому й руський — це український, а не білоруський; Литовсько-Руська держава — це держава Литовсько-Українська.

2. Культура білоруська була слабша від культури української і писарями в литовських канцеляріях сиділи українці, перше північноукраїнського походження; звичайно, були й писарі білоруси.

3. Церква в народів українського й білоруського була одна й одна була вимова богослужбового тексту, українська; залишком цього позосталася й до сьогодні назва міста Мінськ (давнє Мѣньск), а не Мєнск.

4. Пам'ятки, що мають е замість ѣ, я, звичайно мають й істотні українські ознаки, а це писання е було тільки традиційною північноукраїнською спадщиною[16].

Українці з давнього часу звичайно звуть білорусів поліщуками або за державною назвою литвинами аж до сьогодні.

На XIV-XV віки припадає нове пожвавлення наших літературних стосунків з південними слов'янами, болгарами та сербами, де розвинувся великий літературний рух у зв'язку з працею Патріярха Тирновського Євфимія й його учнів, особливо Костянтина Костенцького. Того ж часу заклалися сильні культурні слов'янські центри в Костянтинополі та на Афоні, де писалося багато слов'янських книжок. У цих центрах працювали й українці. Ось тому в XV віці на українській літературній мові сильно позначився цей новий південнослов'янський вплив.

Від давнього часу збереглася т.зв. Литовська Метрика — це 566 томів різних актів 1386-1794 років, які вийшли з литовсько-руської великокняжої та інших канцелярій. Усі ці акти (крім актів XVIII віку) писані тогочасною українською літературною мовою, в якій був дуже показний вплив живої

[16]Про все це я докладно розповідаю в своїй монографії „Розмежування пам'яток українських від білоруських" (див. „Записки Чину Св. В. В.", 1934 р., т. VI і окремо, с. 1-32). Див. також мою монографію „Білоруські правописні ознаки в українських пам'ятках XV-XVII віків" (див.: „Українська літературна мова XVI-го ст.", 1930 р., с. 224-252). Див. ще: Петро Бузук. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами // „Записки ВУАН", 1926 р., кн. VII, с. 421-426.

народної мови. У цій мові вже багато й слів чужого походження, особливо німецьких, а пишеться їх тільки нашою старою грецькою системою: Платон, Ірина, Гедимин, Ольгерд і т. ін. Вплив актів Литовської Метрики на розвій нашої літературної мови був помітний[17].

Для відданя чужого ґ — правда, в дуже рідких випадках — появляється кг, узяте живцем з мови грецької.

Наша українська літературна мова стала офіційною мовою також у Молдавії та в Волощині, а це культурно єднало їх з нами. Ці країни свого часу знаходилися під владою Галицьких князів, але король польський Казімір десь року 1340-го забрав і їх разом з Галичиною під себе. По всіх молдавських церквах Богослужби правилися староукраїнською мовою (цебто мовою церковнослов'янською з українською вимовою), а по канцеляріях панувала українська літературна мова, як мова офіційна в Молдавії аж до XVIII віку[18].

За Литовського часу аж до т. зв. Люблинської унії 1569 року українська літературна мова вільно розвивалася, головно на тій основі, якої вона набула собі за княжої доби. Правда, з року 1340-го, коли Галичина була приєднана до Польщі, вона була тим самим відірвана від Волині та Київщини й підпала, разом із північними українськими землями, Холмщиною та Поліссям, більшим мовним польським впливам. Це було перше розірвання соборности нашої мови, і воно й послужило причиною дальшого великого розходження мови східноукраїнської від західної, т. зв. „галицької".

Коли по Татарщині населення трохи розрідилося, галицько-волинські князі ще з XIII віку розпочали оселювати на своїх землях німецьких поселенців, яких у Галичині з бігом часу зібралося не мале число, бо німецьку колонізацію продовжували й польські королі. Ця колонізація принесла нам помітні сліди і до нашої культури, і до нашої мови[19].

На Наддніпрянщині кінця XV віку розпочалося сильне уходництво на південь, на ловлю звірини, боброві гони, рибальство, пасічництво, хоч були там під постійною загрозою татарського нападу. Це розпочиналася козаччина, що доводила українські говірки до певного нівелювання й була помітним провідником татарських впливів на українську мову.

Національною назвою нашою й за цієї доби було русин, а народ звався Русь. По пам'ятках знаходимо нерідко слово „україна" в значенні пограниччя. Мова наша звалася „руською".

[17] Моя монографія „Мова Литовської Метрики XIV-XVI віків" загинула в 1944 році. Копію списаних важливіших актів з цеї Метрики я передав до Архіву Митрополита Андрея Шептицького на його руки ще року 1933-го.

[18] Див. мою працю „Дві найстарші молдавські кирилівські грамоті" // „Slavia", 1936 р. Моя широка монографія „Мова молдавських грамот XIV-XVII віків" загинула в 1944 році; для цієї праці я проаналізував усі досі видані молдавські грамоти XIVXVII віків.

[19] Див. мою працю „Українська літературна мова XVI-го ст.". 1930 р., с. 484-493: німецький вплив.

3. ПОЛЬСЬКА ДОБА 1569-1654 РОКІВ

Року 1569-го 5 червня відбулася т. зв. Люблинська унія[11], в силу якої до Польщі приєдналися Литва й уся Україна, приєдналися для життя, як рівний з рівним. Але Польща умови своєї не дотримала й зараз же зачала полонізувати українські землі. Незадовго перед тим до Польщі впущені були єзуїти, які повели сильний наступ на православну церкву, постановивши за всяку ціну, хоча б і урядовим мечем, перетягнути всіх православних на католицтво. І розпочалася нечувана в світі нагінка на православіє, що допровадила до Берестейської унії 1596 року[12], а в кінці — до повстання Богдана Хмельницького 1648 року й до поділів Польщі, а також до піддання України Москві 1654 року.

Розвій української літературної мови пішов від цього часу зовсім іншою дорогою. В половині XVI століття до України докотився сильний європейський лютеранський рух[13], який спочатку глибоко захопив був нашу інтелігенцію. Значення живої народної мови з того часу велико зросло — вона явно стає в основу української літературної мови, явно входить і до церкви. До цього часу скрізь панувала стародавня ідея, що літературною мовою мусить бути тільки мова церкви, і ця ідея міцно трималася в Україні аж до половини XVI віку. Від цього ж часу вона, під впливом протестанства, поволі падає: зароджується нова українська літературна мова, вже заснована на мові живій народній. Це був великий переломовий час в історії розвою нашої літературної мови, бо власне його наслідком і постала нова українська літературна мова[20].

Число канцелярій стало сильно зростати — це різні канцелярії міські, ґродські й інші, які продовжували писати „руською“ мовою. Мова ця невпинно росте, але вже легко приймає в себе полонізми, головно до свого словника; появляються полонізми навіть у мовних формах. Помалу починається не тільки збільшений польський вплив на нашу літературну мову, але й насильна урядова полонізація. Українська шляхта добре знала польську національну нетолеранцію, а тому попильнувала забезпечити розвиток своєї мови ще в акті Люблинської Унії 5 червня 1569 року, в якому читаємо:

„На прохання всіх станів позоставляємо, що по всяких їхніх судових справах, як позви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і наших судів ґродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким іншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи“ (Volumina Legum, t. II, с. 753 і 764).

Але за польським звичаєм жодні акти не дотримувалися і король у своїх канцеляріях починає писати по-польському й до українців. Українська шляхта відразу проти цього запротестувала й вимагала писати до неї тільки по-українському. Так, року 1571-го, цебто по двох тільки роках по Унії, українська шляхта, зібравшися в Києві на сеймику, вислала до польського короля петицію, а в ній писала:

„Особливе теж єго кр. м., нашого милостивого пана просимъ, абы листы сеймовые, универсалы, констытуцѣи й кождая справа подле обетницы и привилю єго кролевское милости, при сконченю унеи виданого, не инши-

[20] Див. мою працю „Українська літературна мова XVI-го століття“, 1930 р., де все це вияснено докладно, с. 5-85, т. I.

ми литерами й словы, одно рускими литерами и єзыком до Земли Києвскоє писаны и выдаваны были, кгдыж з млодости иншого письма отцове наши учити нас не давали, одно своєго прирожоного руского, і школы теж полскоє в Києве немашъ, а кгды приносят листы єго кр. милости, писаные полскими литерами з мешанєм латинских слов, вырозумети не можем, яко ж и тен привилей на злучене єдности Земли Києвскоя даный, иж полскими литерами єст написан, просимы єго кролевскоє милости, жебы поруску был преписан, а под маєстатною печатью и с подписом руки єго кролевъскоє милости, нашого милостивого пана, нам был выданъ" (див. знімку).

Але Польща вперто ламала свої приречення. Незабаром по цьому, року 1576-го король Стефан Баторій покликав до себе на суд заскаржених деяких українських шляхтичів з Брацлавщини листами, писаними мовою польською. Брацлавська шляхта затривожилася й не дозволила викликаним їхати, вимагаючи, щоб подібні листи писалися тільки українською мовою.

Шляхта, як благочестива[21], так і католицька, вислала до короля посольство, а через нього й листа, в якому скаржилася й писала: „То ся нам дієть над право і вольности наші, іж листи з канцелярії вашої королівської милости до нас писмом польским видавають, за што і впрод вашу королівску милость покорними нашими прозбами просимо, аби ваша королівска милость при привилею і свободах наших нас заховати і до нас листи з канцелярії вашої королівскої милости руским писмом видавати розказати рачил".

Того часу польська мова була сильно перемішана з мовою латинською (це т. зв. макаронічна мова), а тому королівські канцелярії писали й до українських урядів нечистою мовою. Українці протестували проти того і їхні посли на Варшавському сеймі року 1590-го провели постанову, щоб для воєвідств Волинського, Брацлавського й Київського виправлено їхні правні акти від латинщини, про що й прийнято постанову: „Поправа прав Воєвідств Волинського, Брацлавського й Київського. Щоб статути для тих Воєвідств, за їхнім правом, писалися руським язиком і письмом, не мішаючи слів латинських" (Volumina Legum, т. II, 1340).

Писати по-українському домагалася й волинська шляхта на сеймі ще й 1632 року. Що й католицька шляхта в XVI ст. вживала на наших землях української мови, це було тоді звичайною річчю. Так, навіть римо-католицький Луцький біскуп[14] Вікторин Вербицький уважав себе „русином" і до короля польського листи писав українською мовою.

Але Польща вперто вела полонізацію і року 1614-го видала Литовського Статута вже польською мовою. А за 80 літ по цьому Варшавський Сейм 1696 р. прийняв таку постанову про мову урядових українських канцелярій: „Писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати" (Volumina Legum, т. V, с. 418).

І полонізація щодалі, ширилася все більше, а разом із тим ширилися й усякі утиски на православних. Тодішній український шляхтич Афанасій Филипович скаржився на це: „На кожному місці, в дворах і в судах, уругаються з нас, і гучать на нас: Гугу, руси, люпус, релія, Господи помилуй, схизматик, турко-гречин, одщепенець, Наливайко, й більше того, хто їх відає, як на огиду нас подаючи до людей, навимишляли". При таких умовах життя розвій української літературної мови не міг іти нормально й мова наша сильно

[21] За віки XVI-XVIII часто замість Православіє казали Благочестя, замість православний — благочестивий.

польщилася.

Цього часу, головно з XVI віку, наша літературна мова стає на новий шлях свого поповнення й пероблення: коли їй бракувало слів, особливо по канцеляріях, то їх вона брала не з своєї старої церковно-літературної мови, що трохи тепер забувається, але з мов чужих: польської, латинської, німецької. Це відразу перероджило нашу мову і словником стало зближати її до мов західнослов'янських, сильно відриваючи тим від старої близькості до мови російської.

Чоловий польський полеміст і проповідник XVI віку Петро Скарга р. 1577-го прилюдно доводив, що українська проста мова, як і мова церковна, ні до чого не здатні, і наукових речей писати ними не вдасться. Помилився Скарга — якраз бо від того часу українська літературна мова, оновившися свіжими народними силами, стала мовою Святого Письма, богословської літератури і взагалі науки. Якраз тоді появляється українською „простою молвою" низка перекладів Святого Письма, зачинаючи з славної Пересопницької Євангелії 15561561 років. Це був важливий час у розвої нашої літературної мови, бо цими перекладами рвалася єдність мов церковної й літературної, і „проста молва" — за протестантськими впливами — була признана гідною стати мовою Святого Письма[22].

Звичайно, не всі це визнавали. Року 1563-го емігрував з Москви відомий князь Андрій Курбський (1528-1583), який оселився в Ковелі на Волині й мав сильний консервативний вплив на нашу українську шляхту, особливо на князя Костянтина Острізького (1526-1608). Ось цей кн. А. Курбський публічно виступав проти вживання живої мови в Св. Письмі. Так само й відомий московський друкар диякон Іван Федорович († 1583)[15], друкар перших книжок українських, виступав проти живої мови, і в свої друки свідомо вносив московські наголоси, що бачимо, наприклад, у Львівському Апостолі 1574 року[16], Острізькій Біблії 1581 року[17] й інших його друках. Трохи пізніш, як знаємо, сильно виступав проти внесення до церкви „простої мови" голосний наш письменник чернець Іван Вишенський (1550-1620). І все це спричинилось до того, що в нас ані один старий переклад Святого Письма, — а було їх рясно! — видрукуваний не був, а це сильно затримало розвій літературної мови в масах[23].

По Берестейській унії 1596 року, що сильно вдарила по українській соборності, знялася в нас палка полемічна література, яка в більшості своїй провадилася вже новою українською літературною мовою. І виявилося, що ця „проста мова" цілком придатна виясняти найтонші богословські питання. Взагалі, за цей час (1569-1654) сильно зростає українська література й виступає наука богословів, учених, -проповідників і т. ін., що пишуть уже новою літературною мовою, наприклад: Лаврін Зизаній († 1634 р.), Леонтій Карпович (1580-1620), Єлисей Плетенецький († 1624), Іов Борецький († 1631), Мелетій Смотрицький (1578-1633), Ісая Копинський († 1640), Петро Могила (1596-1647), Сильвестер Косів († 1657) і інші. Це вже народилася наукова літературна українська мова.

На розвій української літературної мови сильно вплинула поява друкар-

[22]Іван Огієнко. Мова українська була вже мовою Церкви. Тарнів, 1921 р.; друге видання — „Українська мова в Церкві". 1943 р. Холм, 48 с.

[23]Див. мою праці: „Найперше джерело для вивчення рідної мови" та „Не маємо каменя наріжного // „Рідна Мова", ч. 81. Див. іще мою монографію „Українська літературна мова XVI-го ст.". 1930 р., с. 81-85: чому мова українська не стала мовою богослужбовою в XVI віці.

ства, що розпочав його в нас ще року 1491-го своїми друками в Кракові відомий Швайпольт Фіоль[18], німець родом. Але католики незабаром спинили Фіолеву працю, а його засудили, друкарство було перерване аж до 1569-1574 року, коли його розпочав у Заблудові та Львові московський друкар диякон Іван Федорович. По цьому друкарні закладаються в нас по всіх землях і випускають велике число книжок. З цього часу книжка шириться все більше й більше, а це ширило разом із тим і літературну мову поміж читачів[24].

Крім цього, того ж часу появилися в нас і нові братські школи, серед них і вищого типу, наприклад, у Острозі, Львові, Києві й ін. містах, і вони так само багато допомагали розвоєві нашої літературної мови. Сильно й багато допомагав у цьому український князь Костянтин Острізький (1526-1608).

За цього часу появляються в нас і перші граматики— спроби взяти церковнослов'янську мову, що сильно зукраїнізувалася й не переставала ще бути в нас і мовою літературною, у певні закони, наприклад, такими були Граматика Лавріна Зизанія 1596 р.[19], Мелетія Смотрицького 1619 року й інші. Граматика М. Смотрицького з того часу запанувала навіть у Москві аж до року 1755-го, до появи граматики М. Ломоносова; але це була граматика мови церковної, а не нової літературної.

В історії розвою української літературної мови велике значення мали словники, що стали за цього часу появлятися. Серед них „Лексис" Лавріна Зизанія 1596 року та „Лексікон славенороссkій" 1627 р. київського друкаря Памви Беринди († 1632 р.) мали найбільше значення[25].

Останній — це словник церковнослов'янської мови, доброю живою українською мовою вияснений. Беринда 30 літ працював над ним, але видати його все мав великі перешкоди від сильних людей, що були проти його ідеї, — літературного вжитку простої мови. Цю його ідею остаточно виконав через 170 років Іван Котляревський своєю „Енеїдою" 1798 р.

Незабаром новою літературною мовою появляються й твори поетичні, наприклад, „Перло многоцінное" 1646 р., збірка поезій Кирила Ставровецького[20], а також багато різних драматичних творів, що довгою низкою переходять усе XVII століття. Своєю живою народною мовою вирізнюються такі твори, як „Вірші з трагедії Христос Пасхон" 1630 р. Андрія Скульського[21], „Слово о збуренні пекла" й т. ін. дійшли до нас також інтермедії чи інтерлюдії, писані звичайною народною мовою, наприклад, Якова Гаватовича[22] 1619 р. й інші.

Вплив польської мови на мову українську за цей час був дуже сильний, особливо по різних канцеляріях. Вплив цей надто відбився на словнику нашої мови — до нього ввійшло чимало польських слів. Взагалі ж за цієї доби наша літературна мова помітно рве з старою літературною мовою попереднього часу, нерідко замінюючи давні форми й слова на нові. Власне тепер, як я вище підкреслював, українська мова помітно відійшла, скажемо, від мови російської, що пильно трималася мови давньої.

За цього ж часу позначився сильний вплив мови латинської на нашу мову, що по канцеляріях творив в XVI-XVII віках т. зв. макаронічну мову: мішанину мови живої, польської й латинської. На знання латинської мови

[24] Див. мою працю „Історія українського друкарства", Львів, 1925 р., 418 с. Див. іще мою працю „Швайпольт Фіоль", Холм, 1944р.

[25] Див.: З. М. Веселовська. Мова „Лексікону" Памви Беринди // „Зап. ВУАН", 1927 р., т. XIII — XIV, с. 311-339. Див. іще: їв. Огієнко. Огляд українського язикознавства // „Зап. НТШ", т. 79-80 за 1907-1908 р.

взагалі тепер звернено більшу увагу, бо вона в Польщі скрізь була потрібна, й її навчали, скажемо, в нашій Київській академії вже за митрополита Петра Могили, чому козацька старшина так часто знала цю мову, на той час мову науки й дипломатії. Навіть емігрант князь Андрій Курбський, живучи в нас у Ковелі, змушений був на старість навчатися цієї мови.

Через польські впливи йшло до нашої мови багато чужоземних слів з європейських мов, особливо з мови німецької, часто ще через мову чеську. При цьому польський вплив почав хитати нам стародавню грецьку систему сприймання чужих слів на латинську, з частими ґ і ль, наприклад: Плятон, Льонґін, грецький, Ірена, Льондон і т. ін. Ще з XV віку чуже ґ в нас часом передавали через кг, як то робилося й у грецькому письменстві, а з 1591 року в нас появився для цього особливий значок ґ, узятий з тогочасної грецької азбуки. Багато українських письменників стали писати тепер взагалі польською мовою, якої знання в нас зробилось загальним[26].

Знання татарської мови за цей час у нас не зменшувалось, особливо серед козацтва. Постійні татарські напади спричинювали велике число полонеників, які навчалися татарської, а то й турецької мови, а вертаючись додому, впливали й на розвій рідної мови. На це знання сильно впливала й козаччина. Знання татарської мови трималося в нас не тільки ще в віці XVII, але й у XVIII, і ще Ол. Стороженко[23] в своїх оповіданнях нерідко виводить запорожців, що знають цю мову. Ось томуто в нас навіть поговірка постала: „Ламати язика на татарський штиб“(Номис, ч. 13391). Татари так в'їлися в наше життя, що саме це слово дуже рясне в нашій мові. Так „Словник“ Б. Грінченка[24] подає: татар, татарак (рід зілля), татараковий, татарва, татаренко, татарин, татарка, татарник (рослина), татарочка, татаронько, татарський, татарське зілля, татаруватий, татарча, татарченя, татарчин, татарчук, татарщина, татарюга. Не дивно ж, що татарська мова сильно вплинула на нашу, головно на нашого словника в його речевій частині[27].

Але поруч із новою літературною мовою в українській літературі сильна була й течія, що міцно трималася своєї давньої мови, тільки помітно розбавленої живими словами й формами. Це т. зв. славеноросьска мова, „широкий і великославний славенський язик“, що ще міцно трималася за цієї доби, особливо підтримана Граматикою 1619 року Мелетія Смотрицького. Більшість наших письменників писали цією мовою, вона ж панувала і в Церкві, і в науці, хоч скрізь була помітно захитана новою літературною мовою.

Відомий тогочасний учений архімандрит Захар Копистенський[25] в передмові до видання „Бесід І. Золотоустого“ 1623 року сильно вихваляє „славенський язик“: по силі він рівняється грецькому й перевищує латинський, й сильно надається до філософії й богословія і взагалі до науки. І далі пише: „З віку той славенський язик єсть знаменит, которого Яфет і єго поколіньє уживало, широко й далеко ся ростягал і славний бил, для чого от слави славенським названий єсть“. Це була думка, що довго панувала і в Києво-Печерській Лаврі, і в Київській академії.

За цього ж часу розпочався напівсмертельний для нашого народу, як нації, процес ополячення нашої інтелігенції та нашої шляхти: звичайно кидали

[26] Про це див.: Чужі впливи на розвиток української літературної мови XV-XVII віків; див. мою працю „Українська літературна мова XVI-го ст.“, 1930 р., с. 458-503, тут подано про впливи: церковнослов'янський, польський, чеський, німецький, латинський і італійський.

[27] Див. мою працю: „Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ“. Київ, 1915 р., — тут докладно вияснено про вплив східних мов на мову українську.

свою православну віру, приймаючи католицтво, а потім забували мову й ставали поляками. Процес такого винародовлення з часом усе збільшувався, на католицтво перейшла вся наша національна верхівка, а при Благочестивій вірі позосталися тільки „попі та хлопі", як сміялися поляки. Ось чому українська мова поволі ставала для поляка „мовою хлопською", бо при ній позостався тільки сам простий народ.

Польське урядове насильство в запровадженні унії змушувало кращі сили втікати з Галичини й інших західних земель на схід, головно до Києва. В другому десятилітті XVII віку це втікання сильно збільшилося, й у Києві, при Печерській Лаврі зібрався великий гурт учених діячів, головно галичан. Це були: архім. Єлисей Плетенецький, архім.

Захар Копистенський, митр. Петро Могила, Памва й Степан Беринди, Тарасій Земка[26], митр. Іов Борецький, Лаврін Зизаній Тустановський й ін. Цей учений гурт запровадив у Києві велику й сильну друкарню, багато писав і друкував. Їхні твори: передмови в церковних книжках, посвяти, вірші, а то й цілі книжки писані тодішньою українською літературною мовою з великим числом полонізмів та західноукраїнських виразів. Цей гурт учених сильно вплинув на нашу тодішню літературну мову[28].

По Люблинській унії 1569 року розпочалася велика колонізація українського населення на схід, на Лівобережжя. Під польським пануванням життя ставало все гіршим, і українська людність з Галичини, Волині, Полісся, Холмщини, Поділля, Північної Київщини сильно потягла на схід і далі на південь. Це був спонтанний рух до волі й до кращої землі.

На сході справді було багато вільної землі, там лежав „Дикий Степ", хоч і загрожений татарами. Польські королі, особливо Стефан Баторій, надто по 1590 році, коли польський сейм надав свойому королеві право на вільні землі, стали щедро роздавати східні землі своїм панам. За короткий час по 1569 році заселився весь „Дикий Степ", цебто середня й південна Київщина та теперішня Полтавщина. Українська земля небаром опинилася в руках польських магнатів. Край був небезпечний від татар, тому для його більшого заселення польські магнати стали давати поселенцям певну волю на 20-40 літ; повставали нові міста, наприклад, Лубен, Пирятин, Прилука, Ромен і ін., а також сотні нових сіл. Поставали величезні латифундії; наприклад, Винницький староста Калиновський захопив собі в XVI ст. всю південну Київщину, всю Уманщину; староста Канівський і Черкаський Олександр Вишневецький захопив мало не третину Полтавщини.

Колонізувалися самі українці, але панами були поляки, а в них велике число польських служачих. Уся ця колонізація сильно вплинула на розвиток української мови, бо внесла до неї багато західноукраїнських ознак, внесла багато також і полонізмів. Усе це сильно відбилося й на нашій літературній мові. Актова мова навіть на Полтавщині була тоді переповнена полонізмами та західними ознаками[29].

За той же час відбувалася колонізація мазурів на Волинь, почасти в Галичину, що також позначилося на стані української мови, але не надовго:

[28]Про це я розповідаю докладно в своїй праці „Історія українського друкарства", 1925 р., с. 232-264, Львів. Див. ще мою працю „Українська мова в Києво-Печерській Лаврі в XVII віці" // „Духовна Бесіда". 1924 р., ч. 1-2.

[29]Див., напр.: „Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII-го вѣка (1664-1671 р.)", видав В. Модзалевський, Чернігів, 1912 р. Див. ще.: Н. М. Лѣвобережная Украйна въ XVXVII стол. // „Кіев. Стар.", 1896 р., кн. IV-VI.

усе це були налетілості зовнішні, а не істотні.

За цієї доби панує назва нашого народу Русь, русин, мова наша руська. Слово „україна“ часто вживається, як пограниччя („по українах“), але помалу набирає й географічного значення Подніпров’я; так, П. Конашевич-Сагайдачний[27] уже підписувався, як гетьман України обох боків Дніпра.

4. МОСКОВСЬКА ДОБА 1654-1798 РОКІВ

З 1654 року, по приєднанні України до Москви, розвій української літературної мови помалу ставав на зовсім іншу путь. Спочатку ніби нічого не змінилося, й творення української культури йшло так само, як ішло воно за польської доби, і то головно в двох тодішніх культурних центрах: Києві й Чернігові. Москва ніби до культурних справ не вмішується, але поволі простує до найголовнішого: вирвати творця нашої культури, Українську церкву, з-під влади Костянтинопольського Патріярха й забрати під владу Патріярха свого. Свої гетьмани та старшина (Брюховецький[28], Самойлович[29], Іван Мазепа) діяльно допомагали в цьому Москві, й року 1689-го Українська церква таки опинилася під Москвою.

Українські письменники, як то було й перед тим, пишуть або новою українською літературною мовою, цебто мовою „простою“, або, навпаки, мовою старою, слав'яноруською. Із перших сильно видвигається архімандрит і ректор Київської академії Іоаникий Галятовський († 1688 р.), який пише хорошою тодішньою українською мовою, і твори його, особливо „Ключ Розуміння“ 1665 р., розходяться по всій Україні й далеко за нею[30].

Жива народна мова, палкий стиль, безперечний письменницький талант зробили твори Галятовського найбільше читальними для свого часу, і власне він сильно вплинув на розвій нашої літературної мови. Галятовський писав багато й відгукувався на всі події свого бурхливого часу, а це збільшувало його вплив. Так само й його одноліток, Андрій Радивиловський († 1688), ігумен Никольського Київського монастиря, писав живою українською мовою й його збірники проповідей („Огородок Богородиці“ 1676 р. та „Вінець Христов“ 1688 р.) широко розходилися.

Інші письменники писали вже не такою живою мовою. Літопис Самовидця[30] має проте в своїй мові багато народних елементів, як і „Кройника з літописцов стародавних“ 1672 р. ігумена Феодосія Сафоновича[31]. Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель[32] року 1674-го випустив свій підручник нашої історії „Синопсис“, який залюбки читався аж до XIX віку й мав понад 30 видань, — мова „Синопсису“ слав'яноросьска, але з рясними живими додатками, як і в його „Патерику Печерському“[33] 1661 року.

Інша група письменників, наприклад, Єпифаній Славинецький († 1675), Симеон Полоцький (1629-1680), особливо архієпископ Лазар Баранович (1593-1693) пильнували писати давньою українською літературною мовою, в основі якої лежала мова церковнослов'янська, але сильно підновлена, — це мова славеноросьска. Цю власне мову ширив Баранович, тодішній стовп літературний, що жив сто літ і писав багато, бувши до того ще й поетом, його збірники проповідей „Меч духовний“ 1666 р. та „Труби словес проповідних“ 1674 р. були широко знані й впливали на стан нашої літературної мови.

Польські впливи з цього часу трохи спиняють свій войовничий характер, але наші письменники ще нерідко пишуть і по-польському, наприклад, Галятовський, Баранович (пор. „Лютня Аполлінова“ 1671 р.) й ін.

З 1654-го року, коли Київ з Лівобережжям остаточно відійшов під Москву, майже на три століття знову рветься соборність українського народу й його мови, — їх розвій з цього часу пішов відмінними шляхами: на Сході

[30] Див. мої різні праці про І. Галятовського. Моя велика монографія про І. Галятовського загинула десь у Кам'янці-Подільському року 1919-го.

розпочався сильний вплив московський, а український захід був остаточно відданий на впливи польські. Там незабаром дійшло до того, що й по українських канцеляріях заведена була польська мова, бо писати мовою українською поляки заборонили.

Українські канцелярії, особливо судові, продовжують вільно свою діяльність і на Лівобережжі аж до кінця XVII віку, і канцелярійною мовою тут була все мова жива українська. До нас дійшло багато судових актів не тільки з Правобережжя, але й з Лівобережжя всього XVII віку, і завжди це жива українська мова, багата на полонізми та латинізми. І кидається в вічі, що в цій канцелярійній мові завжди чимало західноукраїнських ознак, що пояснюються не тільки тим, що в Східній Україні було тоді багато галичан, які втікали від польського релігійного гніту (унія довго була тут без народу), але й тим, що основою української, т. зв. актової мови здавна була в нас мова західноукраїнська, що мала деякі ознаки, спільні з мовою білоруською.

Назвою нашого народу й далі позостається Русь, русин, мова руська, але вже значно шириться й назва Україна. Спочатку Україна визначала середнє Подніпров'я, головно Київщина й Брацлавщина, але з Богдана Хмельницького (1648-1657) ця назва поширюється й на західні землі, так що вже за гетьмана Івана Виговського (1657-1659) охоплює всю етнографічну нашу землю. Французький інженер Боплан року 1650-го випустив мапу нашої землі, й назвав її Україна, і цим сильно поширив цю назву за кордоном, так що й дальші мапи довго звали нашу землю Україна. Навіть мапа, випущена за Петра I, зве нашу землю так само Україна. Гетьман Петро Дорошенко[34] року 1670-го пише: „руський православний український народ". За Богдана Хмельницького нашу землю часто звали Земля Козацька або Козакоруська.

Як зазначено було вище (розділ II), назва Мала Русь року 1335-го застосована була до Галицько-Волинського князівства, що єдине позосталося на ту пору незалежне з давньої широкої Руси. Було назване так, бо було з числа первісних, початкових земель Руси (тут Мала — стародавня, основна, див. вище; пор. Мала Польща). У віці XVII назва Мала Русь відживає знову, головно в титулах Київських митрополитів; наприклад, Петро Могила, пишучи до царя Московського, підписувався „Митрополит всея Малия Росії", певне, що зо старим значенням слова Мала при назвах країн, — основна, стародавня. По Переяславській раді 1654 р. московський цар додав до свого титулу ще „цар Малия Росії", а по тому вже часто звуть нашу землю Малая Росія або Малоросія, що позосталося в Росії й дотепер. В XVIII ст. часто так звали й ми себе самих, не конечно за російським впливом, наприклад, Величко. Року 1685-го Київському Митрополиту, що став у залежність від Патріярха Московського, наказано було титулуватися Митрополитом „всея Малия Росії", а не по-стародавньому: „Всея Росії". Сама форма Росія замість свого Русь поставала за грецьким Rossia.

В XVII ст., коли хотіли підкреслити стародавність України, звали її Сарматія або Роксолянія.

З другої половини XVII віку знову розпочалися сильні колонізаційні рухи в Україні. Життя під Польщею ставало нестерпним, і українська людність знову стала розбігатися на всі сторони. На схід від Полтавщини, за московською границею, лежало багато порожніх московських земель, і тепер московський уряд, щоб мати оборонну лінію проти татар, почав ці землі заселювати. І тут незабаром постало велике число слобід, цебто малих осель без церков, від чого й край цей був названий Слобожанщиною. Постала

Слобожанщина головно в 1651 році, куди повтікало українське козацтво й селянство по невдалому бої під Берестечком[35]. Утікали сюди козаки й давніше, наприклад, року 1638-го, програвши війну. Новий цей край обіймав простір Харківщини та частини Курщини й Вороніжчини. Ще давніше земля ця входила в склад Чернігівсько-Сіверського князівства, але половці й татари за XII-XIV віки обернули його в руїну, в „Дике Поле“.

Більша частина Слобожанщини була змілітаризована, щоб боронити край перед татарами. Устрій переносився той, який був на батьківщині, козацький, і було засновано п'ять полків. Пішла на Слобожанщину й монастирська колонізація, й незабаром монастирі стали тут культурними центрами, провадячи й школи. Управління знаходилося в руках московських, в місті Білгороді, де сидів воєвода.

Але була тут людність виключно українська й тому русифікації підпадала мало. Границі між Слобожанщиною й лівобережною Гетьманщиною відчувалися мало, — освіта побиралася таки в Києві, а книжки йшли з Гетьманщини. Але р. 1654-го сотник Харко заклав місто Харків і Харківщина стала сильно розвиватися, й поволі ставала головним пунктом російської імміграції.

В історії розвою української літературної мови конче треба підкреслити ще значення в цьому тієї доби, що в нашій історії зветься Руїною. Це був час від 1663 по 1687 рік, а правильніше — ще від 1648 року, цебто від початку повстання Богдана Хмельницького до початку гетьманства Івана Мазепи. За цей 40-літній час війни в Україні не спинялися і в кінці обернули всю Правобережну Україну в руїну, в справдешню пустелю. Україну палили й руйнували поляки, татари, турки, москалі, а в кінці і свої козаки січовики. Народ тисячами розбігався по спокійніших місцях, а головно на Лівобережжя, й позакладав там не тільки нові міста, але й цілі області, як наприклад, Слобожанщина. Правобережжя ж обернулося в безлюдну пустелю, де вільно жили самі тільки дикі звірі. Пізніш, коли настав такий-сякий спокій, Правобережжя почало знову стихійно заселюватися, хоч московська влада те забороняла, до нього верталася й людність з Лівобережжя, й зовсім нові поселенці.

Року 1711-го цар Петро І почав страшно мстити на Правобережжі всім тим, хто пристав був до повстання Орлика. Населення виганяли на лівий берег і оселювали в Слобідській Україні, за московським кордоном. Цей же Петро страшно переслідував „мазепинців“, відбирав у них землі й селив на них московців. Трохи пізніш, з 1735 року, коли розпочалася виснажлива російсько-турецька війна, населення Лівобережжя великими громадами втікало на Правобережжя.

Усі ці переселення сильно вплинули на стан української мови, бо її говірки губили свої гострі вугли й творилася більш-менш однакова всеукраїнська східна мова. Оце й є причина, чому в Україні так мало разячих говірок: вони пообтиралися під час тих довгих мандрівок, коли в одному місці збивалася в купу людність із різних країв Правобережжя й Лівобережжя. Було те саме, як ми бачили, й за татарщини. Цього не було, скажемо, в Галичині, чому тут і позосталося чимало різних говірок, і то часом таких разячих, як лемківська чи гуцульська, бо людність жила тут споконвіку беззмінне на своїх усе одних місцях.

У Східній Україні довгими віками витворювалася мовна різниця між Правобережжям і Лівобережжям. Правобережжя рано ввійшло в близькі й по-

стійні зносини з Україною Західною, головно з Галичиною, а це впливало й на її мову; трохи пізніш, особливо з 1569 року, Правобережжя підпало сильному польському впливові, чого не було, або було менше, на Лівобережжі. В очах лівобережця здавна вже правобережець був поляком, а його мова — польською. Навпаки, Лівобережжя завсіди було в ближчих стосунках з кочовим Степом та з Московією. Але тепер, за час Руїни, людність Правобережжя сильно, а то й зовсім змішалася з людністю Лівобережжя, поволі гублячи свої польські налетілості, і мова вирівнювалася.

* * *

Доля української літературної мови в XVII столітті поволі основне міняється. По 1654-му році, цебто по добровільному приєднанні України до Москви, перед українськими вченими став розкриватися новий ринок збуту їхніх праць — московський. І дійсно, українська книжка сильно потягла на північ, але незабаром виявилось, що там її таки не розуміли. Свій ринок збуту був рішуче затісний, а спокуса на широкого читача була завелика.

Як ми бачили вище, в Україні в XVI віці вже виробилася на старій основі т. зв. славеноросьска мова, а в віці XVII-му вона сильно зміцнилася. Тепер же, в віці XVIII-му, ця мова виробляється ще сильніш: вона більш опирається на старовину, й з неї остаточно викидаються полонізми та новіші германізми, з чого поволі ставала мова, яку добре розуміли й на Москві. Зв'язки з своєю живою мовою рвуться все більше, постає мова, ніби спільна для півдня й півночі, „общеруська" мова в ідеї. Українські передові люди потроху починають навчатися й російської мови, а це ще більше стирає різниці між літературними мовами України та Росії. Творення нової української літературної мови стало тепер знову на іншу путь: вона твориться на своїй давній основі, але до неї не допускаються нові живі налетілості XVI-XVII-х віків, налетілості головно чужого походження (польські, німецькі, татарські). Цебто, творення української літературної мови в XVIII віці цілком збіглося з таким же процесом творення нової літературної мови в Росії: там вона творилася також головно на стародавній основі[31].

На переді творення славеноросьської мови стала в нас Київська академія. Стародавня церковна мова, оперта на граматику Мелетія Смотрицького 1619 року, сильно оживає й свіжішає. І власне оця мова, значно підсвіжена живими елементами, стає ознакою освіти й культури в Україні. З року 1654-го в Києві засів московський воєвода, і він помітно впливав на Київську академію, заохочуючи її творити мову, зрозумілішу й на Москві. У всякому разі, в XVIII віці наукові праці вже не пишуться „простою мовою", як то було в віці XVII-му, а драматичні твори, що їх так любили в Києві, так само пишуться тільки новою славеноросійською чи просто роською мовою, наприклад, драма Ф.Прокоповича „Владимир" 1705 року. Звертаю тут увагу, що це не була московська чи російська мова, — це була своя літературна мова, що природно виросла на стародавній основі, на тому процесі, що йшов безперервно ще з княжих часів. Що ця літературна мова збігалася з мовою російською, причина була тільки в тому, що таку ж мову творили й у Росії, бо йшли тією саме дорогою творення.

Пригадаю тут, що в Київській академії в XVIII ст. виробилася наука про три стилі мовні: високий, звичайний і низький. Високий стиль — це „словеноросьска" мова, якою пишуться всі поважні твори; низький стиль чи „подлий"

[31] Див.: Л. А. Булаховский. Русский литературный язык первой половины XIX века, т. I.

— це мова народна, якою можна писати тільки речі неповажні, наприклад, т. зв. інтермедії чи інтерлюдії, призначені на посміх для поважних людей. Цей погляд на три стилі в мові перейняв з нашої академії російський учений і письменник Михайло Ломоносов (1711-1765), коли навчався в ній в Києві, писав про нього 1757 року й сильно защепив його всій Росії, а в тому й Україні. Цей власне погляд панує до кінця XVIII ст., а почасти слідний він аж до половини віку XIX-го також і в Україні[32].

Довга низка наших письменників і вчених пише власне цією вичищеною з народних нових елементів славеноросською мовою „високого стилю": Іван Максимович († 1715), Степан Яворенко-Яворський (1658-1722), Гавриїл Бужинський († 1731), Феофан Прокопович (1681-1736), Варлаам Лащевський († 1774), Георгій Кониський (1718-1795) і багато інших.

Цією ж мовою пише й наш філософ, вихованець Київської академії Григорій Сковорода (1722-1794). Мова його для свого часу була звичайною літературною українською мовою, в якій на славеноросськім фоні таки багатенько й живих народних елементів[33]; це та звичайна мова, що поволі ставала в нас мовою науковою, в тому й богословською, плеканою в Київській академії.

Перший біограф Сковороди, його учень Михайло Ковалинський (1757-1807), свідчив про свого вчителя: „Коли Сковорода писав для свого краю, то й уживав деколи української мови та правопису, вживаного в українській вимові. Він завжди любив свою рідну („прирожденну“) мову“. Такою ж мовою, але ще чистішою від живих елементів, писав і одноліток Сковородин, полтавець, славний ідеолог українського аскетизму Паісій Величковський (1722-1794), якого твори знайшли велике захоплення в Росії, але в більшості ще й досі не видані й переховуються в Нямецькому монастирі в Румунії[34].

Тією ж мовою писана й славна патріотична „Історія Русів“ (десь по 1769-му році) невідомого автора, але вже з сильнішим впливом мови російської.

Взагалі треба підкреслити, що в творенні славеноруської літературної мови Київська академія грала в цілій Україні першу роль. Це була вища світська всесословна школа, в якій навчалося по 1000-2000 студентів, і тому вплив її був величезний. Але переслідуючи мазепинців, Петро І узявся й за академію; так, року 1709-го він вигнав з неї всіх, що приїхали з-під Польщі, цебто західних українців. А року 1710 Петро І перетворив Київську академію, що досі була вищою світською школою, в класову Духовну академію. Це був сильний удар по українській освіті, а з тим і по українській мові, бо наше юнацтво стало шукати собі іншої, таки світської школи. А коли року 1755-го заснований був у Москві університет, масово потяглося туди.

Згадаю тут ще про одну велику зміну на початку XVIII століття, зміну нашої стародавньої кирилівської азбуки на т. зв. гражданку. Книги церковні й світські на Сході слов'янства — в Росії, в Україні й у Білорусі — писалися уставним або півуставним письмом аж до початку XVIII віку; так само й у друках XV—XVII віків панувало кирилицьке півуставне письмо. Так було аж до часу Петра І, який, за час свого побуту за кордоном, вирішив змінити кирилицю на нове письмо, одного крою з грецьким прописним письмом або з латинкою. У цій справі правою рукою був Петрові І Ілля Копієвич, здається, галичанин з походження (його звуть звичайно поляком), що заклав

[32] А. П. Кадлубовскій. Объ источникахъ Ломоносовскаго ученія о трехъ стиляхъ, див. Збірник на честь Дринова. Харків, 1908 р., с. 83-89.

[33] Про мову Сковороди див. розвідку Олекси Синявського.

[34] Див. мою працю „Аскет, українець, старець Паісій Величковський“.

був в Амстердамі свою друкарню й друкував російські книжки письмом, значно відміннішим від звичайної кирилиці. Петро І наказав нарешті Копієвичу відлити в Амстердамі нового шрифта, якого й привезено до Росії року 1708-го, а в березні цього року цар наказав надалі вживати в друкарнях самого нового письма; тільки для церковних книжок осталася стара кирилиця. Так постав у Росії той шрифт, який звичайно зветься гражданкою, для відрізнення від письма церковного. Тоді ж заведено й т. зв. арабські цифри замість стародавніх буквенних. Це нове письмо відразу поширилось серед усіх слов'янських народів, що вживали кирилиці; найпізніше дійшло воно до Галичини — тільки року 1842-го.

Запровадження нового письма не було на користь українській мові; наприклад, воно вже не знало букви ґ, що ввійшло до нашого письменства з кінця XVI віку[35].

* * *

Цензура на українське слово розпочалася рано. Українські книжки сунули на Москву ще з XVI віку і там викликали захоплення серед читачів. Але московська духовна влада здавна неприхильне поставилася супроти них, бо українська церковна ідеологія була протилежна московській. І московська церковна влада стала забороняти українські книжки, як це було року 1627-го, а року 1672-го вже й світська влада наказала повіддавати їй всі українські книжки для спалення. Патріярх московський Іоаким, коли нарешті дооформив справу передачі йому Української церкви (бо й самі українці не раз просили забрати її), року 1690-го на Церковному Соборі в Москві кинув прокляття майже на всі видатніші українські богословські твори, наклав на них „проклятство і анафему не точію сугубо і трегубо, но і многогубо“[36].

З наказу цього ж Патріярха Іоакима спалено навіть 1-й том „Четьїх Миней“ Димитрія Ростовського (пізніше прирахованого до лику Святих). Передруковуючи українські видання, в Московії виправлювали не тільки їхній зміст, але насамперед їхню мову; наприклад, так виправляли „по великороссійской грамматикѣ“ Минеї Димитрія Ростовського[36], проповіді Феофана Прокоповича й ін. Це саме робили ще року 1627-го з „Катихизисом“ Лавріна Зизанія, виправивши йому все на московське, і довго сперечалися, що „Христа пригвоздили ко кресту“, а не „до креста“, як було в Зизанія. Це були перші скорпіони на українське слово.

Проте в Україні на все це великої уваги спочатку не звертали, й культура творилась по-свойому, хоч літературна мова пішла вже новим річищем. Але за довгого гетьманування Івана Мазепи (1687-1708) справа сильно змінилася, бо Мазепа назверх 20 літ вірно служив Москві й силою тягнув до того ж і церкву, і всю Україну. Мазепа реально творив в Україні традицію вірного служіння Москві, а про його глибші мрії самостійної України ніхто ніколи не чував. У всякому разі, Мазепа нічого не зробив ані для творення своєї української літературної мови, ані для творення своєї Церкви, — навпаки: він реально допомагав, щоб наша церква перейшла під Патріярха Московського, поклавши року 1685-го й свій підпис під обранням митрополита Гедеона Четвертинського, хоч добре знав, нащо його вибирали.

По 1708 році, по „зраді“ Мазепи Петро І виявив нечувану „жесточ“, щоб приголомшити всякі найменші самостійницькі прояви в Україні. Особливо

[35] Про гражданку див. ще далі розділ XVIII.

[36] Докладно про це розповідаю в своїй праці „Українська культура“, Київ, 1918 р., с. 138-141.

муляла йому очі українська літературна мова, що все-таки була окрема від мови російської, і 5 жовтня 1720 року Петро I видав свого жорстокого наказа:

„Въ Кіево-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами, сравнивать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было. Другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не объявя объ оныхъ вь Духовной Коллегіи и не взявъ отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой Церкве Восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти“.

Це був найлютіший наказ проти української культури й української літературної мови, який тільки коли видавала Москва, — в ньому аж два рази вжите суворе: „Книг никаких не печатать“, а про українську мову наказано: „Дабы особливаго нарѣчія не было“. Перед цим наказом — ніщо пізніший Валуївський наказ 1863 року[37] та наказ 1876 року[38]. Це була найбрутальніша цензура, яку знав коли світ, — це свідомий явний приказ знищити українську літературну мову й українську культуру, і то від царя, що пишався запровадженням до себе європейської культури. І далі аж до кінця XVIII століття, поки не забувся цей наказ, ані одна книжка українською мовою вже світу друком не побачила... Ширилася українська рукописна книга.

Так, року 1726-го київський митрополит Йоасаф Кроковський склав був Акафіста Святій Варварі, склав, зивичайно, своєю тодішньою літературною мовою, й просив Москву дозволу видати цього Акафіста. Москва дозвіл дала, але тільки з умовою, щоб Акафіста видано „на великороссійскомъ нарѣчіи“. Так його й видано, і так він і читається по українських церквах і сьогодні.

Або ще вимовний приклад. Року 1769-го склала Києво-Печерська Лавра народного Букваря, видрукувала його на пробу й послала в Московський Св. Синод з проханням дозволити з того примірника друкувати Букваря. Архімандрит Лаври Зосим вияснював, що „тамошній (український) и заграничный благочестивый народъ какъ прѣжде никогда своихъ дѣтей по новонапечатаннымь Московской типографіи Букварямъ не обучалъ“. Через це „въ розсужденіи народной надобности“ Лавра й просила дозволу випустити свого Букваря.

Синод Лаврі рішуче відмовив, суворо наказавши поступати „по силѣ посланныхъ указовъ, и впредь таковыхъ представленій не чинить“... Так могла працювати Лавра для народу![37]

[37] Про старші московські скорпіони на українське слово див. мою монографію „Історія українського друкарства“, т. 1. с. 265-295. Львів, 1925 р.

5. ВИНАРОДОВЛЕННЯ УКРАЇНИ В XVIII ВІЦІ

Перетворення української Старшини на панство чи дворянство, що так пильно робив гетьман Мазепа, досягло з часом своїх верхів, і ця старшина зовсім відірвалася від свого народу. І український народ позостався сиротою, став „мужиком“, а українська мова — „мужичою мовою“. І це було справді так: на Правобережжі, що року 1667-го знову відійшло до Польщі, вся українська інтелігенція попольщилась і покатоличилась, а на Лівобережжі — помосковщилась. Позостався сам простий народ, темний „мужик“, що відданий був у кріпацтво панам по обох боках Дніпра.

Народ говорив тільки „мужичою“ мовою, від якої з погордою всі відверталися. Навіть простому народові доводилось сильно терпіти за незнання московської мови. Так, „Історія Русів“ розповідає, що за час Прусської війни 1755 року, де українці в великому числі брали участь, московські начальники, „считая украинцев на ряду доларів і камчадалів, вгоняли в чахотки іли іпохондрії за одно своє нарічіє, і что они не скоро понимали виговоривать тогдашнія преізящния реченія: намнясь і намедні, і придомков їх — ушь і кабишь“.

Українська поміч у творенні російської літературної мови була велика й помітна. Поминаючи старші часи, в XVII віці, а особливо по акті 1654 року, український вплив на російську літературну мову все був великий. Українська книжна „славенороська“ мова легко ширилася в Москві; так наприклад, Сильвестер Медведів перейняв її і писав тією ж мовою, що й його вчитель Симеон Полоцький. Реформи Петра I міцно притягли до нього українців і сильно впливали на витворення українсько-російської спільноти. В мові Ломоносова, Сумарокова й ін. немало українських рис, а в наголосах їхніх віршів український вплив зовсім помітний. І росіяни, і українці, здавалося, творили один спільний „общеруський язик“.

Коли з року 1721 по всій Росії повелися нові школи, вчителями туди пішли майже самі українці, і ці вчителі-українці сильно впливали на розвій російської літературної мови, рознесли по всіх закутках і правопис М. Смотрицького, й українську вимову. Скажемо, ці вчителі навчали, що ѣ пишеться там, де по-українському чуємо і. Звичайно, правило це, що було живим і розумним у нас в Україні, було дивним, скажемо, десь у Новгороді чи Смоленську або в Тобольську. І як це не дивно, правило це було рознесене по всій Росії, і воно міцно трималося там чи не все XIX століття.

Пізніше, коли вже забули про вчителів-українців, не раз здіймалася лайка проти цього дивовища, цього дивного в московській мові правила. Так, р. 1828-го про це писав К. Хабаров: „Говорять, лишите ѣ во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ малороссіяне произносятъ і. Покорно благодаримъ! Слѣдовательно, чтобъ писать по-русски, надобно ѣхать въ Малороссію, или имѣть у себя ручного малороссіянина для справокъ“. . .

Писав про це 1842 р. й славний російський Критик В.Бєлінський:

„Говорят, будто есть правило, что слова, которыя въ нынѣшнемъ малороссійскомъ нарѣчіи выговариваются через і, должно нам писать через ѣ. Странное правило! Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или какъ не выговариваютъ малороссіяне одинаковыя съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописаніи мы должны сообразоваться только

съ выговоромъ однихъ малороссіянъ, а не сербовъ, не болгоръ, не поляковъ, не чеховъ и прочихъ соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ нашемъ правописаніи съ выговоромъ только малороссіянъ?"[38]

Звичайно, В. Бєлінський уже не знав, що й увесь російський правопис завели їм ці „малороссіяне".

До цього додам, що значно пізніше, бо року 1863-го д-р Щербатюк, росіянин з Казані, твердив українцям, дивуючись, чому вони виступають проти російської мови й літератури: „Нас учили, що справжня російська літературна мова не зовсім годиться з нашою вимовою, що вона південноруська, й є мовою Київської академії"[39].

І нема нічого дивного, що багато українців наперебій їздили в Москву й шукали собі там чинів та легкого заробітку. Багато українців ставали російськими письменниками й творили російську літературну мову, творили тим легше, що основа її була та сама, що і в Україні, а спиралася вона на нашу граматику Мелетія Смотрицького 1619 року. Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович і десятки інших видатних наших письменників совісно працюють над створенням нової російської літературної мови, переносячи до неї з Києва і наш словник, і наш правопис, і нашу стародавню систему вимови запозичених чужих слів (без ґ і ль) і т. ін. Багато наших українців просто стали російськими письменниками, наприклад, Рубан, Максимович-Амбодик, Козицький, Сохацький, Капніст і інші. Це під впливом наших українських письменників та учених стара назва Московія потроху замінюється на свою власну південну Русь, Росія, а московська мова стає так само своєю — мовою руською чи російською, мова ж українська — малоруською. І вже навіть Сковорода спокійно пише: „Матка моя Малоросія, і тітка моя Україна", звужуючи тим поняття України до Київщини, як то було в давнину.

Українська поміч у творенні російської літературної мови була показна й реальна, і її не треба зменшувати. А це, само собою, прокладало цій мові широку дорогу й до нас, в Україну. Творився справді „общерусскій язик".

Як знаємо, перший творець російської літературної мови Михайло Ломоносов в роках 1734-1735 навчався в нашій Київській академії, і він, архангельщанин, розумів викладову мову академії, і власне тут набув собі знання й ідей для творення рідної російської літературної мови, якої головним законодавцем він став.

Але „общеруського язика" не створили, бо не могли його створити. Уже з другої половини XVIII віку українські привнесення до російської літературної мови помалу висіюються і ця мова перетворюється на мову великоруську, особливо з початком XIX віку, і українцям у ній не було вже місця.

Істоти української мови тоді ще не знали. Так, М. Ломоносов писав про неї ще р. 1746-го: „Сей діалектъ съ нашимъ очень сходень, однако его удареніе, произношеніе и окончанія реченій отъ сосѣдства съ поляками й отъ долговременной бытности подъ ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать — попортились". І це твердження такої авторитетної людини, яким був Ломоносов, міцно защепилося в науці XVIII і початку XIX віку.

Цариця Катерина II (1762-1796) покинула Петрів план кулаком і „же-

[38] І. Огієнко. Українська культура. Київ, 1918 р., с. 89-91.

[39] „Україна", 1928 р., кн. 5, с.39.

сточчю“ рущити Україну — вона, вихована на французьких філософах, повела це спокійніше, але глибше. „Малая Россія, Лифляндія й Финляндія, — писала вона про свої задуми кн. Вяземському, — суть провинціи, которыя правятся конфирмованными имъ привилегіями; нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бъ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на таковомъ же основаній есть большее, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію глупостію. Сій провинціи, также Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобъ они обрусѣли и перестали глядѣть, какъ волки въ лѣсу“.

Одним із способів цього обрусіння було нищення українських шкіл і повільна заміна їх на російські, в яких наука провадилася російською мовою. Року 1782-го російський уряд заборонив нашим мандрівним дякам навчати по народних школах України — це був жорстокий і грізний наказ, бо по цьому народні школи мусили позакриватися за недостачею вчителів, і освіта в Україні стала падати. Власне мандрівні дяки, як учителі народних шкіл, сильно підтримували живу народну мову, бо російської не знали зовсім, тепер же цьому прийшов кінець.

Добралась цариця Катерина II й до Української церкви. Наша церква, опинившися під Москвою, спочатку, цілих сто літ, ніби нічого не втрачала, — богослужбовою мовою була мова церковнослов'янська, з великою українською вимовою, чому була вона власне мовою староукраїнською. Але Київський Митрополит Самуїл Миславський († 1796 р.), українець, догоджаючи цариці Катерині, року 1784-го 26 жовтня видав суворого наказа навчати студентів Київської академії чистої російської вимови богослужбових текстів. Книжки українського друку повідбирали й багато попалили, а замість них запроваджували нові, московського видання, вже з російськими наголосами. І по всіх церквах наказали, щоб дяки та священики читали й правили служби Божі „голосомъ свойственнымъ россійскому нарѣчію“. І по церквах стали вимовляти церковнослов'янське з російською вимовою; правда, далеко не скрізь, і українська вимова таки лишалася аж до половини XIX століття.

Той же Митрополит Самуїл з 1786 року розпочав повну й сильну русифікацію Київської академії — викладовою мовою стала остаточно мова російська[40].

Колонізаційні рухи не спинялися й цього часу. Року 1774 Москва побила Турцію, а з нею остаточно впали й кримські татари. Козаки були вже непотрібні, і року 1775-го остаточно впала й Запорозька Січ. На цих землях, на Чорноморщині й Січі, створено Новоросію, де пізніше розрослися Катеринославщина, Таврія й Херсонщина. Увесь цей край віддано під владу князю Потьомкіну[39] й дана йому велика можливість заселювати його. Потьомкін поставив нові міста: Миколаїв, Катеринослав, Херсон. Земля широко роздавалася в російські руки. Розпочалася велика колонізація чужинців: німців, сербів, болгар, вірмен, греків, волохів, жидів і ін. Проте більшість населення була таки українська.

Але жива народна українська мова, хоч і зіпхнута була тепер на стан „мужичої мови“, проте остаточно не завмерла. Ще були письменники, що таки її плекали. З України позосталося під Польщею Правобережжя з Галичиною, куди російські зарядження не доходили. Але й на Лівобережжі

[40] Див.: Іван Огієнко. Українська культура. Ляйпціг, 1923 р., с. 112-177. Його ж. Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці. Варшава, 1926 р., „Елпіс“, т. I, с. 9-32.

не все можна було прибити. Письменник Димитрій Туптало (пізніше Святий Димитрій Ростовський, 1651-1709) таки й далі пише своєю українською мовою, наприклад, його „Руно Орошенноє“ 1680 року, що мало сім видань[41].

Так само й його славні „Четьї-Минеї“ були написані українською славеноросько мовою, але в Москві, при друці, їх переклали на мову російську. Року 1721-го сам Петро І заходився був, з ініціятиви гетьмана Скоропадського[40], видати книгу законів „нашим руским нарічієм“, але з тих заходів нічого не вийшло. Літописець Самійло Величко (1690-1728) року 1720 закінчив свій славний Літопис таки „нарічієм козацьким“, але вже видрукуваний він не був.

Комедії пишуться й далі таки українською живою мовою, що входить навіть до офіційної шкільної поетики Георгія Кониського[41], який навчав у Київський академії: „Комедія должна писаться словами шуточними, низькими, обиденними, слотом простим, деревенським, мужицьким“. Ось на це зійшла тепер українська мова в своїх таки письменників! Проте появляється багато вертепних дійств, з чистою народною мовою. Пишеться немало т. зв. інтермедій чи інтерлюдій таки хорошою живою мовою, наприклад, так їх писав Митрофан Довгалевський й інші. Усе це була жива українська мова, яку небаром побачимо і в „Енеїді“ Котляревського.

Доля розвою української літературної мови помітно розійшлася на Правобережжі й Лівобережжі XVIII віку. Зараз по Руїні, хоч російський уряд і не дозволяв того, Правобережжя почало знову заселятися, і то не тільки втікачами з нього, але й лівобережцями. По Андрусівському договору 1667 року все Правобережжя знову відійшло до Польщі, а та знову зачала його польщити. Року 1777-го польський уряд наказав переписати „руську“ Литовську Метрику польськими літерами. Але з 1795 року, по розділі Польщі, Росія заволоділа й Правобережжям, і польські налетілості до української літературної мови почали помалу вивітрюватися.

Проте польські впливи міцно трималися на Правобережжі як у XVIII, так і в першій половині віку XIX-го. Треба тут підкреслити, що польську мову, як мову „панську“, ширили в Україні, а навіть і на Лівобережжі також і жиди. Вони жили навіть по найменших містечках України, як панські орендарі, й пильнували говорити польською мовою. Ще й О. Стороженко в „Чортова корчма“ виводить чорта в постаті жида-корчмаря, який говорить попольському. Школи на Правобережжі були в польських руках аж до 1863 року, до часу польського повстання.

Отож, у XVIII віці грізно рішалася доля української літературної мови — чи їй взагалі надалі бути як мові самостійній. Усім здавалося, що вона пішла на російський бік і зливається з нею назавжди. Але наспіли нові часи, і Іван Котляревський своєю „Енеїдою“ 1798 року рішуче сказав на це: ні! Бо мова народу ніколи не вмирає. Ішла запекла боротьба стилів, високого й подлого, — котрий переможе?

Перемогла українська пісня, вся народна творчість, сам український дух. Власне українська пісня найбільше зберегла нам нашу мову за того часу, Коли сперечалися за її існування.

Найстарший запис пісні — це пісня про Воєводу Штефана, вміщена в чеській Граматиці 1550-1570 рр. Яна Благослава:

[41] Див. мою розвідку „Руно Орошенноє“ Св. Димитрія Ростовського“ // „Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету“, т. II, 1920 р.

Dunaju, Dunaju, cemu smutem teces
Na versi Dunaju try roty tu stoyu.

І далі маємо багато записів віршів і пісень за XVI -XVII-XVIII віки, що їх розшукали В.Перетц[42], І.Франко, Ф.Колесса[43], М.Возняк[44] і ін. І тепер знаємо про силу пісень XVII, а особливо XVIII віку. Глибші досліди показали, що авторами цих пісень були наші школярі, мандрівні дяки — бакаляри, поети з народу й т. ін. Проф. В. Перетц взагалі переконливо довів про сильний зв'язок між піснями XVII-XVIII віків та нашою віршованою літературою; наприклад, поет XVIII в. Семен Климовський є автор пісні „їхав козак за Дунай"; співалися пісні Гр. Сковороди й ін. Отож, поруч з літературною мовою жила й розвивалася жива народна мова, збережена нам особливо в піснях, — мова чиста, взірцева, далеко краща від мови літературної. Рукописні збірники пісень усе ходили по руках в XVII-XVIII віках, і власне вони робили нашу живу мову невмирущою, і це з неї виріс Котляревський, а трохи пізніш Шевченко. В рукописах ходили й збірки віршів наших поетів, наприклад, Климентія Зиновієва († 1727) й ін.

Дослідники історії пісень (Потебня, Грушевський, Ф. Колеса й ін.) твердять про глибоку давнину постання наших пісень, а Лось доводить, що пісні повстали може ще зо спільнослов'янської доби. Ті пісні, які ми маємо вже з XVII віку, такі досконалі, що для їх вироблення потрібний був дуже довгий час. І справді, в них бачимо „високорозвинену образну мову, величезний засіб поетичної фразеології, різні форми паралелелізму й символіки, епітети, метафори, порівняння й антитези й т. ін." (Ф. Колеса, „Україна", 1928, II, 61); уже в XVII в. маємо в піснях багато різних форм та стилів. Взагалі в народних піснях маємо таку високу поезію й такий високорозвинений поетичний стиль, які для тих часів недосяжні в творчості інтелігентних поетів.

Таким чином, ми стверджуємо щонайменше тисячолітню пісенну творчість українського народу, творчість, яка ніколи не переривалася, ніколи не спинювалася, цебто, жива народна наша мова жила разом зо своїм народом, як вищий вияв його духа. Ось тому творчість Котляревського не була новиною, — він тільки більше використав власне цю мову народної творчости, поклавши її в основу мови літературної.

6. ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

В кінці XVIII-го століття в Европі зачав сильно ширитися новий напрям в літературі й культурі, — стали цікавитися всім народним, усім своїм національним, особливо давнім. Скрізь почали досліджувати своє минуле, зацікавилися своєю народною мовою, народними піснями. Старий погляд на мову простого народу, як на мову подлу, явно став падати. Цей літературний напрям докотився й до Сходу, до Росії, й під його впливом розпочалася й тут доба відродження свого національного. В українській літературі ця доба принесла також сильне й цінне пожвавлення своєї національної літератури, що розпочав у нас Іван Котляревський (1769-1838).

Як я вище вияснював, українська література живою мовою не припинялася в нас ніколи, в тому й за XVIII віку, хоч і зійшла вона на „подлий стиль". Нове було тільки те, що провідні українські верстви на Правобережжі сполонізувалися й покатоличилися, а на Лівобережжі помосковилися, поставали панами й відірвалися від свого рідного народу, тепер закріпощеного в польську чи російську неволю, відірвалися й від його мови. Український народ утратив усе, але позосталася при ньому незмінна душа його — його жива мова, хоч і „мужицька", „хлопська". Українська мова й простий народ ходом історії — зрадою вищої класи — злилися тепер в одне ціле, в одне поняття. Епітет „хлопська", „мужицька" сильно приріс до нашої мови, особливо за XVIII століття, коли справді вона, покинена своїм панством, стала вкінці тільки мовою селянства. Українська мова позосталася, як той паралітик при широкій дорозі, — вона була окремою мовою, мовою самостійною, мовою великого народу, але народу, що програв свою державність, тому ніби нездатна для поважнішої літератури, і ця власне думка запанувала в Україні й трималася в нас більше століття, а серед росіян уперто держиться й тепер. Усіма вважалося, що українська мова, як мова літератури й науки, навіки померла разом з козацтвом і Запорізькою Січчю, а простий народ і його мова на увагу не бралися. Це ще відгомін старої науки про мовні стилі.

Іван Котляревський народився року 1769-го в Полтаві й уже за молодих літ, покінчивши Полтавську духовну семінарію, зацікавився українською етнографією: збирав народні пісні, приповідки, казки й т. ін., а тому добре знав рідну українську мову. Року 1798-го, мавши 29 літ віку, він випустив свою славну „Енеїду". Час був такий, що з української мови й з самих українців тільки підсміювалися, тому за цим духом часу пішов і Котляревський, давши „Енеїду", від якої реготала не тільки вся Україна, але й уся читацька Росія. На початку мало хто запримітив, що це поважний літературний твір, а не проста сміховинка „подлого стилю"[42].

Мало хто запримітив, що в боротьбі трьох стилів Котляревський відважно став по стороні „мови подлої", надівши на неї корону „стилю високого". Петро I своїм наказом 1720 року заборонив усякі українські друки, — Котляревський відважно зламав цього наказа, і випустив твір свій друком.

Головна заслуга Котляревського була в тому, що він рішуче, друком, став на той бік, яким ішла ще жива мова в XVIII столітті, і він знову відновив українську літературну мову в друкованому творі, — він міцно зв'язав перервану було в XVIII столітті в друках — через наказ 1720 р. — нитку на-

[42] П.П.Плющ. До характеристики мовних засобів гумору в „Енеїді" Котляревського // „Мовознавство", Академія Наук УРСР, Київ, 1947 р., т. IV-V, с. 18-33.

шої літератури живою мовою. Першорядної ваги було те, що Котляревський порвав з панівною тоді наукою про мовні стилі, високий і подлий, і став дивитися на мову народну, як на достойну поважних творів; і дійсно, крім сміховинної „Енеїди“, він тією ж мовою написав і твір „поважного“ змісту — „Ода до кн.Куракина“. А в „Наталці-Полтавці“ та в „Москаль-Чарівнику“ він дуже висміяв ту панівну за його часу мову, якою говорило в Україні середнє й вище панство, поволі обмосковлюючись.

Треба зазначити, що і в історії розвою російської мови настав тоді також знаменний поворотний час. Стара теорія трьох стилів, глибоко запроваджена в думки письменників і читачів, остаточно впала, а з тим упали й ті налетілості на літературну мову, що їх принесли українські вчителі. Російська літературна мова стала помалу наближатися до мови народної, а тим самим ставала мовою великоросійською. Думка про якийсь штучний „общеруський язик“ тим самим падала. Творцем нової російської літературної мови став великий поет Олександр Пушкін (1799-1837), що вже рішуче порвав з наукою про три стилі в мові.

В українській літературі це сталося трохи раніше, і зробив це Котляревський. Ось тому 1798 рік, рік появи „Енеїди“, став поворотною історичною датою в розвої української літературної мови, став-бо її наріжним каменем.

На свій час мова „Енеїди“ була доброю народною мовою, хоч у ній, як у мові літературній, було забагато русизмів та архаїзмів. Це була та мова, що розвивалася ще до Котляревського. Про якийсь окремий український правопис Котляревський ще не думав, як довго не думали про те й його наступники, — літературний правопис був тоді спільний для російської й української літератури, — в основі своїй це старий український правопис. Ось уривок з „Енеїди“ за оригіналом:

Эней бувъ паробокъ моторный
И хлопець хоть куды козакъ,
На лихо все издавсь проворный,
Завзятѣйшій изъ всѣхть бурлакъ.
Но Греки якъ, спаливши Трою,
Зробили зъ неи скирду гною,
Вѣнъ, взявши торбу, тягу давъ:
Забравши всякихъ й Троянцѣвъ,
Осмаленыхъ, якъ гира, ланцѣвъ,
Пятами зъ Трой накивавъ.

Власне, це наш стародавній український правопис, з ы, ъ, ѣ; цікаве те, що наше і Котляревський передає через ѣ, що звичайним було в нас і до нього, уже в XVI-XVII віках, і частим у віці XVIII, коли писали: вѣнъ, пѣнъ і т. ін. Цебто, як мовою, так і правописом Котляревський ще міцно зв'язаний з попереднім часом, з XVIII століттям, нічого нового в цьому не даючи.

Котляревський міцно поєднав українську мову з українською літературою — після нього справді нашою літературною мовою остаточно, уже без хитання, стала жива народна мова. І від Котляревського вона стала творчо розвиватися вже зовсім свідомо. За прикладом Котляревського пішло багато його наслідувачів, на яких він сильно впливав аж до часу Шевченка.

Треба сказати, що в першій чверті XIX ст. українська мова, як спадщина попереднього, була ще широко розповсюджена серед освічених верств в

Україні, про що маємо багато свідоцтв. Українську мову шанували й любили; наприклад, наш письменник П. Білецький-Носенко (1774-1856) року 1823-го писав: „Чехи мають свою велику літературу, — наша мова не менше до того придатна“[43].

Через це „Енеїда“ Котляревського легко сильно поширилась, і багато з освічених українців знали її напам'ять, як пізніше й твори Гулака-Артемовського.

Маємо багато свідчень, що за цього часу українці свідомо ставилися до росіян неприхильно. Михайловський-Данилевський у своїх споминах пише, що він познайомився на Полтавщині з сім'єю Родзянків, „але й ця сем'я, як і всі інші, просякнута була ненавистю до Росії. Я не знаходив у Малоросії ні одної людини, що з нею мав нагоду говорити, яка б ставилась до Росії прихильно. Серед усіх панував одвертий опозиційний настрій. У всіх існує прислів'я: „Він усім хороший, але москаль“, або інакше: коли росіянин, то виходить зла й небезпечна людина“ („Україна“ 1927. VI. 33-34).

Те саме знаходимо і в мемуарах князя Л. Сапєги про 20-ті роки XIX ст. в Україні: „Офіцери, особливо нижчі, здебільшого були поляки або українці з Придніпров'я. От тоді я вперше почув про українське питання. Українці ображались, коли їх називали росіянами, й розмовляли між собою польською або українською мовою. Жили вони в тісній приязні між собою, але цурались корінних росіян“ (там само, с.34).

Як я вище розповідав, основою старої нашої літературної мови XV-XVIII віків була головно мова північно-західна, що панувала не тільки по канцеляріях, але й по книжках, з великою домішкою полонізмів. Мова ця тепер тихо впокоїлась, і Котляревський рішуче й остаточно рве з нею, рве може й тому, що вже просто не знав її, а пише тільки тією живою мовою, яку глибоко знав, — мовою полтавською. Мова ця не мала різких говіркових окремішностей (доба Руїни все повигладжувала), а тому була легко зрозуміла не тільки для Лівобережжя, але й для всієї України. Це вже була міцна основа нової української літературної мови, на якій вона й почала розвиватися, бо такою основою мова західна тепер не могла бути.

Наслідувачі Котляревського найперше перейняли від нього смішливий тон „Енеїди“, як відгомін і данину старої науки про подлий стиль, і були переконані, що українська мова на це тільки й здатна, бо це не літературна мова, а тільки діялект, селянське наріччя. Про це сильно скаржився пізніш П. Куліш, що „реготом над „Енеїдою“ мало-мало не згубили самі земляки свого новонародженого слова“. Взагалі, на початку XIX століття, в час Котляревського, висміювати українців і розповідати про них „хохлацькі“ анекдоти було дуже модним, особливо ж про українську незграбність та галушки з варениками, живий відгомін чого бачимо й у перших творах М.В. Гоголя. Звичайним і модним було й глузувати з української мови. Молодий М. Костомарів (народився 1817 р.) писав року 1838-го про це: „Меня выводило изъ себя, что невѣжды, какихъ тогда было очень много, съ презрѣніемъ отзывались о хохлахъ, и всякое малороссійское слово возбуждало только смѣхъ“.

Але марево науки про подлий стиль таки не здавалося. На українську мову стали дивитися, як на приговорену до смерти. Року 1818-го вийшла „Грамматика малороссійскаго нарѣчія“ Олексія Павловського, і він у передмові назвав українську мову „исчезающее нарѣчіе“, чому й рішив записати

[43] „Україна“, 1927 р., кн. 6, с. 32.

її в своїй граматиці[44].

Року 1819-го князь М. Цертелєв († 1869 р.) випустив збірник українських пісень, і в передмові заявив, що ці пісні тепер умирають, а їхня мова „устарѣла для самыхъ малороссіянъ". Це були думки росіян, але так само ще довгий час дивилися й українці. Року 1836-го П.Лукашевич видав цінного збірника:"Малороссійскія й червонорусскія думы и пѣсни", а в передмові він писав:

"Я спасъ еще нѣсколько народныхъ пѣсней, и представляю ихъ в этомъ собраніи. Вѣроятно, это, можетъ быть, послѣднее ихъ изданіе, заимствованное прямо изъ Малороссіи, — тамъ народныя пѣсни давнымъ-давно уже не существуютъ, — всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатськими или великороссійскими пѣснями. Малороссійскій парубокъ за стыдъ себѣ почитаетъ пѣть другія. Проѣзжайте всю Малороссію вдоль и поперекъ, и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни. Эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для малороссіянъ".

Така була глибока віра в могутність російської культури й повну слабість своєї... І навіть значно пізніше, бо вже аж року 1874-го Ол. Русов у своїй статті про Кобзаря Остапа Вересая[45] назвав його „один изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ", хоч по ньому були їх десятки[45].

Так самі українці мало вірили або й зовсім не вірили в дальший розвій української мови. Найближчі літературні події показали, що насправді було зовсім не так: живої мови ніщо не в силі вбити!

Року 1804-го в Харкові був відкритий перший університет в Україні, і з того часу це місто стало осередком української культури, літератури й мови. Літературний рух був тут дуже жвавий, — зародилася преса, видавалися українські збірники, випускалися книжки, розвивалася літературна мова. Тут розвинувся такий сильний культурний рух, що за перше десятиріччя XIX ст. в Харкові видано половину всього (210 видань), що вийшло за цей час у цілій Росії („Україна", 1927 р., кн. 6, с. 31). Тут же на самому початку XIX ст. остаточно закріпилися назви Україна, український, як наші національні назви. А все це тому, що за законом 1803 р. цензура належала самому університетові, цебто була в українських руках.

Лівобережжя національно втрималося взагалі значно сильніш, як Правобережжя, що помітно сполонізувалося. Полтавсько-харківська школа в першій половині XIX віку для розвою нової української літературної мови зробила дуже багато, чому й полтавсько-харківська мова лягла в основу нашої літературної мови; трохи пізніш до цього приєдналася й київська мова Шевченка. Це ця школа високо поставила нашу мову, привчала до неї громадянство й защепила в літературу те, що відновив був Котляревський: живу народню мову, зламавши тим живу науку про подлий стиль.

В самому Харкові багато попрацював проф. Ізмаїл Срезневський (1812-1880), росіянин родом, але закоханий любитель української культури. Уже року 1834-го він виступив був в обороні української мови й написав у своїм виданні „Запорожская Старина":

"Въ настоящее время нечего доказывать, что языкъ украинскій (или, какъ

[44]Див. моє перевидання цієї Граматики в Києві 1918 року. Свою Граматику Павловський склав ще на початку XIX ст., року 1823-го вийшло „Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія" Івана Войцеховича.

[45]І ще навіть року 1896-го проф. П. Владимиров у своєму курсі „Введеніе въ исторію русской литературы" на с. 188 пише: „Исчезнувшіе уже малорусскіе бандуристи".

угодно называть другимъ, малоросссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянских, что он едва ли уступить богемскому въ обиліи словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это яыкъ, который, будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниваться съ языками образованными по гибкости й богатству синтаксическому, — языкъ поетическій, музыкальный, живописный".

Так дивився професор-росіянин ще року 1834-го на українську мову, й до його погляду довго ще не доростали навіть українські письменники й науковці, що звичайно звали себе малоросами, а свою мову — малоросійською.

Полтавсько-харківська школа українських письменників на ділі показала, що українська народна мова спроможна стати мовою літератури, і то не тільки сміховинної, як довго в нас думали через „Енеїду" та через науку про мовні стилі. Усі письменники цієї школи пильно займалися етнографією, і вже тим самим глибоко знали живу народну мову, бо етнографічні твори справді навчали їх цієї мови.

Треба було найперше показати, що українська мова здатна й до поважної літератури повістевої, і це й зробив Григорій Квітка-Основ'яненко (1778-1843), що вважається батьком української повісті. Він свідомо вибрав собі українську мову, як мову літературних писань, яку він глибоко знав[46].

Іще глибше від нього знав українську мову Петро Гулак-Артемовський (1790-1865), про якого М. Костомарів писав у своїй автобіографії, що з письменників 1820-1840-х років „ніхто не перевищив його в знанні життя малоруської народности і в незрівняному мистецтві передавати його поетичними образами й чудовою народною мовою", через що багато хто знали твори Гулака напам'ять. Повістева українська мова явно зростала, і для цього багато допоміг Олекса Стороженко (1805-1874), що своїми повістями значно двигнув її вперед. Гарну мову мав і наш байкар Євген Гребінка (1812-1884), як і Лев Боровиковський (1811-1889), який почав писати, щоб довести, що „ложно мнѣние, якобы языкъ малороссійскій способенъ только для выраженія смѣшного и низкаго". Для розвою української мови працював і Амвросій Метлинський (1814-1870), а також О. Афанасьїв-Чужбинський (1817-1875), що пильнував про досконалість форми своїх поезій, і року 1855-го розпочав був видавати „Словарь малорусскаго нарѣчія".

Згадаю ще тут Михайла Максимовича (1804-1873), першого ректора заснованого 1834 року Київського університету, та Осипа Бодянського (1808-1876), що багато попрацювали для розвою нашої мови на полі науковому. Вони збирали етнографічні матеріяли, а це дало їм змогу глибоко пізнати свою рідну мову.

Михайлові Максимовичу в розвої української літературної мови належить почесне місце, а то за його вікопомного збірника „Малороссійскія пѣсни" 1827 року. До збірника дана була передмова, що на довгий час стала маніфестом українського народництва; про нашу мову він писав, що вона не тільки рівноправна з польською та російською, але своєю ніжністю та гармонією, скажемо в піснях, переважає російську. Своїм збірником пісень (були ще видання 1834 і 1849 рр.) Максимович показав усьому світові, що ми маємо високорозвинену поезію, хоч книжкова література в нас невели-

[46]Див.: З. М. Веселовська. Мова Г. Хв. Квітки-Основ'яненка // „Наукові Записки" Харк. Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства, 1927 р., с. 93-109.

ка. І Максимовичів збірник став вихідною базою українства; багатьом він відкрив очі на нашу мову й зробив свідомим українцем. Він власне перший познайомив світ з незрівняною красою української пісенної поезії. Ось чому першорядний знавець української мови П. Куліш знав напам'ять Максимовичевого збірника й рідко коли розлучався з ним. Для свого часу Максимович був першорядний славіст, і багато писав про українську мову. Багато твердили тоді, що українська мова — це наріччя російської, зіпсуте польськими впливами; Максимович перший науково довів, що наша мова — мова самостійна, й без перерви розвивається від найдавніших часів. Заслугою Максимовича було взагалі те, що він перший довів тисячолітню безперервність українського життя на своїй землі, він показав, що українська мова, народна й літературна, розвинулися органічно зо старої київської „руської" мови.

Польський уряд у XVII ст., а російський у XVIII нізащо не хотіли дати в Києві вищу світську школу. І тільки року 1834-го постав у Києві університет Св. Володимира, а його першим ректором став Максимович. Як і треба було чекати, Київський університет скоро став центром і національного, і наукового життя. Офіційно Максимович мав катедру „російської словесности", але він перетворив її на катедру українознавства; за словами Драгоманова, Максимович став для України цілим ученим історико-філологічним факультетом.

Максимович був перший, що зачав працювати над виробленням осібного українського правопису; це він запровадив дашки над буквами о та е, коли вони читаються, як і, та над и. Правда, Максимовичева новина в нас не прийнялася, зате вона довго трималася в Галичині, а на Закарпатті додержалась аж до наших днів. Свої дашки над о, е, и Максимович став уживати ще з 1827 року, а взяв власне їх зовсім випадково, бо в друкарні не знайшлося інших значків, крім цих французьких. Свої правописні погляди М. Максимович докладно подав у листах до Основ'яненка, який закликав висловитися про зміну українського правопису: „О правописаніи малороссійскаго языка"[47].

Письменники цієї доби в своїх творах описують головно село й селян, даючи тим зрозуміти сучасному читачеві, що українською мовою не можна взятися за глибший опис інтелігентського життя. У їхній прозі панує головно живий розповідний стиль, — оповідає або сам автор від себе, або дієві особи. Описового матеріялу ще мало, бо на це бракує письменникам слів, а на новотвори вони не відважуються. Не видно ще готових форм літературного оповідання, нема добору вироблених засобів писати, яких багато було вже тоді, скажемо, в літературі російській. А в деяких перших письменників їхня мова ще занадто простацька, переповнена простонародними виразами. І власне це довго покутувало в розвої нашої літературної мови, тим самим на ділі воскрешаючи науку про подлий стиль. Трохи пізніш за цю думку вхопився московський уряд, забороняючи писати українською мовою про інтелігентів та інтелігентське життя.

Письменники цієї доби кохаються головно в оповідному казковому стилеві — оповідання веде якась одна особа. Наприклад, такий стиль панує в творах Олекси Стороженка; скажемо, „Межигорський дід" — оповідання ба-

[47] Лист Основ'яненка в „Маяку" 1840 р., кн. 5, а відповідь Максимовича в „Кієвлянині" 1841 р., с. 153-180, Київ. Див. про це: Петро Зленко. М. Максимович про український правопис // „Рідна Мова", 1937 р., ч. II, с. 390-394. Див. іще: П. Колесник. М. А. Максимович // „Литературная Энциклопедия", 1929 р., т. VI.

бусі, „Мірошник“ — оповідає мірошник, а то в оповідному казковому стилеві оповідає сам автор, часом навіть розпочинаючи: „Був собі“ („Скарб“). Описового широкого стилю письменники ще не знають і збувають його парою слів.

Мова письменників цього часу — народна, а самі оповідання їхні переповнені етнографічним матеріалом: легендами, повір'ями, приказками й т. ін., який вони залюбки обробляють. Сама мова їхня — народна, але часто переходить на мову простонародну, а то й вульгарну; наприклад, у творах Стороженка знаходимо, як звичайне: як ушкварить дощ, знахур, харамаркає письмо, мірошник дуба дав, пика широка, черк його по пиці, кумпанія, здихнути, базікати, пужар, лопав здорово, натріскається й спить і т. ін. Простацькі перекручування чужих слів звичайна річ: абахта (гаупвахта), некрут (цебто рекрут), хронт, анахтема й т. ін. А. Павловський у своїй „Граматиці української мови“ 1818 року підсміювався, що в українській мові найвищий ступінь порівняння можна робити словом „біс“ чи „чорт“. Дійсно це в Стороженка на кожному кроці: Вальдшнепів здіймалося до біса, Старий вже збіса став („Чортова корчма“), й т.ін.[48]

Але багато письменників цієї дошевченківської доби вживають української мови в своїх писаннях уже зовсім свідомо, хоч ще сильно хитаються в самому окресленні, що саме можна писати цією мовою. Так наприклад, навіть сам М. Максимович уважав українську мову тільки за простонародну, до високих літературних цілей нездатну. Гулак-Артемовський спочатку сумнівався, чи українською мовою „можно передать чувства нѣжныя, благородныя, возвышенныя“ („Україна“, 1927 р., VI, 46). Але Гр. Квітка-Основ'яненко вже свідомо стояв за українську мову, як мову літературну, писав йому: „Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіемъ, гласно проповѣдующимъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 милліоновъ говорятъ, который имѣетъ свою силу, свои красоты, неудобоизъяснимыя на другомъ свои обороты, юморъ, иронію, и все, какъ будто у порядочнаго языка“.

Про це саме писав Квітка і в „Супліці до пана іздателя“ (до видавця „Утренняя Звѣзда“) 1833 року: „За цюю вигадку, що ти не цурався в своєму Збірнику й українських творів, аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують, і говорять та й пишуть, буцім-то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне (=шляхетне) й ніжненьке, і розумне й полезне, і що, стало бить, по-нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати“.

Для вияснення стану української літературної мови цікавий ще лист Квітки до п. П. Плетнева, російського письменника, в якому він розповідає про свою суперечку чи не з Гулаком-Артемовським: „По случаю былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчіи. Я его просилъ написать что-либо серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобенъ и вовсе неспособенъ. Знавъ его удобство, я написалъ „Марусю“ и доказалъ, что оть малороссійскаго языка можно растрогаться“.

Отож, як бачимо, поміж самими нашими письменниками не було згоди щодо обсягу української мови як мови літературної. Недавня історія цієї мови, що, скажемо, в творах ректора Київської академії Іоаникія Галятовського

[48]Див. мою працю „Лайка в українського народу“ // „Рідна Мова“, 1937 р., с. 319-328 і 357-364.

була всебічною літературною мовою, в тому й мовою науковою, геть забулася за яких 150 літ, і українські письменники так ніби розпочинають усю справу спочатку... Традиція в нас без пошани!

Ось тому нема нічого дивного, що багато українських сил пішли просто в російські письменники, бо там не було суперечки про здатність мови до літератури, наприклад, такими були: В. Рубан (1742-1795), Богданович, В. Капніст (1757-1823), В. Наріжний (1786-1825), Гоголь (1809-1852) і інші, що сумлінно попрацювали для розвитку російської літературної мови. З пізніших письменників до цієї групи треба приєднати ще українців: Гр. Данилевського (1828-1890), Гр. Мачтета (18521901), В. Короленка (1853-1921) й ін. Тим же пояснюється й те, що наші письменники ставали двомовними й випускали цілі томи й по-російському, наприклад, такими були: Квітка, Гребінка, пізніш Шевченко. Але треба підкреслити, що російські писання цих письменників, хіба крім Квітчиного „Пана Халявського", основне забулися й у російському письменстві навіть не згадуються.

Звичайно, ця двомовна письменність вела до того, що в писаннях їхніх авторів було аж надто багато русизмів, що бачимо навіть у ліпших Шевченкових творах. Звичайно, дехто робили це просто для заробітку, як це знаємо про М. Вовчка, Ан. Свидницького й ін., бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не друкувати не платно.

Назва нашої мови „малоросійська" була не тільки офіційною, але й буденною серед наших письменників за цього часу.

Згадаю тут іще і про польських письменників т. зв. української школи, — деякі з них, наприклад, Тимко Падура (1801-1872), мову українську знали добре й писали нею, але помітного сліду в розвої української літературної мови, звичайно, не позоставили, навпаки, політично тільки пошкодили, і пізніше про участь поляків у „творенні" української літературної мови пригадав р. 1863-го міністр Валуєв у своїй забороні.

7. ШЕВЧЕНКО ЯК ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мова Тараса Шевченка (1814-1861) в історії української літературної мови має велике значення, бо власне його мова стала наріжною підвалиною літературної мови. Як ми вже бачили, нова українська літературна мова творилася спочатку в полтавсько-харківській школі, цебто на Лівобережжі, тепер же до творення її прийшло й Правобережжя, — Шевченко народився (25 лютого) в селі Моринцях, а зріс у селі Кирилівці[49] на Звенигородщині на Київщині, якраз в осередку України.

Шевченко перший в нас глибоко зрозумів вагу літературної мови в письменстві, й тому творив її, пильнуючи, щоб була вона якнайкращою. Київ на той час, по заснуванні в ньому 1834 р. університету, поволі відроджувався на український культурний осередок. На 1846 рік зібралося тут чимало українських культурних діячів, що й заклали були Кирило-Мефодіївське Братство[46], яке на українську мову дивилося, як на самостійну літературну мову. Воно навчало: „Щоб кожен слов'янський народ мав свій язик, свою літературу". Але наступного 1847 року над братчиками вчинений був урядовий погром, і всіх їх порозкидали далеко поза Київ: Шевченка заслано на 10 літ, Миколу Костомарова запроторено в Саратів на 9 літ, а мовного Шевченкового вчителя Куліша — на 3 роки в Тулу. З цього часу спинилося Шевченкове свідоме навчання української мови, спинилося й її літературне оформлення в Києві.

Шевченко мав багато даних, щоб глибоко пізнати свою рідну мову, бо першу молодість провів на селі. Як знаємо, він любив слухати оповідданння старих, а на Звенигородщині на той час було кому й багато про що оповідати, так що молодий Тарас не тільки закохувався в чари мелодійної київської мови, але й знайомився з іще живою тут ідеологією Запоріжжя, козацтва та Гайдамаччини. Шевченко мав добрий голос і кохався в піснях, яких знав без ліку. То був взагалі час, коли інтелігенція кохалася в українських піснях, а Звенигородщина давала їх Тарасові з найчистішого джерела. При кожній спосібності Шевченко співав, а це приносило йому глибоке знання мови й пісенного ритму, що він пізніш переніс на свої вірші. В російській школі Тарас не вчився, а це зберегло його мову, а головно сам спосіб думати (складню) від помітнішого чужого каламутства, — у нього завжди складня народна.

Ось таким чином народний елемент, головно пісенний, став основним у Шевченковій мові. Його рідна Кирилівка знаходиться в південній Київщині, географічному осередкові Української Землі: звідси до західних говірок яких 40-60 кілометрів, а до північних — 25-40. Це справді творить Звенигородщину осередковою землею, де українська мова Шевченкового часу була чистою, чужими впливами незасміченою.

Пізніш, коли Шевченко пішов у світ, він поніс з собою й тугу та любов до українських пісень та історичних дум. На той час повиходили вже добрі збірники їх, а саме: „Опытъ собранія малорусскихъ пѣсней" 1819 р. кн. Цертелева, „Украинскія народныя пѣсни", ч. I—II, 1827 і 1834-го років М. Максимовича та „Малорусскія народныя думы и пѣсни" 1836 року Лукашевича. Шевченко мав ці три збірники при собі, і знав їх напам'ять, а це

[49] Народна вимова — Керелівка.

дало йому глибоке знання української народної мови. Українська пісня всякла йому в саму душу, стала йому живим словником рідної мови, до якого він завжди звертався в потребі. Головне, Шевченко зрозумів складню мови, й переносив її в свої писання, а складня — душа мови. Усе це сильно наблизило Шевченкову мову до народної й очистило її від усякої штучности.

Глибшого наукового розуміння істоти літературної мови Шевченко ще не мав, але вона інстинктивно носилася перед його віщими очима. Так, він свідомо уникає в своїй мові говіркових місцевих виразів (локалізмів), хоч на Звенигородщині їх не бракувало. Шевченко вишліфовував свою мову від таких виразів, що були б незрозумілі широким читацьким колам, а це вже було розуміння істоти літературної мови.

Треба тут зазначити, що на Лівобережжі був здавна неприхильний погляд на Правобережжя, як на ополячене в своїй мові, а тому не тільки в Шевченків час, але довго й згодом письменники свідомо цуралися правобережної мови, ніби пересякненої полонізмами. Звичайно, це було правдивим тільки до малої міри, але Шевченко добре це знав, і пильнував не вживати в своїй мові таких правобережних слів і форм, які були б запідозрені, як полонізми[50].

Власне цим Шевченко подав руку лівобережцям, а це було корисним у розвої нашої літературної мови: обидва береги Дніпра нарешті поєдналися в своїй мові у творенні мови літературної.

Так само уникав Шевченко й архаїзмів, цебто стародавніх виразів. Правда, в його мові вони нерідкі, та завжди на своєму місці, завжди як окраса стилю, чому вони в нього ніколи не разять читача. Як знаємо, Шевченко добре знав Святе Письмо, особливо Псалтиря, добре знав і церковнослов'янську мову, що й привносив до своїх віршів, але тільки як мальовничу окрасу поетичного стилю.

Кидається в вічі, що Шевченко оминав також чужі слова, вживаючи їх дуже рідко навіть у своїй прозі. Як я вже вище вказав, Шевченко в дитинстві не вчився в російській школі, а це вберегло його мову від більших русизмів. Але російської мови Шевченко навчився похідьма, з життя та книжок, і він її таки знав, хоч не глибоко. Він, за тодішньою модою, написав немало творів також і мовою російською, але творів слабеньких, мова яких зовсім не чиста, бо повна українізмів. Свого „Денника“ Шевченко провадив російською мовою, і він власне показує, що цієї мови Тарас глибше не знав, про що відкрито й признався в цьому[51].

До Шевченкових писань, звичайно, русизми таки вдиралися, але не часто, й то більше такі, що вживалися в українській живій мові; скажемо, в мові Котляревського чи Квітки русизмів значно більш, як у мові Шевченковій.

В старій українській літературній мові XVII-XVIII віків було немало полонізмів, які кидаються в очі теперішньому читачеві. Котляревський рішуче з цим порвав, бо цієї старшої мови вже й не знав. Те саме бачимо й у мові Шевченковій: в ній полонізмів уже нема, а ті, що таки трапляються в нього, це вже освоєні в нашій живій мові слова.

Шевченко свідомо уникав у своїй мові опрощення, уникав того розговірного жаргону, що часто чується в живій народній мові, а це робило його

[50] Див. мою статтю „Полонізми в сучасній українській літературній мові“ // „Рідна Мова“, 1936 р., ч. 1, с. 13-18.

[51] Див. мою працю „Шевченкова мова“ // „Рідна Мова“, 1934 р., ч. 22 й далі.

мову чистою й надавало їй ознак літературности. Шевченко листувався зо своїм братом Микитою, й завжди дивувався жаргонності його мови. Року 1840-го одного разу Шевченко так відписав братові: „Брате Микито, треба б тебе полаяти за те, що я твого письма не второпаю: чорт-зна по-якому ти його скомпонував — ні по-нашому, ні по-московському, ні се, ні те... А я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму". Це дуже цінна заява, бо вона наочно показує нам, що Шевченко має вже свою літературну мову, дбає про неї, а „чиста" народна мова сільського брата його вже разить.

Оце були головні основи Шевченкової мови. Тут треба ще підкреслити, що в справах мови на Шевченка завжди мав великий вплив П. Куліш, який йому багато допомагав. Як я покажу в наступному розділі, Куліш був у нас першим письменником і першим ученим, що зовсім свідомо творив українську літературну мову, а свої погляди передавав і Шевченкові. Шевченко нерідко писав таки кострубатою мовою, а це приводило в лють мовного пуриста Куліша, і він нераз „жостко" докоряв Шевченкові й виправляв йому форму його віршів. А іноді Куліш виправляв Шевченкові й зміст. Так, у своєму вірші „До Основ'яненка" Шевченко написав був:

Наш завзятий Головатий
Не вмре, не загине!

А Куліш це виправив на:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине!

І так це місце друкується й тепер у Шевченкових творах.

Коли року 1856-1857 вийшла двотомова Кулішева праця „Записки о Южной Руси" й дотерлася до Шевченка в заслання, то той про це написав: „Куліш переніс мене на крилах в нашу Україну!" Взагалі ж Шевченко шанував Куліша й цінував його глибокі мовні знання. Куліш багато попрацював над Шевченковими творами: „Наймичка", „Назар Стодоля", „Неофіти" й ін., надаючи їм кращу мовну форму. Куліш часто твердив Шевченкові, що з нього російського письменника не буде, а буде тільки шкода для української літератури, і цим таки відхилив його писати російською мовою.

Коли Шевченко вернувся з заслання й проживав у Москві, то він задумав був добре повиправляти свої попередні поезії для нового видання їх. Про це він записав 18 березня 1858 року до свого Денника таке: „Кончилъ переписыванье или процѣживанье своей поезій за 1847 год. Жаль, что не съ кѣмъ толково прочитать. Нужно будетъ подождать Кулиша. Онъ, хотя й жостко, но иногда скажетъ правду!".

І отож власне Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалину нашої літературної мови. Сталося це тому, що сам Шевченко був у нас найсильнішим поетом, і його твори захопили всю Україну: їх усі читали, завчали напам'ять, і вже тим самим навчалися й мови. В історії постання літературних мов це звичайне явище: мова найсильнішого письменника й господаря дум народних помалу стає за основу мови літературної, — так нерідко бувало в Європі, так сталося й у нас, так було в Росії з творами Пушкіна. До цього треба додати, що Шевченкова мова мала всі якості, щоб стати мовою літературною: вона була найчистіша серед мов усіх тодішніх письменників і походила з географічного осередку Української Землі, зо Звенигородщини,

чому могла легко стати соборною мовою. І так це й сталося, і рік 1840-й, рік виходу першого видання „Кобзаря“, поруч з роком 1798-м, роком виходу „Енеїди“, став знаменним етапом в історії розвою української літературної мови. Додам до цього, що власне твори Шевченка широко рознесли й остаточно затвердили наші національні назви: Україна, український.

Треба підкреслити ще велику простоту й ясність Шевченкової мови, а то тому, що в його творах речення будуються по-народному. В Шевченковій складні панує так звана паратакса, цебто рівнорядні речення, а не накопичення підрядних речень до одного головного (гіпотакса), як то часто бачимо в мові інтелігентській. І власне це робить Шевченкову мову ясною та простою. І цим Шевченко створив свій власний поетичний стиль, опертий на українську пісню не тільки мовою, але й ритмічною формою. Цим Шевченко сильно вплинув на своїх наслідників, і повів їх за собою, і впливав ще навіть і тоді, коли солодкавість його пісенного стилю вийшла з моди. Цим Шевченко до певної міри зв'язав був українську поезію, бо в нас довго думали, що Шевченкові форми віршу — то найкращі форми, тоді як розвій літературних форм постійно міняється й удосконалюється.

Шевченко — Творець нашої поетичної літературної мови, але не мови прозаїчної, яка в нього не завжди першорядна. В цьому відношенні Шевченка перевищила Марко Вовчок.

За свій український правопис Шевченко ніколи не дбав, і писав свої твори правописом російським, цебто старим українським, якого він навчився ще замолоду, за що Куліш не раз сильно гриз йому голову. Ось приклад Шевченкових писань з оригіналу 1847 року:

Мени однаково чи буду
Я жить въ украини, чи ни. Чи хто згадае, чи забуде
Мене въ снигу начужини
Однаковисинько мени.
Въ неволи вырис межъ чужими,
И неоплаканный своими
Въ неволи плачучи умру
И все съ собою заберу
Малого слиду не покину
На нашій славній украини
На нашій не своій земли.

В історії розвою української літературної мови Шевченко закінчив ту її добу, що розпочалася Котляревським і велася його наслідувачами. Він став синтезою цієї мови, і він же поставив її на добру путь дальшого розвою. По Шевченкові хоч іще й сперечаються за межі літературної спроможності української мови, але всім стало ясно, що Шевченко таки вивів цю мову на шлях ширшого літературного розвою.

ЛІТЕРАТУРА

Про Шевченкову мову див. праці:

О.Синявський. Елементи Шевченкової мови, її походження й значення // „Культура українського слова“, збірник І, Київ, 1931 р., с. 7-51;

М.Сулима. Найяскравіші особливості фрази Шевченкового „Кобзаря“ // „Червоний Шлях“, 1924 р., кн. X, с. 216-221;
І.Огієнко. Значення Шевченка в історії української літературної мови // „Рідна Мова“, 1935 р., с. 97-102, а також: Шевченкова мова // „Рідна Мова“ за 1934 рік;
Навчаймося літературної мови від Шевченка, Словник мови „Кобзаря“ // „Рідна Мова“, 1935-1937 рр.;
В.Симович. Про архаїзми в Шевченковій мові // „Записки НТШ"; Г. Левченко.
Місце Шевченка в історії української літературної мови // Т. Шевченко. Київ, Державний Університет, 1939 р.;
Т.В.Зайцева. Стилістичне й граматичне значення пропуску та повторення присудків в поезіях Тараса Шевченка // „Мовознавство“, Академія Наук УРСР, 1947 р., т. IV -V, с. 34-45.

8. КУЛІШ ЯК ІДЕОЛОГ І ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Правдивим свідомим творцем української літературної мови був у нас Пантелеймон Олелькович Куліш (8.VIII.1819-14.II.1897)[52].

Глибоко освічений, він добре знав істоту кожної літературної мови, добре бачив, що науково в нас вона ледь зароджується, а тому все своє довге й трудяще життя віддавав на створення рідної літературної мови. Попередні наші письменники виховувались на ідеології козакофільської романтики, якій немалу данину замолоду віддав і сам Куліш. Зо смертю цього козакофільства, по остаточнім зліквідуванні і козацтва, і самої Січі, наші письменники переконано чекали були вже й смерти української думи та пісні, а з ними й мови. Але Куліш Шевченковими устами сміло кинув:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине!

Куліш глибоко розумів вагу рідної мови й на практиці не раз переконувався, що російською мовою українець ніколи не передасть тонко своїх глибших задушевних дум та прагнень, своїх сердечних почувань, бо це можна зробити тільки рідною мовою:

Віщуванням новим
Серце моє б'ється, —
Через край із серця
Рідне слово ллється!

„Слово наше невмируще, — писав Куліш. — Язик наш виведе на яв багато дечого такого, що помосковській зроду не розкажеш, і сама московська словесність зацвіте новим цвітом. Розкажи москалеві по-московській, що і в нас слово ніжне, мальовниче, голосне, як пісня". Взагалі, вагу рідного слова Куліш завжди високо цінував, і клав на нього найбільші сподівання. І це Куліш усім свідомо показав, що українська мова — це не „мужицька" мова, як звуть її сусіди, і що „родной язык не для того только, чтобы выбранить неисправнаго мужика".

Оцей залишок старої науки про „подлий стиль", оце постійне кидання на нашу мову — „мужича мова" — сильно било Куліша, бо в ньому було чимало й правди. Не бракувало в нас письменників, що народність української мови бачили головно в тому, щоб від неї „дьогтем пахло", і власне з цим усе життя своє боровся Куліш, не раз у розпачі демонстративно заявляючи, що зламає своє українське перо. І Куліш свідомо працював над повищенням культури української літературної мови, витягуючи її зі стану „змужичілости". Він уже добре розумів різницю поміж мовою народною й мовою літературною, й свідомо працював, щоб збільшити культуру мови літературної чи книжної[53].

Куліш не раз співав славу російському поетові Пушкіну за те, що той умів створити своєму народові сильну й прекрасну літературну мову, вже оперту на народну великоросійську мову.

[52] П.Куліш, як показує знайдена метрика, народився 26 (а не 27) липня ст. ст. 1819 р.

[53] Див. про це статтю самого Куліша „Дві мові, книжня й народня" // „Україна", 1914 р., кн. 3.

Історичну працю Пушкіна Куліш глибоко розумів, — і пильнував її наслідувати, й самому йти дорогою Пушкіна в творенні української літературної мови.

Ідеологом української мови був тоді й наш відомий історик і письменник Микола Костомарів (1817-1885), і Куліш спочатку уважно прислуховувався до його думок. Але пізніш Костомарів змінив свої думки й пішов утертою в нас дорогою, й за іншими твердив, ніби українська мова не здатна стати мовою великої літератури — вона тільки для хатнього вжитку, а для широких літературних потреб ми маємо мову „общерусскую", мову російську, яку й ми, українці, творили. Мовою науковою, скажемо, українська мова, за Костомаровим, також бути не може, і по-українському ніяк не можна викладати „Римську історію" Момзена, — твердив Костомарів, — „для такого рода сочиненій еще не пришло время"[54].

І хоч Костомарів сам науково показав, що таки існує „дві руські народності", зовсім окремі одна від одної, але політичних висновків з цього зробити не зміг, не зробив навіть і висновків літературних — він уперто стояв на сторожі „общерусскаго языка", й доводив, що українська мова, поза хатнім ужитком, ширшої долі не матиме й тому свої високовартісні історичні праці писав тільки російською мовою.

Куліш спочатку пильно прислухався до Костомарових мовних теорій, і не тільки прислухався, але й поділяв їх. Кониський розповідає, що року 1860-го полтавці одного разу вимагали, щоб запроектований тоді місячник „Основа" увесь друкувався українською мовою. Проти цього виступив Куліш, і доводив, що так робити не можна, бо українська мова ще мало вироблена. Сам Кониський тоді ж запропонував був, щоб хтось у нас зайнявся перекладом Шекспіра на українську мову. Така думка кинула Куліша в сміх, і він заявив, що „Шекспіра на нашій мові побачать хіба правнуки".

Але Куліш не переставав глибоко обдумувати долю й істоту нашої літературної мови, й незабаром зовсім змінив свої попередні погляди. У нас це він перший кинув спасенне гасло: „Обличчям до Европи!" Куліш знав не тільки мову грецьку, але знав трохи й мови європейські: німецьку, італійську, англійську, і хоч не знав їх глибше, але все ж міг студіювати європейських поетів в їхніх первотворах[55].

І Куліш сідає за переклади, а для цього потрібна була розвинена літературна мова. І він не побоявся творити новотвори, а таки кращі Шекспірові твори переклав, хоч перше сам у те не вірив. І Куліш звертався до Шекспіра:

Світло творчества, Гомере новосвіту,
Прийми нас під свою опіку знакомиту:
Дай у своїм храму нам варварства позбутись,
На кращі почуття і задуми здобутись!

А подаючи громадянству свій переклад, Куліш писав:

На ж, дзеркало всесвітнє, — визирайся,
Збагни, який ти азіят мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
І до сем'ї культурників вертайся!

[54]„О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ" // „Основа", 1862 р.

[55]Ів.Франко в своїй праці „Нарис історії українсько-руської літератури" 1910 р. на с. 176 твердить, що Куліш не знав ані мов давніх, ані одної з мов європейських.

Коли появився Кулішів переклад Шекспіра, на нього багато-хто з нашого громадянства обурилися, — як таки можна робити таке нечуване блюзнірство: перекладати Шекспіра на „мужичу" мову! Скрізь у пресі посипались насмішки на переклад („Бути чи не бути — ось де заковика!"), насмішки не тільки від чужинців, а ще більше таки від своїх. А Костомарів про це навчав (російською мовою): „Сучасний стан южноруського наріччя такий, що ним треба творити, а не перекладати. І взагалі, навряд чи доречні переклади письменників, що їх кожен інтелігентний малорос прочитає російською мовою, яка давно вже стала культурною мовою всього южноруського краю. При тому, ця загальноруська мова не чужа, не запозичена, а вироблена зусиллями всіх руських, не тільки великоросів, але й малоросів"[56].

Куліш таки витерпів і не заломався під градом цих нападів, і продовжував творити літературну мову. Ніхто з наших письменників не творив стільки новотворів (неологізмів), як творив їх Куліш; новотвори ці, звичайно, не всі були вдатні, і громадянство завжди підхоплювало їх на зубок і пускало про них анекдоти. Але багато з Кулішевих новотворів таки прийнялися в нашій літературній мові й позосталися в ній досі. Року 1897-го вийшла Кулішева „Позичена Кобза" — збірник перекладних поезій. Найголовнішого сучасники не доглянули в ній: Кулішеву постійну сміливість у мовному творенні й глибоку віру в українську мову, а це вкінці поставило її на правдиву літературну путь.

Куліш добре знав, що в Европі багато віків люди навчалися своєї літературної мови головно з перекладу своєї Біблії, і рано заходився біля цього й сам: постановив перекласти повну Біблію на українську мову, щоб читачі навчалися мови з цієї найбільш читаної книжки. Року 1871-го в нього був уже готовий Новий Заповіт 48, і він його запропонував купити Британському Біблійному Товариству. Товариство віддало Кулішів переклад на рецензію відомому славістові Міклошичу, але той визнав переклад рішуче невдалим, бо це не був науковий переклад. Але Куліш не зразився тим і невпинно працював далі, і таки довів свою велику працю до кінця, та доля посміялася з нього: 6 листопада 1885 року згорів Кулішів хутір Мотронівка, а з ним згорів і рукопис перекладу Біблії. . .

І Куліш знову прийнявся за свою всежиттєву працю, але вже не закінчив її, — закінчили І.Пулюй[48] та І. Нечуй-Левицький. Драгоманів високо ставив саму думку перекладу Біблії, хоч широке громадянство мало це оцінило. Правда, Кулішів переклад вийшов у багатьох відношеннях невдалий[57], а головне — це не дослівний переклад, а часто тільки переказ, від оригіналу далекий[58].

Куліш добре знав стародавню українську мову, багато читав старих пам'яток — і душею полюбив цю мову. Звідси й зародилася його ідея староруської мови. Ідея безумовно здорова, не завмерла ще й тепер, бож пов'язати стару й нову українські мови таки варто й треба. Ось через це в Кулішевих творах завжди багато архаїзмів, а часом і занадто багато, і то таких, що остаточно в нас завмерли. Наприклад, у „Позиченій Кобзі" 1897 р. знаходимо: жизнь, чувство, іскуство й т. ін. — такі архаїзми широке громадянство рахувало про-

[56] „Кіевская Старина", 1883 р., кн. 2, с. 223.

[57] Франко на с. 177 свого „Нарису" твердить, ніби речення „Да уповаєть Ізраїль на Господа" Куліш переклав: „Хай дуфає Сруль на Пана". Я нічого подібного в Кулішевих перекладах ніде не знаходив.

[58] У більшості Куліш справді перекладав не з оригіналів, а з перекладів російських.

сто русизмами, хоч воно так не є. А вже в перекладі Євангелії Куліш уживає справді забагато церковнослов'янських виразів, які разять чуття читача, наприклад, истино бо глаголю вам, глаголе Господь, Благе слово, Вість благая, Покликає до жизни народи і т. ін. Звичайно, це Кулішевого перекладу не прикрасило[59].

При читанні Кулішевих творів ще й тепер кидається нам у вічі багатство авторового словника — українську мову, стару й нову, він знав глибоко, й обіруч користався з неї, чому словник його творів завжди рясний.

Глибоко розумів Куліш саму істоту літературної мови, рано переконався, що для відповіднішого віддання нашої мови на письмі потрібен окремий правопис. До того часу українська мова користалася своїм стародавнім правописом, унормованим ще граматикою Мелетія Смотрицького 1619 року. Правопис цей перейшов із Києва й до Московії, й там також міцно защепився. Як ми бачили, Шевченко тримався ще цього правопису, але Куліш рішуче з ним пірвав і став на бік тих, що вже віддавна, головно з Максимовича починаючи, стали шукати відповіднішого правопису для української мови. Для свого часу новий Кулішів правопис, що став зватися „кулішівкою", був досить придатний для української літературної мови.

Додам іще, що за цього часу в нас послідовно почали вживати т. зв. апострофа, що перший зробив чи не М.Гатцук[49] у своїй „Абетці" 1861 року.

Це Куліш перший у нас став запроваджувати фонетичний правопис, який уже бачимо в його „Записках о Южной Руси" 1856 року. Власне цей Кулішів правопис, з деякими змінами, прийняв у Галичині Євген Желехівський для свого Словника 1882-го року (це т. зв. „желехівка"), як правопис фонетичний.

Куліш свого часу був найкращим знавцем української літературної мови, що його визнавали всі. Костомарів завжди високо ставив Кулішеву мову. Визнавав це й Франко, що, здається, сам ще не розумів глибше потреби українській мові стати мовою літературною, що гаряче пропонував і все життя робив Куліш. Визнав це року 1899-го й Б. Грінченко, який твердив: Куліш був „наилучшимь знатокомъ малорусскаго языка, наилучшимъ стилистомъ малорусскимъ", і пильнував про красу слова своїх творів, ніколи не занедбував форми, завжди пильнував підносити культуру своєї мови, чому форма його творів звичайно була досконала. Кулішева мова — мова високої якости, якої за його часу ніхто не тільки не перевищив, але й не досяг її. Куліш знав вагу слова, у своїй поезії часто був філологом, і все своє життя вірно стояв на сторожі цього слова, хоч і мав аж забагато ворогів, що дошкульно заважали його праці.

Сильно відчувалася в нас потреба мати нарешті словника української мови, для чого матеріялу було вже не мало. І Куліш заходився складати такого словника, про що й оповістив у 1-й книжці „Основи" 1861-го року. Але довідавшися, що К. Шейковський приступив у Києві до друку свого „Опыта южно-русскаго словаря", який і появився того ж 1861 року (випуск 1-й), Куліш припинив свою працю, а зібраний матеріял року 1864-го передав до Києва, і пізніше він видрукуваний був у Словнику Б. Грінченка.

[59] Див. про це мої праці в „Рідній Мові": „Не маємо каменя наріжного", 1934 р., с 131-138; „Найперше джерело для вивчення рідної мови", 1939 р., с. 353-362.

ЛІТЕРАТУРА

Про П. Куліша див.: „Пантелеймон Куліш“, збірник, Київ, 1927 р.; В. Василенко. П. Кулиш // „Литературная Энциклопедия“, 1929 р., т. IV, про „кулішівку“.

9. СКОРПІОНИ НА УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО

Українська літературна мова на очах невпинно росла й вабила до себе все українське населення, що потроху починало відроджуватись і глибше націоналізуватись. Правда, серед самих українців, як ми бачили, не було ще згоди щодо обширу й призначення цієї літературної мови, але це була хатня внутрішня справа самих українців.

Перший цензурний устав російський 1803 р. був дуже ліберальний, і віддав місцеву цензуру в руки своїх університетів, де вони були чи мали відкритися. Ось тому в Харкові постав такий великий видавничий український рух, бо цензура належала самому університетові, цебто була в українських руках (див. вище).

Та справа розросту української мови в окрему літературну мову стала сильно лякати російський уряд та російських націоналістів, особливо вчених, бо ж усі розуміли, що з розростом мови зростала й окрема свідомість нації. Розпочалися писання, що українська мова — це не окрема мова, а тільки сполонізована народна говірка мови російської. Багато росіян виявляли просто зоологічну ненависть до української мови. Так, найславніший російський критик В. Бєлінскій (1811-1848) гостро виступив проти Шевченкового „Кобзаря“ 1840 року. Дійшло аж до того, що Бєлінскій публічно безсоромно лаяв Шевченка: „Здравый смыслъ долженъ видѣть въ Шевченкѣ осла, дурака й пошлеца, а сверхъ того горькаго пьяницу, любителя горѣлки по патріотизму хохлацкому... Шевченку послали на Кавказъ солдатомъ. Мнѣ не жаль его: будь я его судьей, я бы сдѣлалъ не меньше“...

Особливо сильно накидався Бєлінскій на Шевченкових „Гайдамаків“. А про П. Куліша цей же Бєлінскій писав: „Одна скотина изъ хохлацкихъ либераловъ, нѣкто Кулішъ (какая свинская фамилія!) напечаталь історію Малороссіи“...

А року 1856-го виступив проф. М. Погодин зі своєю новою теорією: росіяни-поляни з глибокої давнини жили над Дніпром, але татарський погром змусив їх перебратися на північ, де вони й перетворилися в російський народ. А порожні подніпрянські місця зайняла людність із заходу, галичани. Таким чином, першу державу на Дніпрі заклали й Віру Христову прийняли власне росіяни, а не українці, і вся стародавня література й мова X-XIII віків — це все російське, а не українське, як вони хваляться. Це була патріотична російська ідеологія, що сильно вдарила українське національне почуття.

І розпочався „споръ южанъ съ сѣверянами“, що з часом ще посилився (теорія проф. А. Соболевського)[50], і який для нас був спочатку корисний бодай тим, що змусив глибше дослідити історію своєї української мови. Але суперечка ця кидала в злість російських націоналістів, які незабаром покликали собі на поміч російський уряд. Року 1846-го, як ми бачили, українці заклали в Києві демократичне Кирило-Методіївське Братство, яке сильно налякало уряд, і він арештував і жорстоко покарав особливо трьох наших письменників: Шевченка, Костомарова й Куліша[51]. І з цього власне часу розпочалася, правдивіше — відновилася, збільшена цензура на українське слово. Цензурі було наказано пильно стежити за українськими писаннями і „не давать перевѣса любви къ родинѣ надъ любовью къ отечеству“, й вона почала викреслювати з українських творів усе, де вбачала „пристрастіе къ малороссійской народности“.

За діяльністю видатних українців цензура пильно стежила. Наприклад, Київський митрополит Інокентій (Борисов) з цієї причини мусів листуватися з М. Максимовичем по-латині. Стаття Максимовича про Коліївщину 1768 р. була написана 1839 р., але цензура друк заборонила, і стаття побачила світ тільки 1875 р., вже по смерті автора.

З другої половини 50-х років у Росії скрізь повіяло вільнішим духом, бо скрізь почали голосно й настирливо говорити про скасування кріпацтва. В Києві розпочався великий рух, відродилася надія на вільне життя. Усі спішили на працю для народу: засновані були т. зв. недільні школи, почали появлятися українські підручники, книжки духовного змісту, народилося т. зв. „хлопоманство" й ходіння в народ. Рух пішов глибокий, і уряд не в силі був справитися з ним. Навіть сам Київський губернатор Гессе року 1861-го розіслав волосним старшинам свою промову до них мовою російською й українською („Україна", 1927 р., кн. 6, с. 111-114). Українська літературна мова за цей час поважно зростала й ширилася, і здавалося, настають для неї вільні часи. Але тільки здавалося. Проти українського руху рішуче виступили поляки, пізніше й жиди, і це жидівський часопис „Сіон" перший кинув тоді на українців: сепаратисти! Народ був таки звільнений з кріпацької неволі 19 лютого 1861 року, випущений був на волю й Шевченко. Та року 1863-го відбулося невдале польське повстання, і вкінці було задушене не тільки це повстання, але й культурний український рух, який з ним в'язали.

Нагінку на українську мову, як це не дивно, розпочав Російський Святіший Синод. Українці добре знали значення Святого Письма в житті народу, а тому наш письменник Пилип Морачевський (1806-1879), інспектор Ніжинської гімназії, року 1860-го покінчив переклад чотирьох Євангелій на українську мову, й відіслав його до Св. Синоду, просячи поблагословити до друку. Синод 14 жовтня 1860 року відповів: „Переводь Евангелій, сдѣланный Вами, или другимъ кѣмъ-либо, не можетъ быть допущенъ къ печатанію". Це була неканонічна заборона українському народові читати Євангелію своєю рідною мовою, а разом з тим це був тяжкий удар по українській культурі.

Московський „День" та київський „Вѣстникъ Юго-Западной Россіи" року 1861-1862 стали сильно нападати на українців, вимагаючи, щоб вони зреклися свого „провинціальнаго нарѣчія, какъ памятки ненавистнаго ига польскаго", і щоб закинули мрії про введення до університетських лекцій, до церкви, урядів, судів „простолюднаго малороссійскаго нарѣчія, искалѣченнаго полонизмами", бо це „вопіющая нелѣпость".

Як я вже підкреслював, самі українці поважно сперечалися між собою про ролю української мови. Костомарів, що спочатку був прихильником самостійности нашої мови, пізніше стояв на тому, що російська мова — це „общерусскій языкъ", язик літературний, а українська мова — тільки для хатнього вжитку. Багато українців поділяли ці Костомарові думки. Російський уряд зручно поспішив використати ці внутрішні суперечки на свою користь, і вкінці Міністр внутрішніх справ Петро Валуєв (1814-1890) 20 червня 1863 року видав свого тяжкого історичного наказа, ухваленого „Височайше". Валуєв писав у цьому наказі, що „большинство малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что общерусскій также понятенъ для малороссіян, и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми малоросі-

янами и въ особенности поляками такъ называемый украинскій языкъ; лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большенство самихъ малороссовъ упрекаетъ в сепаратистскихъ замыслахъ враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи". В українському русі Валуєв убачав тільки „политическіе замыслы Польши", а в бажанні вчити народ рідною мовою — „политическую пропаганду". Взагалі цензурний погром українського слова був викликаний польським повстанням. І міністр суворо наказав цензурі на будуче:

„Чтобы къ печати дозволять только такія произведенія на малороссійскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ как и учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, пріостановиться".

Це був страшний удар по розвою української культури, а в тому й української літературної мови; розвій мови, скажемо, наукової він цілком надовго спинив.

Цей Валуєвський наказ цікавий для нас тим, що, власне кажучи, він ніби задовольняв прилюдні твердження багатьох українців з Костомаровим на чолі, що підкреслює й сам наказ. Таким чином хатні суперечки про обшир літературної мови зручно підхопив і вирішив російський уряд, і то вирішив за початковою думкою Костомарова: українська мова нехай живе в красному письменстві, але вона не може бути мовою науки. І далі російський уряд пильнував іти власне цією дорогою: щоб українська література своїм змістом була тільки для селянства, а не для інтелігенції, — тут знову воскресла стара наука про „подлий стиль".

Знову наші внутрішні роздори й постійні незгоди тяжко вдарили нас самих, бо ж усім було ясно, що історична частина в Валуєвському наказі передавала тільки наші власні непорозуміння.

А щодо ославленого Валуєвського, ніби української мови „не было, нѣтъ и быть не можетъ", то це було тільки слабеньким повторенням жорстокого наказу Петра І з 1720 року про українську мову: „Дабы особливаго нарѣчія не было". Пізніше, року 1905-го Російська Академія наук подібні видумки про штучність української мови назвала „плодом неуцтва або злобної видумки".

Досі уряд терпів українство, як оруддя проти польскости на Правобережжі. Коли ж він нарешті управився з поляками, то вже не мав причини терпіти небезпечного українського сепаратизму. І самі українці почали сильно й щиросердо відпекуватися від цього сепаратизму, а це значно затемнило політичну українську думку, а разом із нею й розвій української літературної мови. Бож літературна мова — це не мова самого тільки красного письменства, ні, — це мова інтелігенції взагалі, мова всього духового життя народу: його науки, Церкви, школи, театру, преси й т. ін. Повторювалося те саме, що було вже в нас за гетьманства Івана Мазепи: Мазепа все життя своє був аж занадто лояльний до Москви й вірно служив їй, і цим виховав у послусі народ, і через це власне програв свою останню справу. Так само програвала й українська літературна мова, бо ніхто не ставив в її розвої самостійницької ідеології. Тепер Російський уряд сам узяв у свої руки розвій літературної мови, і сам визначив вузеньку стежку для неї: тільки красне письменство. Але наказ 1863 р. законом не був, і не був навіть опублікований, а тому й сама адміністрація часом не знала, що робити. Так, Кулішева „Граматка" 1857 р. вільно продавалася на Лівобережжі, але заборонялася на Правобережжі.

Пішли нагінки на українську мову й по школах, куди діти приходили з родин із знанням тільки рідної української мови. По наших духовних школах українська мова вперто держалася, і, як розповідає А. Свидницький у своїх „Люборацьких" 1861 р., тепер її почали сильно переслідувати, ставлячи „ноту" за кожне підслухане від дітей „мужицьке" слово. За українською мовою вперто трималася образлива назва: „мова мужицька". Стали переслідувати навіть зовнішність українську; так, року 1863-го в „Кіевских Губернских Ведомостях" оголосили заборону носити в урядах широкі штани, вишиті сорочки, українські свитки й т. ін. 9 січня 1863 р. з Полтави вислали на заслання до Вологди українського письменника Ол. Кониського, який вернувся додому 1865 р., втративши одне око.

В Україну почали насилати російських урядників, щоб міцніш її русифікувати, а що ті йшли сюди неохоче, то законом 21 листопада 1869-го року та 13 червня 1886-го року для чужинних урядовців в Україні встановлена була значна доплата до нормального утримання. Доплата ця скасована тільки 1919-го року[60].

Такі були зовнішні умовини, правдивіше — пута для розвою української літературної мови. Але живого життя зачавити не можна: росте бо берізка й на скелі. Року 1872-го в Києві був заснований урядовий „Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Географическаго Общества", який відразу став у нас осередком українського наукового життя й згрупував біля себе всі наукові сили. На чолі цього Географічного Товариства став учений етнограф проф. Павло Чубинський (1839-1884), що перед тим року 1864-го за своє українофільство був висланий з Києва на Архангельщину[61].

Товариство це зайнялося виключно науковою працею й урядило широкі експедиції по всій Україні, збираючи велику силу етнографічного матеріялу: повір'я, казки, пісні, приказки й т. ін., і за 1872-1878 роки видало друком аж сім великих томів різнорідного матеріялу, що став цінним джерелом і для вивченя української мови. Ці сім томів сильно піднесли розвій нашої літературної мови.

На жаль, одного погляду на істоту української літературної мови й тоді ще не було, хоч праці М. Максимовича ясно довели самостійність нашої мови. Доцент Київського університету М. Драгоманів, наприклад, твердив 1871 р., що „українська мова потрібна поки що тільки на те, щоб при її помочі дібратися до мужика, ширити серед простолюддя просвіту, культуру і політичну пропаганду. Писати нею наукові праці тепер не тільки неможливо, але й не бажано" („Україна", 1928 р., кн. 5, с. 61). Навіть більше того: „А які ми руські, — чи ми разновидність общого, чи окремне зовсім, — цього, правду сказати, гарно ніхто не знає і з тих, коїм здається, що їм відомі тайни Божі. Да й як його сказати, коли, нпр. словаря свого не маємо" (там само, с. 61). Року 1872-го Драгоманів твердив, ніби „чистих українофілів в Росії не багато, а працьовитих і просвічених мабуть і п'яти десятків не набереться" (там само, с. 62). Отакі думки сіяв М. Драгоманів і в себе вдома, і особливо в Галичині, де мав багато прихильників.

На працю Географічного Відділу посипалися з Києва неправдиві доноси, якими керував ославлений Михайло Юзефович (1802-1889), родом українець. У Петербурзі відбулася урядова нарада, з участю М. Юзефовича, про-

[60] Скасована на внесок міністра Ів. Огієнка.

[61] Він автор українського гімну „Ще не вмерла Україна", музика М. Вербицького († 1870 р.).

ти українського руху. Наслідком цієї наради був недоброї пам'яти т. зв. Емський Височайший наказ 18 травня 1876 року. Подаю його повністю:

„Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемилостивѣйше повелѣть соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчіи.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь:

а) историческихъ документовъ и памятниковъ;

б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія, и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній малорусской словесности давалось не иначе, какь по розсмотрѣніи въ Главномъ Управленій по дѣламъ печати;

3. Воспретить различныя сценическія представленія на малорусскомь языкѣ, а равно и печатаніе на таковомъ же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ".

На основі цього „Всемилостивѣйшаго" царя Олександра II наказу (який офіційно опублікований ніколи не був) Київське Географічне Товариство „тимчасово" закрили — і більш ніколи не відкривали. Наказ цей жорстоко прибив розвій української літературної мови, бо знову звузив її тільки до самого красного письменства. Відтоді стали забороняти вживати слів Україна, український, а то й Січ, козак і т. ін. Остаточно прибив також і розвій нашого окремого правопису — це був удар по т. зв. „кулішівці": українці мусять писати загальноросійським правописом (забули додати, що це ж правопис староукраїнський!) Але в цей час уже відродилася Галичина, у Львові розпочався національний рух, і наша літературна продукція по цій катастрофі подалася за кордон, і була там аж до 1905-го року. Львів помалу стає осередком українських друків, а разом зі Львовом ще й інші міста в Европі, наприклад, Женева, Прага.

Наказ сильно вдарив по всій українській культурі. П. Куліш кинувся був до поляків, і вступив на службу в Варшаві, але з того нічого путнього не вийшло. Українського вченого Павла Житецького (1836-1911) вислано року 1875-го на заслання на північ до Вятки. Року 1875-го за українофільство був звільнений з Київського університету проф. Михайло Драгоманів (1841-1895), а наступного року він змушений був покинути батьківщину й оселився в Женеві в Швейцарії. Тут Драгоманів повів широку культурну працю, яка впливала й на розвій української літературної мови[62].

На літературному конгресі в Парижі Драгоманів гостро запротестував проти цензурного наказу 1876 року[52], познайомивши Европу з цим варварством. Ближче познайомившися з європейською культурою, Драгоманів накреслював широкі рамки для української культури, а разом із тим і для мови: „Стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Европі, а руками обіймати всю Слов'янщину". Цей заклик до європеїзації привів Драгоманова до важливого й мовного вирішення, що то таке народ, народний, народність. Він писав у „Громаді"[53]: „Давно вже пора закинути звичку

[62] Див.: М. Смужка. Драгоманов у боротьбі за народню мову й літературу в Галичині // „Критика", 1933 р., ч. I, с. 38-43, Львів.

звати народом тільки селян-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить корисну громаді працю", тому він хотів бачити народність у формі, але не в змісті,— в змісті треба європеїзуватися. Таким чином, розвій української літературної мови поволі поширювався й ставав на широкі тори, відмінні від попередніх. Стало ясним, що в розвої літературної мови не можна всеціло рівнятися на самий народ, особливо змістом. „Народний" — це всенародний, а не простонародний.

Працював Драгоманів і над поліпшенням правопису, й його система відома під назвою „драгоманівки"[63].

І те, чого не можна було друкувати в себе, друкувалося тепер у Львові чи в інших містах. Так робив Куліш, друкуючи свої переклади у Львові, а свого „Дзвона" не побоявся видати 1893 року навіть у Женеві в Драгоманова, але більшість робити так, звичайно, боялася.

А урядові скорпіони на українське слово не спинялися й далі, і 8 жовтня 1881 року знову заборонявся український театр, а окремі його вистави поставлено „въ зависимость отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей в каждомъ отдѣльномъ случаѣ". Дозволено друкувати словники української мови, але російським правописом. Року 1892-го 8 січня заборонено перекладати з російського й цензурі взагалі наказано „сокращать число малороссійскихъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ". Року 1894-го знову підтверджено наказа не допускати ввозу українських книжок з-за границі, а через рік, 2 грудня року 1895-го, заборонили навіть збірники, українські дитячі читанки, „хотя бы по существу содержанія они и представлялись благонамѣренными". На Київськім археологічнім з'їзді 1899 року заборонили читати реферати українською мовою. Б. Грінченко від руки писав друкованими літерами книжечки для своїх школярів, бо цензура друкувати не дозволяла. А 21 липня 1914 р., по оголошенні війни з німцями, зараз же позакривали всю українську пресу... Далі йти з скорпіонами, здається, не було куди!

Отож, московські скорпіони на українське слово, що розпочалися ще в XVII столітті паленням наших книжок, а в 1720 році вилилися в жорстоке Петрове „Малороссійскихъ книгъ впредь никакихъ не печатать!", не спинялися й усе XIX століття. Та чи спинилися вони хоч тепер? Ось цими скорпіонами й пояснюється, чому українська літературна мова розвивалася так мляво й так вузько і йшла в своєму розвоєві часом крутими стежками та колючими обміжками[64].

Ці урядові скорпіони викликали глибоке подратовання серед українців, бо українська книжка переслідувалась не за зміст, а за саму форму, за мову. Розвиток літературної мови завжди йде в парі з розвоєм літератури, а нам цю літературу забороняли. Глибоко били ці заборони й по самій українській культурі, особливо такі, як заборона 1892 року перекладів на українську мову.

Усі заборони українського слова були незаконні — це були тільки заборони адміністративні, хоч і мали часом царське затвердження, їх боялися прилюдно оголошувати, щоб не викликати сміху в Європі. Вони ніколи не переходили звичайною дорогою законів — через сенат, завжди були таємни-

[63] Див. про це далі, розділ XVIII.

[64] Про всі цензурні скорпіони на українське слово докладно розповідаю в своїй праці 1918-го року „Українська культура", с. 138-142, 159-160, 206-217. Див. ще: „Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова" // Записка Рос. Академії наук, 1905 р.

ми й ніколи не оголошувалися, а через це часом не було одної лінії й серед адміністративних їх виконавців. Ця московська політика супроти українського слова сильно понижувала в Україні освіту й дійшло до того, що відсоток неграмотних в Україні був у 2,5 раза більший, як у Росії. . .

В березні 1905 року Російська Академія наук випустила Записку: „Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова“, — ні один український твір ніколи так не висміяв цих урядових скорпіонів, як зробила ця Записка.

10. КАМЕНЯРІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Цензурні урядові заборони сильно спинювали належний розвиток української літературної мови — спинювали, але не спинили. Мова росла вглибину й ширину, й поволі ставала справді літературною, з полтавсько-харківсько-київською основою.

Розвиток української прозової мови, добре розпочатий Квіткою, з часом невпинно ішов усе вперед, і це був найцінніший для нас розвиток, хоч іще помітно відчувалася невиробленість її. Зате Марко Вовчок (1834-1907, прибране ім'я Марії Олександрівни Вілінської, по мужеві Маркович) двигнула цю мову значно вперед: вона глибоко знала народну мову, особливо народну складню, й мала великий талант до повістярства, чим і прислужилася розвитку нашої літературної мови. Її мова, завжди барвиста й жива, з багатою фразеологією, чистою складнею, довго була в нас зразковою для вивчення, й ніхто її не перевищав; див. хоча б її „Повісті“ 1861 року.

Анатоль Свидницький (1834-1871) був родом поділяк зо священичої родини, де українська мова була звичайною. Він глибоко знав народну мову, і десь у роках 1861-1862 написав барвистий роман „Люборацькі“, який, на жаль, побачив світ тільки року 1901-го. Коли б цей роман-хроніка появився був свого часу, він безумовно вплинув би на розвій повістевої нашої мови“[65].

Батьком українського роману вважається в нас Іван Нечуй-Левицький (1838-1918), що походив зі священичої родини на Київщині, й уже тому глибоко знав українську мову, бо ці родини, пробувавши по селах, звичайно московщилися мало й мали українську мову за свою звичайну домову мову. До часу Нечуя-Левицького наша описова мова була ще слабенька — видно, письменникам, навіть Марку Вовчкові, бракувало для того слів. Перший, хто прозову описову мову сильно підняв і високо поставив, був П. Куліш, хоча б у своїй „Чорній Раді“ 1857 року, але він усе таки не міг дати своїй мові повної волі в описових частинах. Взагалі в старих письменників зовнішні описи в їхніх повістях явно слабенькі. Зовсім не те бачимо в Нечуя-Левицького: його мова сильно збагатилася й він однаково вільно веде й розмову дієвих осіб, і малює широкі картини природи чи психічні глибокі переживання. Явно відчувається, вже з його І тому „Повістей“ 1872 року, що перед нами письменник з широким мовним розмахом європейського зразку.

До того ж Нечуй-Левицький, як гімназіяльний професор, добре знав українську мову й науково і р. 1914-го випустив свою „Граматику українського язика“, ч. I—II. Свого часу великого розголосу наробили були дві праці Нечуєві, в яких він гостро, але правдиво скритикував тогочасну літературну українську мову: „Сьогочасна часописна мова на Украйні“, Київ, 1907 р. та „Криве дзеркало української мови“, Київ, 1912 р.[66]

Згадаю ще тут, що дружина П.Куліша, Олександра Білозерська, яка писала свої оповідання під прибраним ім'ям Ганни Барвінок (1828-1911), завжди пильнувала за чистотою мови, яку глибоко знала; див. її „Оповідання з народніх уст“ 1902 р. Так само добра мова й у писаннях дружини Бориса

[65] Див.: М. Хращевський. Деякі фразеологічні особливості мови А. Свидницького // „Зап. ВУАН“, 1929 р., т. XXI, с. 119-147.

[66] Про мову Івана Нечуя-Левицького див. працю А.Ніковського: Мова „Бурлачки“, в виданні її 1928 р. Київ, с. 29-41.

Грінченка, Марії Загірньої (1863-1928).

Небуденним знавцем нашої мови був і чернігівець Олександр Кониський (1836-1900), що за свої писання був засланий 1863 р. в північну Росію, до Вологди. Глибоко знав нашу мову й Панас Мирний (Рудченко, 1849-1920), із Гадяччини родом, і в його романі 1880 року „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ багато прекрасних літературних місць[67].

Але Мирний мав вузькі погляди на обшир літературної мови й твердив, ніби українською мовою не вдасться описати інтелігентне життя.

Драматична проза в розвої літературної мови має велике значення, бо через театр стає живою мовною школою для громадянства. Чимало творів для театральних вистав написав Марко Кропивницький (1841-1910) та Карпенко-Карий (Іван Тобілевич, 1845-1907). Мова їхніх творів — мова народна, але часто нечиста й невироблена, — вони були більш артистами, аніж творцями літературної мови. Але в творах пізніших наших драматургів — М.Старицького, Л.Старицької-Черняхівської (1868), Сп. Черкасенка й інших — мова набула вже зразкової літературної форми.

Вершка своєї сили наша прозова мова досягла в писаннях Михайла Коцюбинського (1864-1913). У нього завжди мова барвиста, щиропритаманна українська фразеологія, а словник багатий, стиль писання легкий, захоплюючий, чим Коцюбинський більш в'яжеться вже з письменниками новішого часу; див. його „Оповідання“ 1903 року. Він єдиний в нашій літературі сміліше подав руку до мови галицької („Тіні забутих предків“ 1911 р.), й умів її по-мистецькому поєднати з мовою наддніпрянською. Великий мистець слова, Коцюбинський був глибоким і в психологічному змалюванні дієвих осіб, і в опису краси природи.

Так само сильно зросла віршова літературна мова й у творах наших поетів, що звичайно більш дбають про культуру своєї мови, як письменники-прозаїки. Тут треба згадати довгу низку поетів, що свідомо працювали над культурою своєї мови, напр.: байкар Леонід Глібов (1827-1893), Петро Ніщинський (1832-1896, скінчив університет у Греції), що переклав Гомерову „Одиссею“, частину „Іліяди“, а року 1883-го переклав Софоклову „Антигону“ й інші.

Яків Щоголів (1824-1898) багато працював над культурою своєї мови й над віршевою технікою. Він мріяв „прорубати вікно до інтелігентських покоїв“, цебто писати не тільки про селян і селянство, але писати й на теми глибші, духові й культурні, для чого потрібна вироблена літературна мова, а не „російсько-малоруський жаргон“, яким часто в нас тоді писали. Щоголів твердив, що писати треба так, Щоб росіянин не легко зрозумів, і вже з того навбач пересвідчився, що має перед собою окрему мову, а не діялект мови російської. І Щоголів закликав до більшої культури слова, закликав покинути, нарешті, міряння українськости й народности на міру запаху дьогтю. І справді, два Щоголеві збірники — „Ворскло“ 1883 р. і „Слобожанщина“ 1898 р. — мають уже добірну українську літературну мову. Ось уривочок з його „Келиха“, що символізує наше літературне слово:

Сніцеру дана уроча робота:
Взяв він уламок од чистого злота,

[67] І. Є. Грицютенко. Функції побутових слів у романі „Хіба ревуть воли...“ Панаса Мирного // „Мовознавство“, Київ, Академія Наук, 1947 р., с. 46-67.

І для бенкетів запевно веселих
Викував сутий і хупавий келих.

В передмові до збірника „Слобожанщина“ 1898 року Щоголів вияснював: „Моїми навчителями в мові були суміжні кордони Харківської й Полтавської губерній. Чиста, нічим не зіпсована мова цих місцевостей, що задовольняла мене, по можливості, в літературному роді, в поезії давала, звичайно, тільки ті засоби, які могла дати, і які були далеко недостатні для подання і думкам, і образам, і картинам належного поетичного колориту, можливого в багато розвинених мовах“. Між іншим, Щоголів ревниво беріг свою мову, за прикладом інших лівобережців, від правобережних „польських“ впливів, і брав звідти неохоче. Він ще лякався новотворів, а коли треба було творити їх, творив дуже обережливо.

Немало працював над своєю мовою й Степан Руданський (1830-1873), проте в віршовій техніці далеко не пішов — він ще був під Шевченковим впливом, і свої пісні стилізував під народні, а в історичних поемах також виразно йшов за Шевченком. Він переклав Гомерову „Іліяду“ — праця великої ваги.

Сильно дбав про мову своїх творів також Михайло Старицький (1840-1904), що свідомо працював над підняттям культури української мови й боровся з „мужикуватістю“ її. І справді, деякі вірші його збірника „Поезії“ 1908 р. написані добірною мовою. Хороша мова у його драматичних творах.

Борис Грінченко (1863-1910) був у нас різнородним українським письменником: писав віршами, прозою, писав трохи й наукових розвідок, ніколи не забував і публіцистичних статей. Збирав етнографічні матеріяли, й української мови навчався все своє життя й знав її справді глибоко. Він перший правдиво оцінив мову П.Куліша й сам пильнував іти його дорогою. Його вірші завжди писані добірною мовою, такою ж мовою писані й його повісті-романи: „Під тихими вербами“ 1910 р., „Соняшний промінь“, „На розпутті“, „Серед темної ночі“, „Ясні зорі“ й інші. Усе своє життя Грінченко дбав про культуру мови, про усталення українського правопису, не раз писав на мовні та правописні теми,боліючи, що галичани не йдуть у цих питаннях нога в ногу з Києвом. Редакція „Кіевская Старина“[54] довгий час, за почтаком ще П.Куліша, збирала матеріяли для українсько-російського словника, і все це року 1902-го передала Б.Грінченкові для редакції, і в 1907-1909 роках, як додаток до денника „Рада“[55] в Києві, вийшов цей 4-томовий Словник. В історії розвою нашої літературної мови Словник цей мав велике значення й безумовно сильно вплинув на підняття культури нашої мови. В Словнику цьому мовно використана майже вся сучасна на той час література, але, на жаль, без найновішої. Це був уже словник українсько-російський, широкий своїм змістом[68].

Українська поетеса Леся Українка (1872-1912, Лариса Петрівна Косач) у розвої української літературної мови свого часу має чи не найвидатніше місце. Родом волинячка, з м. Зв'ягеля, вчилася мови на волинському селі, і вже за дитячих років добре знала її. Мовним вихованням доньки, запримітивши її поетичний талант, пильно займалася її мати, Ольга Косач, сестра Драгоманова, сама видатна письменниця свого часу (Олена Пчілка, народилася 29.VI.1849-го року в Гадячому на Полтавщині, померла 4.X. року

[68] Див. далі розділ XIX „Українське словництво“.

1930-го). О.Косач багато писала, перекладала Гоголя, видавала в Києві двотижневик „Рідний Край“, в якому не раз зводила бої за чистоту української мови. Безумовно, Олена Пчілка добре знала українську мову, дбала про її культуру й усе це рано передала й своїй дочці Ларисі. Вона не віддала своїх дітей до офіційної російської школи, але взяла на себе виховання доньки й сина Михайла. І Леся отримала прекрасну освіту: знала мову грецьку, чотири мови європейських і кілька мов слов'янських, а це дало їй змогу читати європейських поетів в оригіналі. Коли молоденька Леся стала писати, мати завжди виправляла їй мову, звертаючи увагу особливо на складню.

Людмила Старицька-Черняхівська розповідає про це в своїх споминах: „Говорили й ми, діти, поукраїнському, але то була якась мішанина української мови з російською, що затопляла нас у гімназії. Навпаки, Леся Косач, бувши ще дитиною, розмовляла добірною українською мовою, бо й училася нею з братом Михайлом“.

Таким чином Леся Українка ще змалку розумілася на питаннях культури літературної мови й її чистоти, і всі її писання завжди писані найкращою літературною мовою. Твори Лесі Українки, при їх глибокому змісті, завжди мають добірну досконалу стилістичну форму, з криці викутий словник, чого прекрасною пам'яткою надовго позостанеться її „Лісова пісня“ 1911 р. Дбаючи про культуру літературної мови, Леся Українка завжди оминає місцеві волинізми, дбаючи про всеукраїнськість своєї мови. Микола Зеров так окреслює мову Лесі Українки: „Уважність до народньої фразеології й синтакси, не зовсім звичайні для наших поетів лексичні скарби, стремління обходитися запасами народнього словника, тільки полегшуючи, окриляючи його конкретність, такт і обережність в уживанні новотворів“ („Леся Українка“).

Леся Українка глибоко розуміла силу слова, а тому все пильнувала про його досконалість. Вона хотіла б від слова:

> Промінням ясним, хвилями буйними,
> Прудкими іскрами, летючими зірками,
> Палкими блискавицями, мечами
> Хотіла б я вас висловить, слова!

Вплив творів Лесі Українки на зріст нашої літературної мови був безумовно великий[69].

Згадаю ще й Володимира Самійленка (1864-1925), нашого сатирика, що завжди дбав про культуру літературної мови й досягав її в своїх творах.

Подам іще тут, що немало учених мовознавців своїми науковими студіями української літературної мови багато допомагали її розвоєві, вказуючи ті дороги, якими вона повинна прямувати. Про працю М. Максимовича подано вже вище, в розділі IX. Найбільш попрацював тут Олександр Потебня (1835-1891), глибокий знавець складні нашої мови; він же переклав Гомерову „Одиссею“[70]. Для вивчення історії нашої літературної мови багато зробив Павло Житецький (18361911), що тільки з політичних причин не міг стати професором Київського університету. Професор академік Агафангел Кримський (1871), хоч фахівець від східніх мов, чимало написав і для вивчення

[69] Див.: Ів.Огієнко. Чотири поемі Лесі Українки // „Рідна Мова“, 1938 р., ч. 4, 5, 7-8, 11 і 12.

[70] Див.: К. Чехович. Олександер Потебня, український мислитель-лінгвіст. Варшава, 1831 р. Див. іще: П.М.Попов. До характеристики наукової діяльності О. О. Потебні // „Радянське Літературознавство“, 1947 р., кн. 7-8, с. 115-134, Київ.

нашої мови, а до того відомий і як поет[71].

Професор Євген Тимченко (1866) написав цілу низку складневих праць, року 1896-1899 випустив у Києві двотомовий „Русско-малороссійскій словарь“, немало перекладів з європейських письменників, між іншим, переклав „Калевалу“, фінську народну епопею, а року 1930-1933-го вийшов надзвичайної ціни за його редакцією „Історичний словник українського язика“, т. I. Додам іще до цього, що в Словнику за редакцією Б.Грінченка дуже багато матеріялу Тимченкового. Року 18931898-го вийшов 4-томовий „Словар російсько-український“ М.Уманця (Михайла Комаря, 1844-1913), що став цінним у розвої нашої літературної мови.

* * *

На закінчення цього розділу скажу ще й про розвій української наукової мови. Ішов він у нас зовсім ненормально, бо ж, як ми бачили, російська влада завжди забороняла наукові праці українською мовою. З 1882 року в Києві зачав виходити науковий місячник „Кіевская Старина“, але з урядового примусу мусів містити статті тільки російською мовою.

Розвій наукової мови в більшому розмірі розпочав у Галичині проф. Олександр Барвінський (1847-1927). Року 1885-го він побував у Києві і на нараді київських учених, головно з В. Антоновичем, укладена була програма „Руської Історичної Бібліотеки“, і обміркована була головніша потрібна термінологія. Рішено було прийняти терміни Україна—Русь, українсько-руський як протиставлення до Велика Русь, велико-руський (термін Україна-Русь запровадив у 1860 р. П. Свєнціцький). І з 1886 року почали виходити грубезні томи „Руської Історичної Бібліотеки“, переклад на українську мову кращих праць про Україну головно з мови російської, разом 24 томи. Перекладачами були в більшості наддніпрянці, почасти галичани. Ця велика історична енциклопедія помітно спричинилася до розвою нашої наукової мови. З 1897 року видання Бібліотеки перебрало Наукове Товариство у Львові, а редактором її став голова його М. Грушевський[72].

А з 1892 року у Львові постало „Наукове Товариство імені Т. Шевченка“, що відразу попровадило жваву наукову працю в багатьох своїх виданнях, але на мову воно спершу звертало малу увагу — поважної мовної редакції не було, а вчені звичайно писали нечистою українською мовою. Та все-таки сотні видань Львівського Наукового Товариства сильно заважили в історії розвою нашої наукової мови, готуючи грунт для остаточного вироблення її.

Кострубатою була й мова нашого найбільшого історика Михайла Грушевського, і такою вона позосталася й тоді, коли він переніс свою працю до Києва, — мова ця була переповнена західноукраїнськими говірковими виразами й формами, незнаними в східній Україні. Але все таки Михайло Грушевський, що 20 літ самовіддано головував у НТТШ, своєю глибоко цінною всежиттєвою працею, довів усьому науковому світові, що українська мова здатна бути мовою науки, як і всі інші мови, і ділом забезпечив українській мові право громадянства в науці. Власне М. Грушевський з половини 1890-х років був головним зв'язковим між Галичиною та Україною аж до своєї смерті.

Для належного розвою своєї наукової мови Україна не мала головної основи — школи, а тому мова ця розвивалася не організовано, розвивалася

[71] Життєпис А.Є.Кримського див. у „Зап. ВУАН“ 1919 р., т. I.

[72] М.Кордуба // „Україна“, 1928 р., кн. 5, с. 50-51.

зусиллями окремих одиниць, а не інституцій. Наукова термінологія знаходилася в початковому стані, бо знов же таки вона не мала життєвих основ для свого вироблення. І тільки з 1917 року, а особливо з року 1918-го, коли постала незалежна Українська держава й були закладені вищі українські школи з Українською Академією наук на чолі, тільки з того часу зачався й буйний розвій української наукової мови. І на сьогоднішній день мова ця часто вже — зразкова літературна мова.

Представники української науки не тільки досліджували українську мову, але й доводили про її самостійність, незалежність від інших мов. Починаючи від М. Максимовича, досліди над українською мовою не спиняються й до сьогодні. Мало того, українська наука виробляла й ідеологію української мови й сіяла її своїм слухачам чи читачам.

Так наприклад, наш славний історик Володимир Антонович (1834-1908) завжди доводив про окремішність української культури й мови й про необхідність їм рівнятися на Захід, а не на Росію. Антонович навчав: „Вплив російської культури на українців занадто великий, і тому шкідливий. Російська література сильніша за українську, а російська мова надто близька до української — це збільшує небезпеку. Коли українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західньоевропейської думки чужоземними, більш далекими мовами, то вони не будуть так утрачати свою рідну мову, як тепер. Вони будуть намагатися висловлювати ці ідеї своєю мовою, і цим сприятимуть її розвитку, а разом з тим і розвиткові рідної літератури й культури. Нехай молодь вчиться чужоземних мов, читає багату на ідеї західноєвропейську літературу — це буде корисніше для неї, як вплив російської літератури“[73]. Цебто, — лицем до Европи в творенні української літературної мови й культури!

[73]„Україна“ ,1928 р., кн. 5, с. 97-98.

11. РОЗВІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТИ Й ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ

§1. НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАНЕПАД ГАЛИЧИНИ

Розвій української літературної мови в Галичині йшов уже віддавна іншою дорогою, як в Україні Східній, так само йшов дорогою крутою й тернистою. За княжої доби до початку XIV ст. Галицьке князівство чи Галичина належала до соборного українського об'єднання з Великим Князем Київським на чолі, але це князівство завсіди виявляло великі сепаратистичні нахили, на що часто скаржиться Іпатський Літопис. По 1340-му році, коли Галичина була приєднана до Польщі, вона на довгий час відривається від України Східної й попадає під реальні сильні польські впливи. Коли року 1386-го польська королівна Ядвига вийшла заміж за литовського князя Ягайла, Польща об'єдналася з Литвою, а це дало змогу всім західноукраїнським землям бути в одній державі й спільно творити свою культуру. Коли з кінця XIV ст. поставали „руські" канцелярії, мовою в них була мова західноукраїнська, власне північно-західна, деякими ознаками (наприклад, з доброє волі) наближена до мови білоруської. Ось ця північно-західна українська („руська") канцелярійна мова й розвинулася тут на мову літературну, й трохи пізніш, з Люблинської унії 1569 року стала всеукраїнською соборною мовою.

Берестейська релігійна унія 1596 року більше ста літ була унією паперовою, бо народ уперто за нею не йшов, але з початку XVIII віку, коли унія стала сильно католичитися, таки порвалася духова, а з нею й мовна соборність українського народу. Та ще й у другій половині віку XVII-го в усіх історичних рухах Хмельниччини й далі Руїни галичани брали малий уділ, а це дало змогу їхнім говіркам належно розвиватися та закорінятися. В Галичині не було таких нівеляційних народних рухів, як то було на Правобережжі та Лівобережжі за час татарщини, Хмельниччини (1648-1657) та Руїни (роки 1663-1687), коли східноукраїнські говірки сильно позатиралися в своїх різницях.

В Україні, як ми бачили, ніколи не переривалася жива народна течія в розвої літературної мови, чого не було в Галичині: тут стара літературна мова, поєднавшися з мовою канцелярійною, обернулася в півмертве „язичіє" й жила аж до кінця XIX віку, як мова „руська". Коли Польща валилася й коли вона опинилася в російських руках (17931795), розпочався й у Галичині великий російський вплив, який глибоко пішов у народну гущу та до духовенства. Ще перший губернатор Галичини гр. Перґен р. 1773-го писав про галичан: „Вони непевні навіть щодо віри, бо симпатизують з Росією"[74].

Польща ніколи не спиняла своїх дошкульних переслідувань українського народу, хоч тепер він і був у релігійній унії з Римом; навпаки, завзято робила все, щоб перевернути уніятів на чистих католиків, а тим самим і на поляків. Тому-то очі Галичини, як і інших слов'янських народів, усе зверталися до Москви, ніби „як до єдиної можливої визволительки з-під польського

[74] М. Возняк. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924 р., с. 6. Про національне пробудження Галичини див. іще кн. 2 за 1928 р. „України", всю присвячену темі „Галицько-українські взаємини", з цінними працями М. Грушевського, К. Студинського, О. Макарушки, Ф. Колесси й М. Лозинського.

ярма“. Уніятське духовенство охоче спроваджувало Богослужбові Книги московського видання, й по них і служило; і як це не дивно, це духовенство аж до сьогодні править Богослужби по передруках з книг московських, а не своїх старих українських, і аж до сьогодні в уніятських Богослужбових Книгах бачимо поставлений наголос російський[75]; недавно в Римі видано Літургію Івана Золотоустого, але цілком за текстом московським, а не нашим староукраїнським. Усі уніятські Богослужбові Книги — передрук з старих московських, а не староукраїнських видань.

Отож, у половині XVIII віку в Галичині розпочався той політичний рух, що пізніш ще сильніше поширився й був названий „москвофільством“. Воно, це москвофільство, сильно тут защепилося й спочатку мало за собою більшість народу та духовенства з єпископатом на чолі. І тільки в другій половині XIX віку, коли світська інтелігенція побільшилася, москвофільство почало трохи вивітрюватися, але все-таки було сильним аж до останніх днів. А все це дошкульно відбивалося на розвої української літературної мови, бо духовенство й інтелігенція довго були тут звичайно проти неї, і воліли вживати свого язичія. І це язичіє, убране в форми старого правопису, міцно защепилося в Галичині власне як мова „руська“.

Але Польща робила своє, й на хвилю не спинялася в полонізації Галичини навіть по своїх розборах 1772-1793-1795 р. р., уже за австрійської влади. Уніятська ієрархія вся сполонізувалася, сполонізувалося й духовенство, й звичайною мовою по священичих родинах стала мова польська. Офіційне листування провадилося тільки мовою польською, по деяких Церквах польською ж мовою виголошувалися й проповіді. Таким чином, і в Галичині трапилося те саме, що й у Східній Україні: народ позоставсь сам зо своєю „хлопською „ мовою. . .

[76]

Року 1772-го Галичину забрала під себе Австрія. Про тяжку спадщину по Польщі акад. М. Возняк пише в своїй цінній праці „Як пробудилося народне життя в Галичині за Австрії“ (Львів, 1924 р.): „Одинокою українською інтелігенцією було духовенство, але його освіта не була висока. В 1783 р. ствердив австрійський референт для справ Галичини, що один на 30 священиків мав якітакі студії, а багато з них не вміли навіть писати. Вони не були в силі говорити проповідей, ні вчити дітей катихизму. . . Щоб стати священиком, треба було тільки вміти по-польськи та читати й писати кирилицею“ (с. 3-4). Сільський священик мало чим різнився від селянина, робив панщину, і тільки року 1777-го звільнено його від неї й від інших двірських фізичних обов'язків.

Про повну полонізацію уніятського духовенства й інтелігенції яскраво пише той же акад. М. Возняк у названій праці:

„Духовенство звичайно відбилося від народу, говорило по-польськи й нарівні з дідичем і жидами використовувало народні маси. Раз був випадок, що селянин обвинуватив свого пароха перед Консисторією, що не хоче видати йому метрики його батька. І обвинувачений парох боронився перед Консисторією тим, що він не в силі перечитати давньої метрики, писаної по-руськи, бо в школах вчився він по-польськи, по-німецьки, але по-українськи його ніде в Галичині не вчили. . .

[75] Див. про це мою рецензію в „Елпіс“, 1931 р., т. V.

[76] ПОЛОНІЗАЦІЯ ГАЛИЧИНИ

Були часи, що українські богослови тільки в останніх роках своїх наук починали вчитися трохи читати по-церковнослов'янськи й по-українськи, щоб бодай могли відчитати Службу Божу з церковних книжок. Молоді парохи говорили проповіді або сповідали такою каліченою мовою, що їх парохіяни або мало що, або цілком їх не розуміли. Деколи український священик не знав ні говорити, ні читати по-українськи. Щоб могти відправити Службу Божу, давав переписати весь Служебник[56] латинськими буквами, а проповіді в церкві говорив попольськи... Як низько впало українське духовенство (уніятське), доказує те, що 1830 р. зайшла потреба видати Словника, де церковнослов'янські слова пояснено польськими. Що це не часи Польщі, а Австрії, видко було тільки з постійних нарікань уряду, що українське (уніятське) духовенство не піддержує сільських народних шкіл і в них не вчить дітей...

Нечисленні урядники українського походження боялися признаватися до своєї народности. В наукових заведеннях ніхто з учителів і професорів не сказав ні слова по-українськи. Польська мова панувала скрізь по домах освічених українців, у Консисторії, семінарії, навіть по священичих домах. Таким робом у громадськім житті все було попольськи, й коли хто з освічених людей заговорив до селянина або до нижчої прислуги ламаною українською мовою, то це вже була велика ласка" (с. 40-41).

„Єпископат і митрополія цілковито були сполонізовані, тягли руку поляків, говорили й писали тільки по-польськи, а по-українськи нічого не вміли" (там само, с. 20). Особливо монахи василіяни скоро зовсім покатоличилися, забули все своє рідне й завжди накладали з поляками, а навіть брали чинний уділ у польському повстанні 1831 року. При таких умовах українська літературна мова не мала жодної змоги розвиватися, — вона тільки-но жевріла. І Це тоді, коли в Україні вже голосно співав Т. Шевченко...

Поляки безмірно винародовлювали в Галичині українців, а Рим, завжди опанований поляками, ніколи не заступився за уніятів. У вищеназваній праці М. Возняк розповідає, як року 1816-го в Перемишлі постало „Товариство галицьких уніятських священиків для поширення освіти й культури серед вірних на підставі християнської релігії". Світська влада затвердила це Товариство, але на нього сильно накинувся Рим і заборонив працю (с. 33-35). „Не перший це й не останній раз, — додає автор,— подув морозний вітер із Риму українцям в очі. Це дуже цікавий документ мачушиного (щоб ужити лагідного слава) трактування уніятської церкви з боку Риму цілими віками" (с. 35).

Про те саме свідчить і д-р Остап Макарушка: „В Галичині, в домі уніятського духовного всевладно панували польсько-шляхетські звичаї, польська мова, а навіть подекуди й польська ноша" (особливо польські шляхетські чоботи з високими халявами замість черевиків). Василіяни вважали себе вищими за біле духовенство, вели середні школи по-польськи, „і самі себе почували поляками; з українським народом в'язала їх тільки віра та обряд" („Україна", 1928 р., кн. 2, с. 41-42).

Як твердить М. Возняк, сам Львів ще в 1840 р. „був цілком спольщений" (с. 117). По гімназіях до 1867 року мовою навчання була мова німецька. При таких умовинах трудно говорити про розвиток своєї літературної мови.

Але австрійський уряд хоч і як накладав з поляками ціною українців, проте мусів дати й „русинам" національну волю. Помалу поставали в Галичині українські школи, поставала світська інтелігенція, і це власне вона

пробудила в Галичині національну свідомість, і поволі потягла за собою й духовенство. Саме духовенство було не в силі відродити Галичину, бо проти цього був Рим, опанований поляками.

§2. МУР МІЖ УКРАЇНОЮ Й ГАЛИЧИНОЮ

Поміж Україною й Галичиною цілими віками творився штучний неперехідний мур, головно духовний. Велася завжди сильна й уперта агітація проти православія, а тому й українці були „схизматиками". Зносини з Україною провадили тільки окремі особи. Українськими творами з-поза цього кордону не цікавилися. „Твори Шевченка знали тоді (1850-1860 рр.) хіба (окрім М. Шашкевича) із живих Вагилевич, Головацький, Устиянович та Лисак, Глинський та мало хто більше з письменників. Редактор „Слова" Б. Дідицький, без сумніву, освічений та очитаний чоловік, не вмів багато сказати про Шевченка, містив хибні, неточні вісті навіть про його твори", — свідчить акад. К. Студинський („Україна", 1928 р., кн. 2 с. 13). Ось тому на смерть Шевченка „Слово" не спромоглося подати навіть біографії його, бо нічого не знало про великого поета (с. 9). В річницю по смерті Шевченка молодь служила панахиду по душі поета, але портрета його не знайшли по цілому Львову! (с. 18). Редакція „Вечерниць" (1863 р., ч.10) вияснила це незнання Шевченкових творів у Галичині відкрито: „А прецінь є у нас ще такі люди, що страхаються поклонитись Великому Ґенієви (Шевченкові), — кажуть, бачите, що він противник Москви, та все-таки православний, так де ж у католицькому панстві клонитись православному Ґенієви?" (с. 30). Року 1865-го відкликано у Львові академію по Шевченкові на жадання митрополії, а причину цього редактор „Слова" добачував у „нікоторого рода узкосердности, с якою смотрит одна часть старшої Руси на православний характер великого поета України" (с. 22).

Наслідки духового відчуження Галичини від своєї Матері-України через її православність були страшні для Галичини — вона національно сильно відстала. Д-р Лонгин Цегельський пише про це: „Політичне життя нашого народу від часів Хмельниччини зосередилося тільки на Україні Наддніпрянській, і там кипіло воно довший час дуже сильно, доки його не добили Петро I та Катерина II. Там, на Україні, виробилася наша національна свідомість і політична думка, там жило постійно змагання до злуки всієї Руси-України в одну національну незалежну державу. Там, на Україні, зачалося також наше народне відродження на цілих 50 літ скоріше, як у Галичині. А Галичина від часу Хмельниччини прямо завмерла на довгі часи. Національне руське життя в Галичині стало, а українська народність заховалася лише несвідомо в масах темних панщизняних хлопів, і то тільки тому, що ляхишляхта не мали хлопів за людей, та навіть не дбали в тих часах про те, якою мовою говорять ті хлопи, так як не дбається, яким голосом реве робучий віл. Коли отже Україна жила майже безперервним національним життям, Галичина довгі часи була мертва. На чім стала вона за часів Хмельниччини, на тім стояла до половини XIX віку. Галичина йшла, отже, на самім кінці нашого національного розвою"[77].

[77] Звідки взялися і що значать назви Русь і Україна. Вініппег. 1917 р., С. 77-78.

§3. НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ГАЛИЧИНИ

Ясним промінем у цій темноті був Іван Могильницький (1777-1831), перемиський крилошанин, який любив свою рідну мову, й року 1829-го написав „Вѣдомость о рускомъ язицѣ“, яка й вийшла друком, але польською мовою, й на свій час мала немалий вплив. Але голос Могильницького в обороні „руської“ мови пролунав голосом на пустелі, й ніхто його не підтримав, і це тоді, коли за Збручем співали вже наслідники Котляревського.

Треба згадати ще перемиського крилошанина о.Йосипа Левицького (1801-1860), що року 1834-го випустив у Перемишлі Граматику нашої мови... по-німецьки. Чи не він таки видав р. 1830-го у Львові „Приручный словарь славено-польский“, — то був час сильної полонізації духовенства в Галичині, і для його потреби й видруковано цього Словника. Автор скаржиться, що галичани забувають свою давню мову, й додає: „Причину сего смутного явленія въ нашемъ просвѣщенномъ вѣцѣ знайти (постичь) можно по части въ презираніи власнаго языка, а отданіи ся со всѣмъ чужестраннымъ языкамъ. Но извергъ єстества єсть стыдящійся языка Дѣдовъ своихъ!“[78]

Галицький священик о. Йосип Лозинський (1807-1889) також кохався в нашій народній мові, й видав у Перемишлі року 1846-го Граматику її, але знову польською мовою[79].

Як бачимо, закликають любити свою „руську“ мову, але кличуть по-польськи чи німецьки.

Та нові ідеї таки сунули з наддніпрянської України в Галичину і помалу запалювали окремих одиниць. Три молодих патріотичних священики — Маркіян Шашкевич (1811-1843), Іван Вагилевич (1811-1866) та Яків Головацький (1814-1888) заходилися біля воскресіння живої української мови, як мови літературної, і в Галичині. Три ці особи відомі в історії, як „руська трійця“, а на чолі їх стояв М. Шашкевич. Вони склали збірника „Русалка Дністровая“, але й своя духовна й урядова цензури видати його не дозволили, та Шашкевич таки не спинився й видав цього збірника року 1838-го в Будимі (Будапешті). Цією „Русалкою Дністровою“ Шашкевич трохи розворушив своє громадянство, але більше тим, що й сам писав народною мовою, правда, дуже нечистою. Та Яків Головацький, як незабаром виявилося, був проти української мови, як мови літературної. Цього часу Австрія рішуче змінила свою пропольську національну політику, й стала підтримувати своїх „русинів“ супроти поляків. Року 1848-го в Австрії вдарила революція, і при Львівському університеті вперше засновано катедру руської мови й літератури, й на неї обрано Якова Головацького. На жаль тільки, Головацький пізніше рішуче став на москофільський бік, свої виклади читав язичієм і пізніше не визнавав за нашою новою мовою жодного права бути мовою літературною — це мова тільки для домового вжитку. Але року 1857-го у своїй праці „Розправа о язиці южноруськім“ Я. Головацький писав: „Це не самохвальба, бо й сторонські письменники, знавці мов, признають нашій мові краснозвучність та інші прикмети, що ставлять її вище понад другими слов'янськими мовами. Бандтке називає її найкращою поміж усіма слов'янськими, Міцкевич — між руськими язиками, Бодянський величає її поетичність та музикальність, і велить рівняти її з грецькою та італійською, Ковбек і Мацейовський іменують її кращою від чеської, Раковецький жалує, що вона

[78] Див. про це мою замітку в „Рідній мові“, 1937 р., ч 5 с. 221-224.
[79] Див. О. Маковей. Три руські граматики. Львів, 1903 р.

не стала пануючою в цілій Росії, а російський письменник Даль-Луганський признає їй першенство над великоруським народнім і книжним язиком"[80].

Так писав Я.Головацький замолоду, але незабаром зовсім перейшов на російський бік.

І вкінці „руська трійця" таки розлетілася: дошкульно переслідуваний своїми о. Шашкевич рано помер († 1843), Головацький пішов на службу російську, а Вагилевич — на службу польську (став редактором польського журналу)... Москвофільство й полонофільство густою темрявою покривали тоді всю Галичину, і цієї темряви не міг освітити слабенький вогник Шашкевича. І це було тоді, коли в Україні голосно співав уже Т. Шевченко, — але він був „схизматик", тому до його віщої бандури в Галичині не прислухались і він тут якогось ширшого впливу довго не мав.

Язичієм, але з великою домішкою своєї місцевої мови, писали ще письменники й поети: о.Микола Устиянович (1811-1885) та о.Антон Могильницький (1811-1873).

§4. ЦЕНЗУРНІ СКОРПІОНИ НА РІДНЕ СЛОВО

Цензура в Галичині, коли її року 1772-го забрала Австрія, також існувала, але була своя, а не чужинецька, як це було в Україні. Австрійський уряд передав цензуру українських творів Свято-Юрській митрополії у Львові, а що ця митрополія була до кореня сполонізована, тому така „своя" цензура не була кращою від чужинецької. Особливо лютував і знущався над українським словом довголітній митрополит Михайло Левицький (1815-1854), пізніш кардинал. Цензуру провадив його родич о. Венедикт Левицький (1789-1851), ректор Львівської духовної семінарії, — цей часто знущався з українського слова. Так, він не допустив до друку збірки перекладу поезій Анакреонта. Року 1835-го цензура заборонила збірника М. Шашкевича „Зоря" (і він пропав) тільки тому, що писаний українською мовою.

В Угорщині цензура була легша, тому „українська трійця" постановила видрукувати свого славного збірника „Русалка Дністровая" в Будапешті і року 1836-го в грудні „Русалка" вийшла накладом 1000 примірників (на ній зазначений 1837 рік), але в Галичину о. В. Левицький її не допустив і 800 примірників її знищили, а над М. Шашкевичем урядив суворе слідство. Він же року 1844-го заборонив у Львові передрук „Марусі" Квітки-Основ'яненка, ніби за незнаний у Галичині правопис та „незрозумілі галичанам наддніпрянські слова". Року 1847-го сам митрополит Михайло Левицький сконфіскував панегірика А. Могильницького на честь австрійського архікнязя, сконфіскував виключно за те, що був писаний українською мовою, хоч світська цензура дозволила його друкувати; заборонив, „бо ж не можна великого достойника такою простою мовою вітати!"...

Така була в Галичині „своя" цензура. Обидва ці Левицькі, і митрополит і ректор, за довгий час свого урядування безмірно нашкодили розвитку літературної мови в Галичині, чому громадянство звало цього митрополита „іродом", а його ректора — „навіженим"... І тільки революція 1848 року звільнила Галичину від такої Свято-Юрської цензури[81].

[80] „Историческій очеркъ основанія Галицко-Русской Матицы". Львів, 1857 р., с. 35, 47-49.

[81] Про цензуру див.: М. Возняк. Як пробудилося..., с. 91, 92, 97, 103, 106, 114, 125; С. Єфремов. Історія укр. письменства, т. II, с. 108, 116.

§5. МОСКВОФІЛЬСТВО В ГАЛИЧИНІ

Року 1848-го спалахнула була в Австрії революція, і вона сильно окрилила й українців Галичини. Року 1850-го 29. IX запроваджено в Галичині краєву конституцію. Родилися рожеві мрії, повставали великі можливості розвитку української культури. Українці об'єдналися, заклали „Раду Народну Руску", і 10 травня 1848 р. випустили вікопомного маніфеста, в якому, між іншим, заявили: „Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, который одним говорить язиком і 15 міліонів виносить, з котрого півтретя міліона Землю Галицьку замешкує".

Незабором по цьому молодий український патріот о.Василь Подолинський випустив брошурку польською мовою „Slovo przestrogi", в якому писав: „Партія чисто-руська хоче Русі (України) вільної, незалежної, та змагає до неї просто, безоглядно, бо через слов'янщину. Так, ми русини, і твердо віримо в воскресення Руси (України) вільної й незалежної... Ніщо не може здержати нас від загального змагання в Европі. Не замовкнемо, хіба Европа замовкне! Всі хочемо бути вільні та рівні з іншими народами! Хочемо бути народом, і будемо ним неминуче!"

Над Галичиною сходило сонце, але не зійшло[82].

Українці зараз же розбилися на чотири партії (руська, русько-польська, русько-австрійська й руськомосковська) , а це відбилося й на творенні літературної мови, — вже з 1849 р. розпочалися запеклі суперечки про мову та правопис. Справа в тому, що карпатські українці („карпатороси") стали писати, що літературною мовою не може бути жива народна мова, а тільки мова церковнослов'янська. Цебто, поворот до „словенороської" мови XVIII ст. (див. розділ VII). Знялася жвава суперечка, і багато пристало до думки карпаторосів. Але як відродити стару мову? Карпаторуси відповіли: об'єднатися мовно з росіянами. І ця думка була прийнята в Галичині, й народилося велике число т. зв. „москвофілів", а власне старі москвофіли віджили, бо появилися вони, як ми бачили вище, ще здавна. Батьком нового галицького москвофільства став український історик Денис Зубрицький (1773-1862), а до нього приєдналися проф. Яків Головацький, Гушалевич, А.Петрушевич і ін. І з того часу, головно з 1851 р., свідомо появляється в Галичині нова літературна мова, — українсько-російське язичіє, правдивий дивогляд в нашій історії. Року 1852-го цим дивоглядом вийшла „Руска Читанка" для науки рідної мови в нижчих класах гімназії, в якій не подано ані одного українського письменника, а тільки свої. Такою ж мовою видавалося й „Слово" 1861-1865 років, видавалося мовою, що „не була ані російською, ані українською, ані церковнослов'янською, а якоюсь строкатою мішаниною всіх трьох, з маленькою добавкою народної мови"[83]. Такої ж мови вживав і о.Антін Петрушевич — „писав придуманою ним самим „праруською" мовою, яка, впрочім, не відбігала від жаргону загально вживаного тоді в галицьких москвофільських виданнях"[84].

Року 1852-го Денис Зубрицький видав працю „Исторія галичско-русскаго княжества", а в ній народну українську мову прозиває: це „языкъ черни, языкъ пастуховъ, пасѣчниковъ, Грицьковоовъ". Так само й ідеологічний батько тодішньої Закарпатської України Олександр Духнович (1803-1865) ди-

[82] Див. іще: В. Щурат. Початок українства в Галичині // „Діло", 1914 р., ч. 64.

[83] К. Студинський// „Україна", 1928 р., кн. 2, с. 24.

[84] М. Кордуба // Там само, кн. 5, с. 44.

вився на нашу народну мову, як на „безправную, простую служанку, беззбучну, валящуюся по корчмамъ, и по вольнымъ домамъ“[85].

Як ці москвофіли знали російську мову, якою намагалися писати, показує анекдотична брошура 1866 р. Богдана Дідицького: „Въ одинъ часъ научиться малорусину по-великорусски“, в якій автор запевняв, що існує тільки один „русскій“ язик, але дві вимови.

І цим дивовижним „язичієм“ навчали рідної мови й по гімназіях Галичини 1863-1865 і ін. років. Учитель української мови в Самбірській гімназії проф. Мійський говорив своїм учням: „Москалі добре роблять, що забороняють навчати й говорити по-українськи, — я так само зробив би в Галичині, якби це від мене залежало“. Українську літературу цей п.Мійський звів до... Ломоносова й Пушкіна[86]. Зрештою, Богдан Дідицький у „Слові“ 1866 р. ч.59 заявив: „Русь Галицька, Угорська, Кіевска, Московска, Тобольска й пр. подъ взглядомъ етнографическимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ єсть одна й тая же Русь“...

І рідко-рідко, під час великої небезпеки, що грозила всій Галичині, українці йшли таки загальним фронтом. Року 1859-го губернатор Галичини граф А. Голуховський затіяв був запровадити латинку до українського письменства, — і всі однодушне це відкинули[87].

§6. ВПЛИВ УКРАЇНИ НА ГАЛИЧИНУ

І як це не сумно, але кордон поміж Україною й Галичиною все зростав, бо уніятське духовенство все більше католичилось і тягло за собою й народ, — це т. зв. „святоюрська партія“. Був кордон політичний, але виріс іще грізніший духовний кордон від „схизматиків"!

І так минали й дальші роки, але Галичина відроджувалася неквапно, хоч сам австрійський уряд допомагав їй, — глушили це відродження головно москвофільство та полонофільство з римофільством. І вже пізніш, коли в Галичині настала своя сильна світська інтелігенція, вона справу відродження взяла в свої руки, хоч і москвофільська течія, особливо серед духовенства й почасти інтелігенції, була таки сильна аж до останніх днів.

Про це ще Маркіян Шашкевич з душевним болем писав: „Ми, українці, вже одстаємо од інших слов'ян, бо все починаємо знову та сперечаємось про форму“...

Але розвій літературної мови не спинявся й за таких обставин. Для вивчення української мови багато зробив професор Львівського університету Омелян Огоновський (1833-1894)[88].

Коли українці в Галичині починали справу своєї нової літературної мови та нового правопису, звичайно зчинялася запекла боротьба, бо москвофіли на це не годилися. І довгі десятки років билися тут за йор (буква ъ), а пізніше за фонетичний правопис, як недавно билися за апострофа, і витрачали на це, а не на збільшення культури своєї мови, дорогі сили, яких і без того було мало. Високі зразки і літературної мови, і правопису були вже в Україні, але Галичина звичайно на них не погоджувалася й уперто творила своє, хоч і гірше. Жодного навіть малого проблиску на соборну літературну мову тут

[85]„Семейная Библіотека“, 1856 р., с. 32.

[86]К. Студинський// „Україна“, 1928 р., кн. 2, с. 14.

[87]Див.: Іван Франко. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // „Укр. руський Архив“, т. VIII.

[88]Див.: В. Лев. Омелян Огоновський // „Нива“, Львів, 1933 р., ч. 12, с. 444-447.

реально не повставало аж до 1917 року; східноукраїнське вкінці тут таки приймалося, але завжди тільки по завзятім бої та з опізненням на 20-30 літ[89]. При новім напрямі духовенства, що стало рішуче латинщити свою віру й обряд, трудно було тут говорити про яку-будь вільну соборність із „схизматиками“.

Але життя робило своє. Взаємини з Україною таки більшали й ширшали. Цензурні утиски в Україні все кріпшали, й наддніпрянці стали думати про працю у Львові. Року 1873-го з ініціятиви чернігівця Олександра Кониського, що з 1862 року був у тісних взаєминах з Галичиною, засновано у Львові Товариство ім. Т. Шевченка, на що подарувала полтавська дідичка Єлизавета Іванівна із Скоропадських Милорадичева (1832-15(27).III.1890) 8000 рублів (9000 гульденів). З ініціятиви того ж Ол. Кониського року 1892-го це Товариство перейменовано було на Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. З 1894-го р. головою цього НТШ (і професором історії Львівського університету)[90] став Михайло Грушевський, і власне це НТШ та його славний голова, що самовіддано працював тут 20 років, по-правдивому двигнули національне українське життя в Галичині й справді відновили його.

По катастрофі 1876 року очі всієї Східної України відразу звернулися на Львів, як на можливий осередок культурної української праці в Галичині. Дійсно, на цей час повстала вже тут нова українська світська інтелігенція — появилася українська преса, журнали. Ґрунт український був тут уже міцний, і тому все, чого не можна було друкувати в Східній Україні, друкувалося у Львові майже до 1905-го року[91]. Журнал „Зоря“[57] з кінця 1880 р. став правдивим всеукраїнським органом — тут поєдналися всі наші соборні літературні сили. До цього часу часописи в Галичині скоро падали, бо не було читачів, тепер же українці зі Сходу стали матеріяльно підтримувати пресу, науку, громадське й політичне життя.

Але розвій літературної мови йшов тут усе таки дуже слабенько, а головне — не було тут розуміння істоти цієї мови. Драгоманів видрукував в академічному часописові І. Франка „Друг“[58] 1875-1876 р. три свої ідеологічні листи, в яких висвітлив усю відсталість і незугарність галицької мови, як мови літературної[92]. Сам Франко писав про цей час („Молода Україна“, ч. 1, с. 7), що в Галичині це була пора, коли бачилось, що запанує тип „рутенця“, який знеохочений сварами про народність, мову й Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче нічого поза чорно-жовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії. Листи Драгоманова до редакції „Друга“ підійшли до заплутаних язикових і національних питань з невиданою в Галичині ерудицією й сміливістю. Драгоманів з'ясував усю незугарність галицької літературної мови, відсталість мистецьких смаків, усю безпринциповість галицьких народних вождів і їх політики, їх провінціяльну обмеженість у ставленні української справи[93].

[89] Див. мою працю „Головні відміни літературної мови від мови західноукраїнської“, див. „Словник місцевих слів“, 1934 р. с. 122-154 та й увесь Словник цей присвячений опису галицької мови. Див. мою працю „Найчастіші прогріхи письменницької мови в Галичині“ // „Рідна Мова“, 1936 р.

[90] Ще року 1872-го на катедру „руського язика й літератури“ Львівського університету кликали П. Куліша, але він зрікся.

[91] Д-р М.Лозинський. Галичина в житті України. Відень, 1916 р.

[92] Див.: М. Смужка. Драгоманів у боротьбі за народню мову й літературу в Галичині // „Критика“ 1933 р., ч. 1, с. 38-43, Львів.

[93] Микола Зеров. До джерел. 1943 р., с. 125

Але все це нічого не помогло, як не помогли й писання про галицьку мову й правопис Б. Грінченка[94], Ів.Стешенка, М.Грушевського й ін. Галичина вперто трималася своєї місцевої мови, думок про всеукраїнську соборну мову розуміти не хотіла, твори Шевченкові особливого поширення тут не мали. Що передруковувалось з київських видань, конче виправлялося в мові й правопису на своє. Як я вище подавав, своя духовна цензура заборонила у Львові року 1844-го передрук „Марусі“ Квітки-Основ'яненка. Журнал „Вечерниці“, друкуючи оповідання П. Куліша „Дівоче серце“, додав до нього таку дописку в ч. 39 за 1862 рік: „Не сміємо зміняти правописи Куліша тутки, як то робимо з творами наших наддніпрянських писателів (для вигоди нашої старшої читающої публики), тим менше, що, як знаємо, П. Куліш не позволяє подібної переміни“.

Але гірше зробили Кулішеві пізніше. Куліш, перекладаючи Біблію з Ів.Пулюєм, мав з ним умову, що вона вийде конче українською наддніпрянською мовою. Через шість літ по смерті Кулішевій, року 1903-го, Біблія нарешті вийшла, але, як заявили Нечуй-Левицький і Кулішева дружина Ганна Барвінок, сам Пулюй виправив працю Куліша й Нечуя на галицьке, запровадив також галицький правопис. Це була причина, чому ця Біблія не мала в Україні успіху. І це був тяжкий удар для пам'яті ідеолога української літературної мови: вдома її не дозволяла російська цензура, а в Галичині цього перекладу взагалі не читали, бо зробив його „схизматик“, та й Рим заборонив читати видання Бритійського Біблійного Товариства. . .

Або ще приклад останнього часу: року 1941-го у Львові перевидали за редакцією О. Панейка „Правописного словника“ О. Ізюмова 1931 р., — і помітно переробили „на своє“, зробивши його маловартим[95].

Свого часу наш талановитий сатирик Володимир Самійленко в листі з 7 серпня 1892-го року до Бориса Грінченка, що тоді видрукував був статтю про галицьку літературну мову, писав: „Спасибі Вам за Вашу працю! Ви даєте їй так багато і в такому доброму напрямі. Ваша замітка про галицьку мову, як видно, возом зачепила галичан, що й досі гризуть Вас та хотять проковтнути. На превеликий жаль, бачу, що нам трудно з ними порозумітися. Вони дивляться на річ трохи з іншого погляду, а нашого погляду не хотять зрозуміти. З їх погляду виходить, мабуть, так, що якби воля нашого слова була тільки у лемків, то діялект лемків повинен би стати літературною мовою, не вважаючи на те, що 20 мільйонів говорить далеко інакше, їм байдуже про те, що 3/4, народу говорить одностайною й досить відмінною від них мовою, їх діялект здається їм кращим: то єсть справжня літературна мова, —

Бо нев і цісаря вітаєсь,
І казань кажесь на амбоні,
Бо нев кобіті освідчаєсь
У щиро руському сальоні.

Що було найгірше, то це те, що твори українських письменників у Галичині якогось більшого значення не мали, і навіть огненне Шевченкове слово

[94]Цінна була його праця „Три питання нашого правопису“. Київ, 1908 р.

[95]Гарячий протест проти виправлення в Галичині наддніпрянських праць написав В. Королів-Старий. Див. „Рідна Мова“, 1939 р., ч. 1: Про власну книжку.

мало кого тут запалювало?..“[96]

Хоч в Україні цензура і забороняла слово „український“, насильно змінюючи його на „малоруський“, проте проф. М. І. Петров ще 1880 року випустив свою працю під таким титулом: „Очерки изъ исторіи украинской литературы“. А в політичне зовсім вільній Галичині ніяк не могли підібрати назви для свого народу й його мови; так, праці озаголовлювалися: „Історія литературы рускои“ Ом.Огоновського 1894 р., „Підручна історія рускої літератури“ Застирця 1902 р., „Галицько-руське письменство“ О.Терлецького 1903 р., „Нарис історії українсько-руської літератури“ Ів. Франка 1910 р., і тільки аж 1920 року нарешті вже М. Возняк відважився назвати „Історія української літератури“. Мало того, Возняк і для давньої нашої літератури правдиво вживає слова „українська“. Титул проф. М. Грушевського „Історія УкраїниРуси“, безумовно був невдалий; скажемо, ні один російський учений ніколи не випускав праці з титулом „Історія Московії-Росії“, чи „Московська історія“, а завжди тільки „Русская історія“, хоч Росія до Петра І звичайно звалася Московія, Москва (пор. „Исторія князя великого московского“, 1578 року, праця князя Андрія Курбського).

І в Галичині аж до останнього часу (як на Буковині і на Закарпатті) міцно й уперто трималися назви Русь, руський, русин. Д-р Лонгін Цегельський ще року 1917-го писав: „Національною назвою нашого народу є так само добре ім'я Русь і ім'я Україна. Галицькі українці цілком не потребують вирікатися назви Русь і русин, бо ми добре знаємо, що ті слова значать те саме, що Україна та українець“[97].

А Рим ще й досі за три віки ані разу не назвав галичан українцями, але постійно зве їх русинами.

§7. РОЛЬ ІВАНА ФРАНКА В РОЗВОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Переглядаючи літературу Галичини, пересвідчуємось, що тут не було письменника, який глибше зрозумів би вагу соборної літературної мови й закликав би до неї інших. Найбільший письменник Іван Франко (27.VIII.1856 — 28.V. 1915), поет і вчений, мав багато даних перейти на всеукраїнську літературну мову, але того не зробив[98]. Над культурою своєї мови Франко спочатку працював мало, пишучи звичайною галицькою говіркою. На форму своїх писань Франко взагалі звертав малу увагу, бо й часу на це не мав за звичайною в нього навалою буденної праці. Його збірник „З вершин і низин“ 1887 р., щодо мови, стоїть не високо — це звичайна галицька говірка. Але Драгоманова наука про літературну мову проте не пішла Франкові на марне, а він був його вірним учнем, і пізніш Франко рішуче повернув у своїй мові на Схід, і став більше працювати над своєю мовою, і мову його новіших збірок, чи, скажемо, поему „Мойсей“ не можна й рівняти до мови „З вершин і низин“.

Один з кращих критиків Франкових, Микола Зеров, згладжуючи занадто гострі вислови Ол. Дорошкевича про Франкову мову, писав: „Так, не можна

[96] Див. про це: Д-р М. Бабюк. Як у Галичині розуміли Шевченка // „Рідна Мова“, 1939 р., ч. 3; Л. Дичук. Шевченко в Галичині. Там само, ч. 6.

[97] Звідки взялися й що значать назви Русь і Україна. Вінніпег, 1917 р.

[98] Див. статтю Іл. Свєнціцкого „Місце Івана Франка в історії української філології“ // „Діло“, 1933 р., за 31. V, 1. VI і окремо.

заперечити, що мова раннього Франка страждає на численні діялектизми, провінціялізми, що в ній зустрічаються інколи й елементи рутенщини“[99].

Та й не було звідки Франкові добре навчатися літературної мови, бо тяжке оточення в Галичині за його часу мовно нікого не окрилювало. В мові його багато полонізмів, і це не дивно, бо він скінчив польську гімназію, не мало й писав по-польському, особливо за час своєї примусової десятилітньої „польської панщини“ (1887-1897). Єдина людина, що мовно впливала на Франка, був М. Драгоманів, але молодий письменник спочатку його мовної науки не розумів глибше.

Та Франко навбач переконувався, як високо стояла літературна мова в Україні Великій в порівнянні з Галичиною, і міцно взявся й за вивчення її. Його перша збірка віршів, „З вершин і низин“, вийшла 1887 року, а вже друге видання її року 1893-го поет мовно значно переробив. І всі дальші Франкові твори щодо мови були все сильніші та кращі, наприклад, „Зів'яле листя“ 1896 р., „Мій ізмагард“ 1898 р., „Іван Вишенський“ 1900 р., „Із днів журби“ 1900 р., „Мойсей“ 1905 р., „Semper tiro“ 1906 р. й ін. У своїх прозових творах Франко працював над мовою значно менше.

Але значення мови в житті народу Франко розумів глибоко. Над нашою мовою сміялися, звучи її діялектом, а Франко на це відповів:

Діялект... А ми його надишем
Міццю духа і огнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови!

А в передмові до „Мойсея“ 1905 року Франко натненно писав:

...Народе мій!
В слові твойому іскряться
І сила, і м'якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору дух підняться.

Сорок літ працював Франко на літературній ниві, і хоч не виробив собі зразкової мови, проте важливість літературної мови він розумів і свідомо йшов до неї. Мук слова спочатку він мало знав, але пізніш скоштував і всю їх солодкість, і всю тяготу та тернистість.

Франко виховувався на літературі європейській та окремих слов'янських народів. Москвофілом він ніколи не був, а його заява — „Ми всі русофіли: ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо й виучуємо його мову“ — це виплив із пошани Франка до російської літератури. І Франко багато перекладав, наприклад, із Пушкіна.

Сам Франко добре пізнав недостачі своєї мови, і в передмові до нового видання „З вершин і низин“ 1893 р. писав: „Що в моїх давніших віршах мова ще не зовсім чиста, це ще тим легче зрозуміти, що я особисто переходив деякі такі ступні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх у тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої чистої мови, котре ще змалку було в мене сильно розвинуте. На мені в мініатюрі повторилося те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматика й спори язикові прибили й закаламутили чистоту народньої мови“.

[99] До джерел, 1943 р., с. 120.

В живій народній галицькій мові дуже багато відмінних від наддніпрянських наголосів; взагалі треба сказати, що галицька мова має свою відмінну систему наголосів, і ці наголоси повстали дуже давно, бо їх стрічаємо в акцентованих пам'ятках ще XVI-XVII віків.[100]

З такими наголосами говорить у Галичині і селянин, і інтелігент, цих же наголосів уживає й галицький поет у своїх віршах. Ось чому галичанин звичайно не може правильно читати творів наддніпрянських поетів, а наддніпрянець — галицьких. Цього не знав Драгоманів, і жалівся Франкові: „У вас якась інша просодія!", й висловлював своє бажання почути вірші „З вершин і низин" в читанні доброго читця „із ваших". Через це й Ол. Дорошкевич зве наголоси Франкових поезій „штучними", а М. Зеров — „надуманими"[101], — ні, це зовсім не так: це звичайні західноукраїнські наголоси, від віків тут уживані, але відмінні від літературних східноукраїнських. Всеукраїнської, всіма визнаної, літературної мови довго в нас не було, тому галицькі поети писали „по-своєму".

Коли б Франко прийшов був до ідеї соборної української літературної мови, він зробив би був у цій ділянці дуже багато, і своїм прикладом переродив би бодай молоду Галичину. Але так не сталося. Більше того, Франко вкінці посварився зі своїм відсталим громадянством, і десять довгих літ (1887-1897) був „на панщині": змушений був служити польській культурі. Та все-таки треба сказати, що з часом Франкова мова стала таки найкращою в Галичині, чому його твори знаходили й знаходять широкого читача і в Україні Наддніпрянській.

§8. КАМЕНЯРІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ, БУКОВИНІ Й ЗАКАРПАТТІ

Та того зовсім не можна сказати про інших поетів і письменників Галичини: Василя Щурата (1872), В. Пачовського (1878), Наталії Кобринської (1851-1920), Уляни Кравченко (1862-1927) й інших. Поет і новеліст Богдан Лепкий (1872-1941), наприклад, звичайно так само не дбав про мову своїх писань, і вона в нього дуже нечиста — це звичайна галицька літературна мова, переповнена полонізмами; його трилогія „Мазепа" варта була б чистішої мови, щоб читачі вчилися на ній і своєї літературної мови.

Галицька проза в творах Юліяна Опільського (1884), В'ячеслава Будзиновського (1868), що розроблюють історичну повість, не пішла вперед. Тимофій Бордуляк (1863) добре знає народну мову, але на літературну мову не вибився. Натомість Андрій Чайківский (18571935), Осип Маковей (1867-1925)[102] та Іван филипчак (1871-1946), зачавши писати мовою галицькою, ідеологічно сильно рвалися на Схід, до соборної літературної мови.

В Галичині народився цікавий напрям у нашій літературі: писати говірковою місцевою мовою. Як я вже підкреслював, тут справді існує кілька

[100] Див. мої праці: 1. Український наголос в XVI віці // „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского", Ленініград, 1928 р., с. 444 451; 2. Український наголос на початку XVII-го віку // „Записки чину Св. Василія Великого", 11, зш. 1-2; 3. Український літературний наголос // „Рідна Мова", 1939 р.; 4. Відміни наголосу галицького від літературного // „Рідна Мова", 1939 р., ч. 4 і 5.

[101] М. Зеров. До джерел, 1943 р., с. 120.

[102] Осип Маковей писав мені 10.XII.1921 р.: „Варта б донести до ладу, щоб усі однаково писали".

окремих говірок, сильно відмінних від літературної мови, а тому саме собою напрошується бажання зафіскувати їх у літературних творах. Це й зробило „покутське тріо": Василь Стефаник, Марко Черемшина та Лесь Мартович, що писали гуцульською й покутською говіркою.

Найсильніший з них Василь Стефаник (1871-1937), що писав тільки про село й селян чистою говіркою, сам зі Снятинського повіту, а з села Русова. Стефаникові мініятюри-новели звичайно сильно написані, завжди з видатним талантом, і треба тільки пожалувати, що він не взявся за більші повісті літературною мовою, бо був би створив великі речі. Говірка в Стефаника зовсім природна річ, бо він вкладає її в уста своїх селян, яких описує, авторські ж пояснення подає звичайною галицькою мовою[103].

Натомість Марко Черемшина (13.VII.1874 — 25.V.1927) часто подає новелку говірковою мовою, кохаючись у самій говірці як такій. Черемшина (це прибране ім'я Івана Семанюка) глибоко знав гуцульське життя селян і їхню мову, і все це подав у своїх талановитих новелах. Сам він народився в селі Кобаках на Косівщині, й гуцульську мову полюбив ще з дитячих літ. Його збірки „Карби" 1901 р., „Верховина" та „Село вигибає", писані чистою гуцульською говіркою, мистецьки дорівнюються Стефаниковим новелам[104].

Лесь (Олексій) Мартович (1871-1916) народився в с. Торговиця на Городенщині й писав так само діялектом новели з селянського життя, наприклад, збірки „Нечитальник" і ін.

Гуцульському життю й гуцульській мові взагалі добре повелося в нашій літературі; до „покутського тріо" додаймо ще й роман-повість Гната Хоткевича (1877) „Камінна душа" 1911 р., написаний чистою гуцульською мовою. Михайло Коцюбинський у своїх „Тінях забутих предків" 1911 р. так само дуже талановито змалював гуцульське життя й гуцульські повір'я, вживаючи багато висловів з гуцульської говірки[105].

Друга сильно відмінна галицька говірка, лемківська, так і не дочекалася своїх видатніших поетів та письменників. Віддані в руки полонізації, лемки сильно боролися проти неї, але попали в іншу крайність, — стали теплим кублом для москвофільства. Пробував писати лемківські новелки Франц Коковський (1885-1942), але писав мало. В роках 1945-1946 наші лемки пережили страшну трагедію: їх вигнали з рідної землі. . .

Та треба підкреслити, що певне рівняння галицьких поетів і письменників на Схід, з часом усе збільшувалось, і чулася вже виразна туга за соборною всеукраїнською літературною мовою, особливо в молодшого покоління.

Буковина давно відірвалася від матірного кореня і час з 1340-1527 р. була під Молдавою, яка віри й мови української не нищила, — навпаки, сама сильно підпала під українську культуру (див. вище). Та року 1527-го Молдаву з Буковиною зайняла Турція, що сильно душила ці землі, а головно матеріяльно. Року 1775 Буковиною заволоділа Австрія і незабаром (1786)

[103] Див. мою статтю „Говірка чи літературна мова. Мова В. Стефаника // „Рідна Мова", 1937 р., с. 121-124. Див. іще: І. Вели горський. Мова творів В. Стефаника // „Рідна Мова", 1937 р., ч. 3. Ів. Ковалик. До характеристики мови В. Стефаника. Там само, ч. 4.

[104] Див.: П. Кривоносюк. Марко Черемшина // „Рідна Мова", 1937 р., ч. 9-10. Ів. Велигорський. Мова в творах М. Черемшини. Там само, 1938 р., ч. 2 і 3.

[105] Гуцульською говіркою писали ще, крім О. Федьковича, що ввів її до літератури, Ів. Франко (див. „Петрії й Довбущуки", „Як Юра Шикманюк брив Черемош", „Терен у нозі"), О. Кобилянська („Земля", „У неділю рано зілля копала"), Ол. Олесь („На зелених горах"), Мих. Павлик („Ребенщукова Тетяна") — дієві особи в них розмовляють по-гуцульськи.

поєднала її адміністративно з Галичиною, і тільки року 1849-го Буковина стала осібним австрійським краєм по 1918 рік.

Довге перебування під одною австрійською владою пов'язало Буковину в розвої літературної мови з Галичиною. Національне літературне відродження розпочав тут Осип Юрій Федькович (1834-1888), описуючи гуцульське життя й пишучи гуцульською говіркою. Те саме робив і Данило Млака (о. Сидір Воробкевич, 1838-1903). Але Ольга Кобилянська (27.XI.1863-1942) вибилась уже понад говірковий регіональний рівень і в своїх романах, таких як „У неділю рано зілля копала", „Царівна", „Земля", „Через кладку", „Апостол черні", „Ніоба", „За ситуаціями" й ін., дала зразки хорошої описової прози, дорівнюючись у цьому повістям Нечуя-Левицького.

В мовознавстві багато прислужився на Буковині проф. Степан Смаль-Стоцький[106] (1858-1938), що запровадив правдивий фонетичний правопис у Галичині.

В кінці XIX століття, з 7.IX.1891, й на початку XX сильно зросла еміграція до Канади й Америки з західноукраїнських земель, а особливо з Галичини, з Буковини та Прикарпаття. Освоївшись на чужій землі, українці взялися й за продовження свого попереднього духового життя, а разом із тим — і за видавання своєї преси, почасти й книжок. Але працювати поважно для розвитку української культури ця еміграція спочатку не змогла. Першим заклався 1892 року часопис „Свобода" в Америці, а по ньому почали появлятися й інші, але всі вони спочатку писали говірковою мовою й на мову Східної України зовсім не рівнялися.

Те саме панувало й на Закарпатті — воно було відрізане навіть і від Галичини, і мова й правопис тут завмерли, зовсім не зростали. Про рівняння в мові на Київ і думки не було. У правопису тут аж до останніх часів панували „дашки" Максимовича. Наприклад, о. А. Волошин у своїй граматиці „Практична граматика руського язика" 1926 р. уживає ще ы, ѣ, о з дашком.[107] Року 1925-го в Ужгороді цим же правописом вийшли „Поезіѣ Тараса Шевченка для дѣтей".

---

[106]Його життєпис див. у „Зап. ВУАН", 1919 р., т.I.

[107]Про розвій мови й правопису на Закарпатті див. статті. Ів. Піньковича в „Рідній Мові": „Український правопис на Закарпатті", 1936 р., ч. 11 за 1937 р.; „Етимологічний правопис на Підкарпатті", ч. 1; „Взірці літературної мови й правопису на Підкарпатті, ч. 4.

12. ЧУДО НАД ЧУДАМИ: УКРАЇНСЬКА МОВА СТАЛА МОВОЮ ДЕРЖАВНОЮ Й СОБОРНОЮ!

Перша російська революція 1905 року відразу знесла всі урядові заборони на українське слово 60 і воно стало вільно розвиватися. Проти цієї заборони року 1905 виступила навіть Російська Академія наук[108].

З кінця 1905 року народилася в Києві своя українська вільна преса[60], а це відразу поставило українську мову на зовсім іншу путь розвою. Тоді як досі розвій української літературної мови йшов невеликим джерелом, то з початком української преси він поплив уже широкою річкою. Щоденна преса відразу поставила до мови сотні нових питань, на які вимагала негайної задовільної відповіді. Словник письменника не був такий різносторонній, яким ставав словник щоденної преси, що мусів обіймати все життя. І українська літературна мова сильно розросталась углиб і вшир, пильнуючи нагнати прогаяний час. Звичайно, в щоденній поквапній праці не завжди можна було дбати про належну культуру та чистоту мови, проти чого гостро виступав був Ів. Нечуй-Левицький.

Війна 1914 року принесла черговий погром українському слову, бо уряд позакривав усю українську пресу й усі видавництва. А коли російські війська вдерлися в Галичину, вони почали жорстоко відімщати їй за те, що 30 літ (1876-1905) вона була захистом і для східноукраїнського слова. Доходило до того, що українські книжки почали просто палити, як трохи пізніш року 1920 палив їх Денікін[61] у Києві.

Але війна була програна, й на Сході знялася революція 7 березня 1917 року, що відразу остаточно скинула пута з українського слова, й воно зачало знову могутньо розцвітати. Преса побільшилася, число нових книжок неймовірно зростало. Так, року 1917-го вийшло 747 назв, а року 1918-го — 1085. Українська літературна мова відразу вступила на правдиву, доти небувалу, путь свого розвою, що вкінці таки привів її до повного зросту й вироблення, якого спинити вже не було сили.

Проголошення самостійности України 22 січня 1918 року відразу сильно зміцнило розвій нашої літературної мови. До цього часу українська мова була все-таки мовою тільки до свого домового вжитку, мовою другорядною, бо мовою першою була державна й урядова російська мова. Тепер державною мовою стала мова українська, а це на неї накладало сотні нових обов'язків.

Без ідеї самостійности України наші старші письменники, як ми бачили вище, нагляділи були навіть і завмирання української пісні, і української мови. Старі письменники були під впливом завмирання й смерти козацтва[109], яке вони покривали ніжною романтикою, й не хотіли визнавати, що казацька й січова Україна мусіла й сама завмерти в нових обставинах життя. Вони були щирі патріоти, але далі волі самому українському слову не йшли. Вони ще не знали, що слово повно розвивається тільки в своїй власній державі, бо літературну мову розвивають не тільки-но самі письменники в своїх творах красного письменства, але ще більше все буденне живе життя: школа,

[108] Див. Петербурзька Академія наук у справі знесення заборони українського слова. Львів, 1905, „Літ. Наук. Вісник", і окремо.

[109] У відповідь проти цього „завмирання України" (див. вище) і повстав гімн 1863 р. Павла Чубинського „Ще не вмерла Україна".

церква, театр, кіно, преса, державні уряди, приватні підприємства й т. ін. Проте П. Куліш ще року 1857-го пророкував: „Спасіння нашого краю — в нашій мові!"

І з 1918 року такий широкий розвій нашої літературної мови й розпочався в державному розгоні, й до творення цієї мови стали не самі поети та письменники, але все життя. Почали закладатися свої вищі школи, університети. Недовірки лякалися: та як же українською мовою провадити вищу науку? Таж слів забракне! А тим часом виявилося, коли стали складати термінологічні словники по десятках різних наукових і технічних ділянках, що наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення термінологічних назв. І навіть там, де, скажемо, в мові російській уживають латинського чи грецького терміну, у нас був створений добрий свій, наприклад, центр — осередок, перпендикуляр — простопад, простопадна, параллельна — рівнобіжна й т. ін. Взагалі, різні термінології в нас стали творитися на рідній основі, чим відрізнилися від термінології російської, у своїй більшості — чужої[110].

Вага державної самостійності в творенні літературної мови, як виявилося, була надзвичайно велика. Українська мова, в якій і тепер ще вороги хотіли б бачити тільки „мову мужичу", а в кращому випадкові — для домашнього вжитку, як та повінь весною, розторощила всі вікові пута й вийшла на вільний простір. І трапилось чудо над чудами: українська мова остаточно стала мовою літературною!

Мало цього, з часу скинення ворожих пут невпинно повставали українські школи найрізніших типів, забило життя по своїх українських урядах, канцеляріях, установах, в церкві, в театрах, в війську й т. ін., — і сталося друге чудо над чудами: виявилося, що українська мова здатна до державного життя!

І цього мало, — з часу проголошення державної самостійності України року 1918-го до неї відразу потяглися зо всіх сторін її розгублені діти: Галичина, Закарпаття, Буковина, емігрантська Канада й Америка. І трапилося третє найбільше чудо над чудами: в Україні народилася соборна всеукраїнська літературна мова!

Українська літературна мова в своєму розвої прямувала за цей час уже до нового, чого давніш не було: до культурності, до європеїзації змісту й форми. Видатний письменник Юрій Яновський вже свідомо пише: „У мене одна наречена, наречена з колиски, про яку я думав мабуть і тоді, коли не вмів ще говорити. Наречена, для якої я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу, і за неї підставляв під мечі важкий щит. Культура нації — звуть її, а в тому й культура своєї літературної мови."

Українська поетична форма й мова сильно зростає в творах наших поетів: Миколи Вороного (1871) — поета-естета в мові й формі, Спиридона Черкасенка (1876-1940) — поета і драматурга, що завжди пильнував про культуру своєї мови, родом з Херсонщини[111].

Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба, 1878-1942), родом з Слобожанщини, так само завжди дбав про добірливу мову, хоч на його мову критика нападала ще в Києві. Грицько Чупринка (1879-1919) високо поставив свою поетичну техніку.

[110] Див. далі розділ XIX: Інститут Української Наукової Мови в Києві.

[111] Його мову я описав у своїй праці „Сучасна українська літературна мова", Варшава, 1936 р., а також „Каменяр всеукраїнської літературної мови" // „Рідна Мова", 1937 р., с. 139-140.

Павло Тичина(1891)— найвидатніший наш поет 20-х років, його збірки („Соняшні клярнети“ 1918 р., „Плуг“, „Вітер з України“ й ін.) користувались популярністю. Прекрасна мова в поета Миколи Бажана (1904), часом багата на архаїзми. Дбали про мову поети Олекса Близько (19081934), В.Мисик, Михайло Семенко (1892), Дм.Фальківський (1898-1934), Георгій Шкурупій (1903, футурист), Євген Плужник (1898-1936), Володимир Сосюра (1898) і інші.

Серед сучасних поетів треба виділити Максима Тадеушовича Рильського (19 березня 1845 р. в Києві), що завжди пильно працює над культурою своєї мови, яку він глибоко знає. Мова його творів — класична літературна мова. Його збірки поезій „На білих островах“ 1910 р., „Під осінніми зорями“ 1918 р., „Синя далечінь“ 1922 р., „Крізь бурю й сніг“ 1925 р., „Тринадцята весна“ 1924 р., „Де сходяться дороги“ 1929 р., „Гомін і відгомін“ 1929 р., „Знак терезів“ 1932 р., „Київ“, „Літо“ 1936 р., „Україна“ 1938 р., „Збір винограду“ 1940 р., „Слово про рідну матір“, „Світова зоря“, „Неопалима купина“ 1944 р., а також численні поеми — одна перед одною виділюються красою й культурністю мови. Рильський багато перекладає.

Особливо розвинена його мова в його перекладі „Пана Тадеуша“‘ Міцкевича, і цю мову я докладно описав у своїй праці „Мова М. Рильського“[112].

Рильський написав багато поем і вони хоч не все глибокі своїм змістом, завжди вирізнюються красою своєї мови.

Пильно дбали про мову своїх поезій т. зв. неокласики, на чолі яких треба поставити Миколу Зерова (1890), поета й літературознавця. Добре відомі його переклади римських поетів: „Антологія римської поезії“ 1920 р. та „Камена“ 1924, ліпші його критичні праці: „До джерел“ та „Від Куліша до Винниченка“. До цієї ж групи належали: М. Драй-Хмара (збірка „Проростень“ 1926 р.), П. Филипович (збірки „Земля і вітер“ 1922 р., „Простір“ 1925 р.), Осв. Бургардт (1891-1948, Юрій Клен).

Сильно зростає й наша прозова мова. Володимир Винниченко (1880) мало дбає про культуру своєї мови, й вона в нього ряба, переповнена русизмами, часто жаргонова, але сама описова техніка висока. Історичні оповідання Адріяна Кащенка (1858-1921), прості формою, звичайно мають хорошу мову.

З середини 1920-х років у центрі нашої літератури стоїть Микола Григорович Хвильовий (1893-13.V.1933). Це Микола Фітільов, що народився в с. Тростянець на Харківщині, в родині робітника. Хвильовий — блискучий стиліст, вождь української прози. У своєму романі „Вальдшнепи“ 1927 р. ч. І (другу ч. совєтська влада знищила) дав зразок хорошої літературної мови.

Багато дбають про культуру своєї мови й інші письменники. Юрій Яновський (1902) видатний прозаїк, блискучий стиліст; поширені його романи „Чотири шаблі“ 1930 р. та „Майстер корабля"; збірка поезій „Прекрасна Іт“. Олесь Д освітній (1891), перший совєтський романіст, уславився романом „Американці“ 1925 р. Популярний сатирик Остап Вишня (Павло Губенко, 1889 р.) завжди пише хорошою сочистою мовою, а його гуморески, наприклад, „Усмішки“, друкувалися в мільйоновому накладі[113].

Валеріян Підмогильний (1901) у своїх романах „Місто“ 1928 р. та „Остап

[112] Див. місячник „Наша Культура“, 1935-1936 рр., ч. 1, 3, 4, 17, 18, 19 і 20. І окремою книжкою 1936 року. Див іще О. І. Білецький. Творчість Максима Рильського // „Радянське літературознавство“, 1947 р., кн. 7-8, с. 37-56, Київ.

[113] Див.: Мик. Осипів. Мова фейлетонів Остапа Вишні // „Червоний Шлях“, 1928 р., ч. 9-10.

Шаптала“ подбав, щоб мова його була зразкова літературна[114].

Григорій Косинка (1899-15.XII.1934) — талановитий белетрист. Григорій Епік(1901) дав хороші оповідання. Борис Антоненко-Давидович (власне Давидович) у романі „Смерть“ дав зразки хорошої мови, так само Іван Дніпровський (1895), поет і прозаїк (поема „Донбас“), Михайло Иогансен (1895). Полтавець Андрій Головко (1897) дав роман „Мати“ 1934 р., повість „Бур'ян“ 1927 і ін.

Над історичною повістю працюють Горбань („Козак і воєвода“), Соколовський (роман „Богун“), з хорошою мовою. Добра мова й драматургів: М. Куліша (1892 р.), О. Корнійчука й ін. Року 1948-го появився великий роман Натана Рибака „Переяславська Рада“, писаний зразковою літературною мовою.

Хоч тепер у совєтській Україні багато кричать про наближення мов української й російської, але це відбивається головно на мові поточній та мові часописній, але не на мові ліпших письменників — вона зразкова літературна мова.

За останні часи в Україні зродилася взагалі велика оповідна література, з культурною літературною мовою, але я не маю тут змоги й потреби ширше спинятися на ній. Звичайно, за цього ж часу взагалі з'явилося багато письменників і поетів, а серед них немало й таких, що про них Микола Зеров подратовано писав: „Ні для кого не секрет, що наші поети, за кількома нечисленними винятками, дуже мало вчаться й дуже мало працюють над технікою слова“[115]. Звичайно, це чиста правда, що стосується до багатьох наших письменників молодшої генерації.

Але треба зазначити, що всі наші письменники й поети, які працюють в Україні під совєтами, позбавлені всякої волі в виборі теми для своїх писань — мусять писати тільки за вказівками більшовицької партії. Через це весь письменницький талант витрачається на твори агітаційні, українському народові мало або й зовсім непотрібні. Так тепер працюють М. Рильський М. Бажан, Л. Первомайський, А. Малишко, М. Пригара, О. Корнійчук, Ю. Смолич, О. Ільченко й інші, літературна мова в них першорядна, але самі твори часто свистуни. . .

Кожен український письменник в Україні на великому підозрінні в совєтської влади вже тим, що він українець. Письменник мусить працювати і то працювати для розвою комунізму, інакше „зникне“. На сторожі чистоти комунізму в писаннях українських письменників церберами стоять совєтські „критикидушителі, такі як А.Хвиля, Ст.Щупак, К.Котко, І.Микитенко, І.Кулик і багато інших, що підстерігають кожне слово у „вільній демократичній республіці“.

Голгота українських письменників, що стоять на сторожі нашої літературної мови, надзвичайно кривава. 28 серпня 1921 р. більшовики розстріляли нашого поета Грицька Чупринку. 15 грудня 1934 р. більшовицький суд засудив на розстріл 28 українців — культурних діячів, і тоді згинули наші письменники Олекса Влизько, Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, здається, поет В.Мисик і інші. Письменник Євген Плужник згинув 2 лютого 1936 року на каторзі на Соловках, там же карається й письменник Григорій Епік. 13 травня 1933 р. змушений був отруїтися найбільший український пи-

[114] Я описав її 1936 року в праці „Сучасна українська літературна мова“.

[115] До джерел, 1943 р., с. 9.

сьменник Микола Хвильовий, а з ним і поет Гірняк. Де поділися М. Зеров, М. Йогансен і багато інших — не знаємо...

А багато наших письменників змушені були вкоритися владі й працювати для розвитку комунізму в Україні. Багато пішло на службу совєтам, а 31 січня 1939 року за вірну службу отримали ордена: М.Рильський, П.Тичина, М.Бажан, Ол.Корнійчук, Ю.Яновський, А.Головко, П.Панч і ін.

Сильно зростає на своїй культурі й літературна мова наших емігрантських письменників і поетів поза Україною, що з 1918 року чи пізніше змушені були покинути свою Батьківщину, хоч деякі з них навчалися її головно на еміграції й з галицьких джерел: така мова поезій Євгена Маланюка (1897), Наталі Королевої й ін. Зате Л. Мосендз († 1948) та Юрій Клен († 1948) справді дбають про культуру своєї мови. Нерівна й ряба мова в перших творах Юрія Липи († 1945) зростала на силі в творах останніх. Улас Самчук, волиняк, талановитий оповідач, міг би більше дбати про свою мову. Багата мова в Юрія Косача, але часом робить враження штучної з каміннонерухливим стилем. Вироблена мова й у Олега Ольжича (Кандиби, сина поета Олеся, 1907-1944) в його двох поетичних збірках „Рінь“ та „Вежі“. Дбає про мову й Галина Журба (1888). Добра мова, але занадто темна в поета Тодоса Осьмачки (1895). Зразкова мова в Івана Багряного.

В українській літературі народилася нова ділянка її — література релігійна чисто християнська. Письменниця Наталя Королева (Дунін Борковська, (1888 р.) часто торкається Євангельських тем, але мова її не чиста. Іван Огієнко став друкувати свої вірші ще з 1906 року під різними псевдонімами, але останнього часу, як митрополит Іларіон, цілком присвятився релігійній поезії, наприклад, його поеми „Хрест і Воскресіння“ 1943 р. „Скорбна Мати“ 1943 р., „Ісус Назарянин“ 1944 р., „Антихрист у світі“, трилогія 1944 р., „Юда з Каріоту“ 1944 р., „Прометей“ 1948 р., „Народження Людини“ (філософська містерія) 1948 р., „Слово про Ігорів похід“ (переспів) 1949 р., „Жертва Вечірняя“ (третє видання) 1949 р. і ін. Пильнує писати чистою літературною мовою[116].

В Галичині так само трапилося чудо над чудами: вона остаточно порвала зо своєю місцевою рутеницею й стала на шлях мови соборної. Катря Ґриневичева (1875) в своїх історичних повістях „Шоломи в сонці“ та „Шестикрилець“ 1936 р. багато попрацювала над своєю мовою. Добре дбає про мову й Софія Парфанович у збірнику „Ціна життя“ 1937 р., а в збірнику 1948 р. „Інші дні“ бачимо вже в неї добірну соборну літературну мову; з бойківської говірки багато подає вона в збірці „Загоріла полонина“ 1948 р. Молоді поети: Богдан Антонич († 1937)[117], Святослав Гординський, Богдан Кравців і ін. не тільки рішуче стали на шлях соборности літературної мови, але в своїх творах реально показали, що навчитися її не так уже трудно й „галичанинові“.

В Галичині взагалі повстала ціла низка поетів і письменників, що пильно працюють над культурою літературної, уже соборної мови.

До ідеї соборности літературної мови поволі реально входять усі україн-

[116]Збірку кращих поезій Ів.Огієнка видав 1922 р. Богдан Лепкий у збірнику творів українських поетів „Струни“, ч. 11, с. 247-249. Про Огієнкові поезії Б.Лепкий пише: „Перші свої поезії друкував у „Громадській Думці“ 1906 р., потім по інших часописах та альманахах. Вони визначалися гарною мовою й викінченою формою“.

[117]Див. мою статтю „Мова Богдана Антонича“ // „Рідна Мова“, 1935 р., с. 255-262, а також „Соняшний поет Богдан-Ігор Антонич“ // „Наша Культура“, 1936 р., с. 213-220.

ські землі. Буковинка Ірина Вільде в своїх високих новелах і повістях, таких як „Серце химерне“, „Метелики на шпильках“ 1936 р., „Б'є восьма“ 1937 р., дала зразки прехорошої оповідної мови. До соборної мови приєдналися й молоді письменники та поети Прикарпаття. Найбільше відсталі ще Канада й Америка, але не через брак волі, а тільки з технічних причин: нема де навчитися. В Канаді народився гурт нових письменників, що хоч і пише ще нечистою, звичайною галицькою, мовою, але ідейно рветься до мови соборної, наприклад, Ол. Луговий, Ілля Киріяк, Івахі ін., а в Америці — Мирослав Ічнянський[118] й ін. Преса, наприклад, „Свобода“, „Новий Шлях“, „Український Робітник“, „Український Голос“ і ін. виразно стали на шлях всеукраїнської соборної літературної мови і вже близькі до неї.

Справді сталося найбільше чудо нового часу: в Україні зреалізувалася велична ідея соборности української літературної мови! Для цього зреалізування попрацювало багато й наших мовознавців, таких як М.Гладкий, Н.К.Грунський, В.Ковалів, Ол.Курило, Ів.Огієнко, В.Симович, Ол.Синявський, С.Смеречинський, М.Сулима й ін.

За цього останнього часу поважно росла на своїй силі й наукова мова. У нас здавна вже втерлася була думка, ніби науковцям не треба знати чистої літературної мови, — то обов'язок тільки письменників. Звичайна річ, це рішуча помилка, і то шкідлива, — все бо, що пишеться, конче мусить бути написане чистою літературною мовою. По 1917 році сильно „підтягуються“ в своїй мові й науковці, й численні наші історики літератури, критики й молоді науковці вже конче дбають про добірність своєї мови, наприклад, М. Зеров, і багато інших. Заслуги С. Єфремова в розвої нашої літературної мови безсумнівні. Більше того, нарешті стали розробляти й саму ідеологію про рідну мову і року 1935-го проф. Іван Огієнко видав уже окремий розроблений курс „Наука про рідномовні обов'язки“[62]. В передмові до цієї книжки читаємо: „Рідна мова — це найважніша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу ролю: рідна мова — то сила культури, а культура — сила народу“.

Подаємо з цього Рідномовного Катехизису „Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина“, с. 11-12:

„1. Мова — то серце народу: гине мова — гине й народ.

2. Хто цурається своєї рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.

3. Літературна мова, то головний двигун розвитку духової культури народу, то найміцніша основа її.

4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить об'єднанню нації.

5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

8. Стан розвою літературної мови — то ступінь культури розвою народу.

[118] Про нього див. мою статтю „Поет душевної туги Мирослав Ічнянський“ // „Наша Культура“, 1937 р., а також „Мова Мирослава Ічнянського“ // „Рідна Мова“, 1937 р., с. 249-256.

9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу“.

І хоч дуже крутими дорогами, густо зарослими тернями, проте українська мова не тільки виросла в зразкову літературну мову, але стала й мовою державною та соборною!

13. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ПІД СОВЄТАМИ

Мій опис розвою української літературної мови був би не повний, коли б я не розповів іще про теперішній стан його під совєтами, з 1919 року починаючи, цебто з того часу, коли нова совєтська Росія окупувала Україну. Життя української літературної мови під совєтами надзвичайно цікаве й глибоко трагічне, широкому громадянству мало знане. Національна політика большевицької влади кілька раз мінялася, але мінялася тільки назовні, бо в своїй істоті вона супроти української мови постійно була й є незмінна — послідовно ворожа, а мінялася тільки ступінь цієї ворожости.

Історію української літературної мови під совєтами можна поділити на три доби: 1. Доба русифікації, 1917-1923 роки, 2. Доба українізації, 1923-1933 роки й 3. Доба комунізації, 1933 р. до наших днів.

Опис свій я скрізь опираю на офіційних совєтських даних або на даних совєтських видань, що в Україні майже те саме. Даних цих може подаю тут аж забагато, але вони — головна підвалина моєї праці, щоб ясно показати, який правдивий стан української культури й мови під совєтами.

§1. ДОБА РУСИФІКАЦІЇ

Окупувавши Україну, большевики спочатку цілком нехтували українську культуру й ніякої української мови визнавати не хотіли, більше того, ставилися до неї явно вороже, наслідуючи тим стару царську політику.

Большевики окупували Україну зброєю, а тому й поводилися в ній, як на завойованій землі. Ще в січні-лютому 1918 року вони захопили були Київ і три тижні розстрілювали кожного, хто говорив поукраїнськи. В Україні нищили все цінне, а особливо давні українські культурні пам'ятки. Це влучно зазначив поет Тичина:

Що це горить: архів, музей?
А підкладіть-но хмизу!

Але в Україні кипіло, тому большевики мусили бодай про око людське виявляти себе прихильниками, і тому 4 березня 1918 року оголосили Україну самостійною совєтською республікою, що було підтверджене й весною 1919 року III з'їздом совєтів. Так повстала УССР.

Але ставлення до української мови позоставалося те саме, негативне. В Україні відразу появився великий російський урядовий адміністраційний апарат, який і думати не хотів про якусь там українізацію; апарат цей позостався тут і до сьогодні. Орган українських соціял-демократів, що тоді співпрацювали з большевиками, „Червоний Прапор", писав про це так (Київ, 9. III. 1919 р.): „Братські відносини (большевиків до українців) занадто безцеремонні, і посягають не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки українською мовою для українського населення, ні одної брошурки, ні одної газети радянської влади українською мовою. Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона не була. Ціла низка наказів про вживання „общепонятного" — це ознака часу. І на скромні

вимоги українського громадянина забезпечити й йому також приналежні національні й культурні права, які мають представники „братнього“ народу тут в Україні, є тільки одна відповідь: шовінізм, буржуазність, контрреволюція!"

Таке ставлення нової большевицької влади до української культури, в тому й до мови, відразу викликало гострі протести й повстання, що охопили всю Україну, а це змусило владу змінити своє ставлення до України взагалі, хоча б поверхово. Робилося це дуже поволі й неохоче, про що свідчить і Вол. Винниченко, що тоді вернувся був в Україну, та незабаром утік з неї. „Українська мова, як торік була (пише він у львівському „Вперед“, I920 р., 30.X), так і тепер лишилася нерівноправною мовою; як урядували росіяни мовою московського центру по всіх інституціях українського правительства, так урядують і тепер. Як відсилалися назад папери, писані українською мовою, так відсилаються і в цей момент. Підозріле відношення взагалі до всього українського. Через це не диво зустріти в найщиріших неукраїнських комуністів відношення до комуністів-українців, як до потенціяльних контрреволюціонерів“.

Але Україна була важливою економічною базою, а тому большевики, поки не були ще сильними, мусили таки рахуватися з українцями бодай про людське око. I VIII З'їзд ЦК РКП(б) 6.XII.1919 р. наказав початкову „українізацію України“, до чого він був змушений побоюванням, що українізація піде й без нього. З'їзд постановив: „Допомагати усуненню всіх перепон для вільного розвитку української мови й культури. Оскільки на грунті вікового пригнічення серед відсталої частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, ставитися до них із найбільшою толеранцією й обережністю. Здійснювати право трудящих мас учитися й порозуміватися рідною мовою. Вжити заходів, щоб у совєтських установах була достатня кількість службовців, що володіють українською мовою, і щоб надалі ці службовці знали українську мову“.

Цікавий тут вираз „серед відсталої частини українських мас“, бо така думка позостається й сьогодні панівною. Але це було в цілому тільки лукавство, бо постанова VIII з'їзду в життя не вводилася. Але Україна не була спокійною, тому в 1920 році В. Ленін публічно висловився за самостійність України, а щодо української мови, то сказав: „Дайте українцям дві мові, аби вони билися за нашу ідею!"

Як зростала українська культура, а з тим і літературна мова, показує статистика виданих книжок в Україні (в дужках подаю числа книжок російською мовою). За 1917 року, року революції, видано 747 (452) книжок, а року 1918 — 1085 (386). Інша картина вже під совєтами: 1919 р. — 665 (726), 1920 р. — 457 (369), 1921 р. — 214 (248), 1922 р. — 136 (491). Та сама картина й зо статистикою преси: 1917 р. — 158 (695), 1918 р. — 239 (319), 1919 р. — 237 (221), 1920 р. — 125 (149), 1921 р. — 123 (182), 1922 р. — 53 (186).

Але Україна міцно стояла за свою культуру, й большевики мусили „попускати“. Добре працював український театр, наприклад, року 1920-го Гнат Юра заснував „Театр ім. Франка“, а в березні 1922 р. повстав „Березіль“ Л. Курбаса[63]. 14 червня 1921 р. в Києві поєдналися Наукове Товариство ім. Шевченка й Академія Наук в одну наукову установу. Року 1921, коли розпочався НЕП (21.111.1921р.), відкрилися старі українські приватні видавництва. По Україні було велике число „Просвіт“, що провадили глибоку національну працю, — совітська влада 1 травня 1922 року закрила їх, обер-

нувши їх на „Пролеткульти“, що були вже в її руках.

Большевики вперто захоплювали Україну і добилися того, що 7 липня 1922 року Україна, хоч і „самостійна“ республіка, „добровільно“ поєдналася з Москвою...

§2. ДОБА УКРАЇНІЗАЦІЇ

Український тиск з вимогами культурної незалежности зростав усе більш, і большевики були в великому клопоті, бо було ясно, що самим обманом Україну трудно буде держати в руках. Ще на V Всеукраїнському з'їзді КП(б)У 17 листопада 1920 року Г. Зінов'єв (Апфельбаум) розпочав єзуїтську думку про т. зв. боротьбу двох культур в Україні; він сказав: „Зробити так, щоб ніхто не міг запідозрити, що ми хочемо перешкоджати українському селянинові говорити українською мовою. Через ряд років переможе та мова, що має більші коріння, що життєвіша, культурніша“.

Секретар ЦК КП(б)У Лебідь сильно стояв за цю боротьбу двох культур, — котра переможе. Як подає „Комуніст“ за 23 березня 1923 р., цей Лебідь на партійному з'їзді в Києві пропонував: „Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуча. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села — українська. Поставити собі завдання активно українізувати партію, цебто й робітництво, це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста“. Спочатку партія погодилася була на цю явно русифікаційну думку Лебедя.

Але незадоволення в Україні росло, і лебедівщина мусила впасти: того ж 1923 року комуністична партія таки постановила, що в Україні мусить бути українська мова, для чого треба розпочати українізацію. І 1 серпня 1923 року виданий був про це осібний декрет:

„Робітничо-селянський уряд визнає за потрібне протягом найближчого періоду зосередити увагу держави на поширення знання української мови. Визнана до цього часу формальна рівність між двома найпоширеннішими на Україні[119] мовами, українською й російською, недостатня. Внаслідок невеликого розвитку української культури взагалі, внаслідок браку відповідних підручників, відсутності достатньо підготовленого персоналу, життя, як по казав досвід, спричинює фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низки практичних заходів, які, додержуючись рівноправности мов всіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне чисельності та питомій вазі українського народу на території УССР“.

Оце та основна постанова, що розпочала голосну українізацію в Україні. Довго ще провадилися різні закулісові перемови й тільки 1925 року взялися виконувати цю постанову.

Звичайно, практичне переведення українізації в життя багато залежало від міністрів (наркомів) освіти в Україні, і такі міністри, як боротьбісти Блакитний, Гринько, та Ол. Шумський справді стояли за самостійність української культури, поскільки могли це робити під доглядом Москви.

І в червні 1926 р. ЦК КП(б)У зробив таку заплутану постанову:

[119] Під Совєтами дозволена тільки етнографічна форма „на Україні“, а державницька „в Україні“ заборонена.

„Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчостей українського народу. Партія стоїть за широке використання розвиваючоюся українською соціалістичною культурою всіх досягнень світової культури, за цілковитий її розрив із традиціями провінціальної обмеженості і рабського наслідування, за створення нових культурних досягнень, гідних творення великої класи. Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братського співробітництва робітників і працюючих мас усіх національностей в ділі будівництва міжнародної пролетарської культури, в яку український робітничий клас зуміє вложити свою частку“.

І з 1923 р. пішла в Україні справді глибока українська культурна праця, бо більшовики розпочали ніби нову національну лінію, чому сприяло й запровадження 21.III.1921 р. НЕПу. Здавалося, ця українізація охопила все життя. Так, преса в Україні на 85% стала українською, а книжки видавалися переважно українською мовою. Театр скрізь став українським. Школи народні й середні перейшли на українську викладову мову, а в школі вищій частина катедр (28%) українізувалися. Поважно приступлено до українізації державних установ, для чого скрізь закладалися Курси українознавства, і їх мали переходити всі урядовці; службовцям робилися іспити знання української мови, були контролери всієї цієї українізаційної праці.

Розпочалася року 1923-го українізація навіть війська, але була тільки про людське око, бо в ньому було українців всього 42,5%, і стільки ж москвинів, а решта — чужинці інші[120]. Але року 1926-го виданий був таємний наказ, що „національне свідомі українці не можуть займати посад вище командира полку“. Та незабаром Москва скасувала й цю куцу „українізацію“ війська.

Скрізь по Україні розпочалося жваве вивчення української мови, на чолі чого стала Українська Академія наук у Києві, а при ній заклалися два важливі інститути: Інститут Мовознавства та Інститут Наукової Мови. Другий науковий центр повстав у Харкові. Наукове розроблення української літературної мови справді було широке й глибоке, і зроблено було за той час надзвичайно багато, зроблено стільки й таке, що ніколи вже не забудеться в нашій культурі. Большевики звичайно не пускали українців до якоїсь помітнішої іншої праці, тому ті дружно стали біля праці культурної, й справді чуда робили в короткому часі. Взагалі треба ствердити, що 20-ті роки біжучого століття були роками найбуйнішого розвою української культури, а в тому й української літературної мови. Ці роки пробудили в українського народу глибоку національну свідомість та міцну самопевність.

В Україні завжди сильно відчувався брак перекладів європейської літератури, що змушувало звертатися до перекладів російських. І ось за час цієї українізації видано багато перекладів, наприклад, переклали: Шекспіра, Байрона, Лондона, Лонгфелло, Шіллєра, Ґете, Гавптмана, Бальзака, Золя, Ібсена, Гамсуна, Зудермана й ін. Появилося багато дуже добрих перекладів кращих російських письменників, наприклад, Пушкіна, Гоголя, Короленка, Горького й ін. Перекладна праця не спиняється в Україні й до сьогодні.

За цей же час, за 1923-1929 роки українське мовознавство розвивалося без більших перешкод, і в ньому зроблено дуже багато. Наші мовознавці, більші й менші, — А. Кримський, Є. Тимченко, Олена Курило, Ол. Синявський, Л. Булаховський, С. Смеречинський, М. Сулима, Німчинов, Нако-

[120]Проф. Р.Паклен. Біла Книга, с. 29.

нечний й ін. написали за цей час свої видатні праці. Глибоко розвинулася синтакса української літературної мови. Словництво поставлено на небувалу висоту — Академія наук видала шість томів (А-С) високоцінного „Російсько-українського словника“ за редакцією А. Кримського. Інститут Наукової Мови при Академії наук видав біля 30 різних термінологічних словників високої наукової якости, при тому термінологія була головно своя національна, а не чужоземна, як в Росії. Літературна наша мова взагалі була цього часу вперше міцно регламентована й очищена від чужого, головно російського намулу. При редакціях газет запроваджені були фахові мовні редактори, що пильнували про чистоту та добірність часописної мови. Тоді ж, року 1927-го, був упорядкований остаточно український правопис. Виходило багато цінних наукових дослідів української мови. Здавалося, розвиток української літературної мови досяг свого вершка.

Але це тільки здавалося, бо що більші були досягнення, то більше большевицька влада непокоїлася. Ще від початку цієї „українізаційної“ доби ввійшов у життя залізний совєтський закон, що діє й до сьогодні: „Українська культура має бути національна формою, але соціялістична змістом“. Заборонялось хоч півслова написати чи сказати що проти утисків влади. Найменша воля слова заборонена — на всьому тяжить цензура партії.

Під самою українізацією не було жодної міцної підвалини, політичної чи економічної, а тому вкінці була вона без душі й робилася на сипкому піску. Ішла вона справді глибоко й основно, але вперлася в глухий кут: наявно виявилося, що вона без основної бази, сильно обмежена, і всі це зрозуміли й спостерегли, а це неймовірно налякало большевиків. Стало ясно: або треба дати Україні правдиву волю, або перестати гратися в українізацію!

І большевики стали явно компрометувати українізацію, де тільки можна було, щоб викликати проти неї нарікання та нехіть широких мас. Знайшлися такі, що пропонували замінити в Україні десяткову систему рахування на систему коп (60). Харківська Правописна Конференція 1927 року в правопису чужих слів, рівняючись на Захід, може зайшла задалеко й поставила рядового вчителя в неможливість запровадження такого правопису в народних школах, а це викликало нарікання, які зручно використала совєтська влада проти розвою української літературної мови. А коли правдиві більшовики: Шумський, Хвильовий, Волобуїв, Антоненко-Давидович і ін. стали відкрито проповідувати про розрив з Москвою в культурі, це сильно налякало большевиків як російських націоналістів, і вони почали помалу отінювати українізацію.

Дійсні культурні досягнення в Україні добре видно зі статистики відсотків українців, що навчалися по вищих школах України:

Роки	Вища шк.	Технікуми	Робфаки
1924	30	57	45
1933	50	63	60

Щодо книжкової продукції, то, скажемо, за рік 1927 в СССР видано 36680 назв книжок, а в Україні — 2921, цебто 7%, тоді як українців в СССР 20%.

Дискусія за джерела культури Часом совєти справді трохи попускали віжки й давали змогу українцям висловитися. Так було, скажемо, за час 1925-1928 років, коли точилася сильна „літературна дискусія“: на що рів-

нятися українській культурі? Українське громадянство поділилося на дві частині: західників і москвофілів. На чолі тих, що хотіли рівнятися на європейський Захід, став видатний наш письменник Микола Хвильовий, сам стовідсотковий комуніст без жодного закиду. Він голосно сказав: рівнятися нам не на Москву, а на культурну Европу!

Розпочав дискусію М. Хвильовий своєю найкращою новелою „Я — романтика" і ця дискусія точилася три роки. Хвильового явно піддержували широкі маси, хоч ідея „Я" глибоко розкладена[121].

У своїй брошурі „Думки проти течії" 1926 р. М. Хвильовий відповідав москвофілам: „Сьогодні коли українська поезія сходить на цілком самостійний шлях, її в Москву ви не заманите ніякими калачиками. Ми до нашої літератури прикладаємо теорію комуністичної самостійності. Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна! Перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур наша література мусить узяти курс? — У всякому разі, не на Москву! Це рішуче й без застережень. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати!" („Московські задрипанки").

Року 1927-го вийшла І ч. головного твору Хвильового — його роману „Вальдшнепи", а в ньому автор голосно сказав, що знову відновлюється єдина неподільна, що комуністи — це „собиратели русской земли", а національна політика большевиків — сама омана.

У цій дискусії устами М. Хвильового й інших сказано було на адресу росіян багато гіркої правди. Головна ідеологія „хвильовизму" була така. В своїй культурі й літературі ми хочемо рівнятися на Европу, а не на Москву. Нам мало волі самої мови, — ми не хочемо бути тільки назадницькою провінцією в Московії, хочемо творити свою українську інтелігенцію, і хочемо бачити її скрізь — не хочемо навчати москалів української мови, щоб вони керували нами. Україну заливають робітники-москалі, — ми хочемо творити свій український робітничий пролетаріят. Домагаємось, щоб українську культуру репрезентувала перед світом сама Україна, а не Москва. Нарешті: не хочемо бути васалом Москви! Не хочемо бути її провінцією!

Цього ж часу виступив проф. економіст М. Волобуєв зі своєю працею „До проблеми української економіки"[122], в якій довів: 1. Стан України в колишній Російській імперії був сприятливішим як стан УССР в СССР, бо як була Україна колонією Росії, такою позостається й тепер; 2. Жовтнева революція своїх гасел не здійснила і пригнічених народів, наприклад, Україну, не визволила. А звідси висновок: щоб жити, а не загинути, Україна мусить виступити з СССР.

Шумський, як нарком освіти, сильно підтримував хвильовістів. Партійні хвильовісти та шумкісти стали обвинувачувати комуністичну партію, що вона живе російською культурою, а української не підтримує і що в партії панують комуністи-росіяни, а українці в ній — як пасинки.

Звичайно, совєтська влада не стерпіла такого „ухилу" Шумського — послала в Україну привести все до порядку Лазаря Кагановича, а той скинув Шумського з посади, заслав у Москву, де той незабаром і „зник". А нарком

[121] Преса подавала списка членів Укр. Центральної Ради, яких розстріляв Хвильовий. Хвильовий один час був слідчим Чека. Його роман „Вальдшнепи" має розкладову ідеологію.

[122] Див. „Більшовик України", орган ЦК КП(б)У, початок 1928 р. Але ще року 1922-го Микола Стасюк в журналі „Сільський Господар" за серпень показав, що СССР забирає в України на 40% більше, ніж дає їй.

освіти Каганович посадив правовірного большевика М. Скрипника, якому й дано наказ виполоти з України націоналізм. Ревно служив М. Скрипник Москві, але не вгодив, і пізніше, 7 липня 1933 р., мусив застрілитися.

Оця вся „літературна дискусія“ — це була просто московська підступна сітка, щоб у неї зловити всіх національно свідомих українців — і знищити їх. І на українізаційному фронті розпочався явний „відбой“, хоч сама українізаційна доба тяглася ще по 1932 рік.

Сумний кінець українізації

І сама ця українізація, коли вона стосувалася провідного совєтського апарату, стала сильно недомагати. До установ треба було писати українською мовою, але в самій установі всі демонастраційно говорили мовою російською. Верхівка партійна не українізувалася, але змушували робити це низи, що й без того були українцями. Відповідальні партійні керівники й урядники, що їх насилала Москва в Україну, взагалі звільнялися від українізації. Так само й партійці ніяк не могли українізуватися, бо до перевірки їхнього знання не допускали, а сам термін цієї перевірки все відкладався в нескінченність.

Ось тому, навіть за часу розцвіту „українізаційної“ доби, так таки й не дозволили большевики видрукувати повного українського словника з поясненням українським, хоч такого російського словника видали. Коли Є. Тимченко виготовив Історичного Словника української мови, то в ньому не дозволили подавати матеріял до XIV віку, так ніби українська мова тільки з цього віку й почалася. Як вище я писав, Академія наук виготовила багато цінних термінологічних словників, але в практичне життя вони ввійшли мало, бо вся промисловість в Україні була захоплена в російські руки, що цих словників не потребувала.

А далі пішов уже явний погром української культури. Щоб мати на це яке будь виправдання, весною 1930 року большевики провели привселюдний процес „Спілки Визволення України"; багатьох українських культурних робітників понищили або виселили з України. А роки 1932-1933 принесли новий погром усієї попередньої праці. Провідні культурні сили арештовано, а зроблене ступневе винищено. Високої цінности „Російськоукраїнський Словник“ з 1924 р. сконфіскований і знищений. Так само понищено й термінологічні словники, бо термінологія в більшості своїй пішла російська.

Не витримав цього й вірний український комуніст Микола Хвильовий, і 13 травня 1933 р. отруївся, а з ним тієї ж години отруївся й його вірний друг поет Гірняк. Того ж року 5 жовтня був ліквідований і театр „Березіль“, що славно працював під проводом Леся Курбаса.

Усе, що було національно дороге, стали опльовувати, звати буржуазним, а всіх попередніх науковців — ворогами народу, слугами буржуазії. Совєтська влада змушувала самих науковців опльовувати себе. Так наприклад, відомий український географ, проф. Степан Рудницький, заарештований, свідчив 1934 року про „мовознавче шкідництво": „Особливу увагу віддавали ми роботі українського мовознавства. Користаючись з швидкого процесу розвитку українізації, ми роботу в галузі мовознавства спрямовували так, щоб у питаннях правопису, лексикону, у фразеології, термінології й стилістики виживати з української мови російські впливи, причому робилося це підкреслено, одверто, з розрахунком на те, що, загострюючи таким чином увагу на цих питаннях, пощастить протягати ідею незалежности України“.

Таке саме освідчив і Коник, керівник головнауки НКО, галичанин з походження: „У галузі наукового мовознавства провадилося глибоке шкідництво,

запроваджувалися видумані слова, аби вигнати з української мови слова, запозичені з російської мови. Цим шляхом ми не тільки руйнували наукову мову, а й живу розмовну, що вбирала в себе величезну кількість варваризмів, галицизмів, і по суті ставала некультурним жаргоном“...

Так, самі українці змушені були оплюгавлювати все те краще, що робили за 1923-1932 роки...

§3. ДОБА КОМУНІЗАЦІЇ

Нова доба совєтської політики в стосунку до української культури, а в тому й до мови розпочалася після постанови ЦК ВКП(б) 3 квітня 1932 року про здушення націоналізму в Україні й запровадження у всьому комуністичних ідей. Щоб це зробити, в Україну був посланий П. Постишев, який і прибув до столиці, м. Харкова, в січні 1933 р. І він ґвалтом чистив Україну від націоналістів. Москаль з походження, демонстраційно носив українську вишивану сорочку; він же переніс 24 червня 1934 р. столицю України з Харкова до Києва. Коли 1 грудня

1934 року був забитий Кіров, то це дало Постишеву притоку „пустити кров з шовіністів": 25 березня 1935 року в Києві було засуджено на смерть чи заслання багато поетів, письменників, учених і ін. Взагалі за час своєї диктатури в Україні П.Постишев сильно понищив українську інтелігенцію, особливо верхи її.

Але й Постишев не справився з українським націоналізмом, тому на початку 1938 р. він був звільнений, а на його місце до Києва приїхав Микита Хрущов — остаточно ліквідувати найменший дух націоналізму. І це вже за його часу 15 березня 1938 р. розстріляли наркома освіти Гринька, а останній боротьбіст М.Любченко застрілився сам; тоді ж зник і А.Хвиля.

Руйнувати й спиняти розвій української мови взагалі, а літературної зокрема, большевики взялися спочатку чужими руками — за це взявся був Андрій Хвиля (чи Мусульбас, жид) та Н. Каганович. Вони власне перші підняли крик, ніби в українському мовознавстві — буржуазно-шовіністична шкідницька метода, що закріпив А.Хвиля своєю сумної нам'яти книжкою „Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті“, Харків, 1933 р., друковано 15.000 примірників. І розпочалося в Україні те, чого немає ніде в цілому світі: самі російські большевики стали диктувати свою партійну методологію наукового мовознавства, стали вимагати вносити підхід класової боротьби навіть до діялектології. Проголошено, що старі методи мовознавства — буржуазні, контреволюційні, які жорстоко караються. Усе краще, що було недавно зроблене в мовознавстві, оголошене тепер шовіністичним шкідництвом. Пішла брутальна лайка на всіх старших учених мовознавців — їх залякано і змушено мовчати. Кожен обвинувачений не смів виправдуватися: мусить тільки публічно каятися й мовчати. Ніхто не смів виступити проти абсурдальности большевицької партійної методології в мовознавстві, бо негайно фізично згине, як було це з проф. Полонським у Харкові.

Поволі стали публічно оголошувати головні основи наукової праці під совєтами:

1. Наука мусить бути партійна, — так наказав В. Ленін. Науковець може бути й не партійний, але все, що він викладає чи пише, мусить конче йти по лінії партійній.

2. Усім наказувалось керуватися вказівками В. І. Леніна про те, що члени більшовицької партії повинні „перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас“ (Твори, т. XXIV, с. 514).

3. Сталін наказав: „Що таке національна культура при диктатурі пролетаріату? Соціалістична своїм змістом і національна формою культура, яка має своєю метою виховати маси в дусі інтернаціоналізму й зміцнити диктатуру пролетаріату“[123].

4. Він же наказує: „Треба дати національним культурам розвинутись, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою“[124].

Совєтський уряд звичайно на всі свої більші діла шукає наукової основи. Найшли її й проти української мови. Російський мовознавець Микола Марр (1866) став навчати, що „внаслідок боротьби й перемоги пролетаріату мовна многість перетвориться на єдність мови“, і він же додає, що не слід безчинно чекати на злиття мов чи перемогу одної з мов шляхом еволюції... Цебто: мовою всього комуністичного світу мусить стати одна мова — мова російська!

Сам Сталін навчає про те саме: „Треба дати національним культурам виявити свої потенції, щоб утворити умови для злиття їх в одну спільну культуру з одною мовою. Коли пролетаріат переможе у всьому світі, прийде одна спільна мова“. І публічно пишеться: „Російська мова стає міжнародною мовою соціалістичної культури, як колись латина була міжнародною мовою верхів раннього середньовіччя“[125].

Отже, виразне завдання: злити культури всіх народів під совєтами „в одну спільну культуру з однією спільною мовою“, звичайно — російською. Цебто, українська мова наперед засуджується на знищення!

Розрізнення форми й змісту національної культури Сталін поставив уперше 1930 року і з того часу це постійно нагадується. Якраз цього часу пригадали давню науку В. Леніна про конечність розрізняти в кожній культурі дві окремих класових культури. А саме, року 1913-го В. Ленін написав статтю „Критические заметки по национальному вопросу“, і в ній писав:

„Когда речь идет о пролетариате, противопоставление украинской культуры в целом великорусской культуре, тоже в целом, означает самое предательство интересов пролетариата в пользу буржуазного национализма. Есть две национальные культуры в каждой национальной культуре. Есть великорусская культура Пуришкевичей, Гучковых и Струве, но есть также великорусская культура, характеризуемая именами Чернышевского и Плеханова. Есть также две культуры в украинстве“[126].

Цебто, Ленін у кожній культурі окремого народу розрізняє культуру соціялістичну й буржуазну. Пригадали також і науку Леніна про соціялістичну націю: „Мета соціалізму є не тільки знищення, роздроблення людськості на дрібні держави й знищення відрубності націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх“, звичайно, з єдиною російською мовою. Ось оця ленінська наука про дві культури й про конечність мати тільки одну соціялістичну культуру й націю й породили вищеподану науку Й. Сталіна.

[123]Й. Сталін. Питання ленінізму, 1939 р., вид. 10, с. 395-396.
[124]Там само, с. 396.
[125]Проф. Р. Паклен. Біла Книга, с. 53.
[126]Сочинения В. Ленина, т. XVII, с. 143.

Орієнтація на Москву

І пішла насильна орієнтація нашої української літературної мови на мову російську. Багато з українських притаманностей оголошено за полонізми, а хто їх уживає, той шкідник, бо полонізує нашу мову. Свого часу, 1863 р. ще Валуїв, як ми бачили вище, витикав українцям польську роботу в українській літературній мові, а тепер за це вхопилися й большевики. Звичайно, говорити про полонізацію в Східній Україні, де ця мова мало кому відома, було просто видумкою.

І большевики почали руйнувати українську літературну мову з її середини й явно затримували її розвиток. Наприклад, сильно затираються притаманності нашої мови, скажемо, обмежується зовна форма іменників, запроваджуються російські дієприкметники минулого часу на -вший і т. ін.

Року 1933-го вийшов новий правопис, „правопис А. Хвилі" чи Кагановича, який затер чимало особливостей нашої мови, зате наближуючи її до російської. Сам Н. Каганович видав „Складню української мови" — просте застосування російської складні до української мови. Року 1937-го вийшов новий „Російсько-український словник", уже сильно наближений до мови російської: старанно подається все, близьке до російщини, а своє викидається або відкладається на друге місце.

До народних і середніх шкіл знову запровадили російську мову, а число годин її все збільшували. Вища школа на очах знову русифікується. З 1.Х. 1933 р. в Україні відкриті й університети, але в більшості з російською викладовою мовою й підпорядковані в головному Москві, а не Україні. В Україні знову відновилися в великому числі російська преса й театри. Часописам просто наказується згори, яких слів і форм не слід уживати, звичайно, для наближення до мови російської[127].

Звукове кіно і радіо на 75% стало російським.

Усе українське почали дошкульно цькувати, все російське явно й силою підтримується, чому багато навіть визначніших осіб перестали говорити українською мовою, або перенеслися на працю до Москви, як це зробила видатна вчена Олена Курило й ін. Багато учених перестали писати, бо ніхто не знає, де границя наближення української мови до російської. І навіть Словник і правопис А.Хвилі були незабаром оголошені націоналістичними, і сам А.Хвиля вкінці також раптово зник 1938 р., як і інші. Щоб не впасти в клопіт, люди переставали говорити по-українськи; безборонне могли говори. ти по-своєму тільки вчителі українських шкіл та артисти українських театрів, вияснючи, що це роблять „для вправи". І ще 1930 року „Вісті" ч.121 подали: „Службовці, що вже володіють українською мовою, уникають її вживати".

Російська мова, за наукою Леніна-Сталіна, визнана всесоюзною „совєтською" мовою, мовою, об'єднуючою всіх. Хто проти цього, той шкідник, той ворог народу. Навчання російської мови по школах України сильно побільшено. XIV з'їзд КП(б)У в червні 1938 р. постановив: „З'їзд з особливою силою підкреслює необхідність зліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також вищих. Буржуазні націоналісти, троцкісти й бухарінці ішли на всякі мерзотності й подлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вишів. Зуси-

[127]Напр., слова жид уживати не вільно, уживається єврей. Або оминається. Наприклад, у „Повісті й оповідання" 1949 р. П. Козланюк на с. 116 подає: „Жиймо мов брати, а рахуймося, як купці" (замість: жиди).

лля троцкістів, бухаринців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братньої дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від СРСР і відновлення „капіталістичного рабства“.

На цьому ж з'їзді представник совєтського уряду в Україні М. Хрущов заявив:

„Тепер усі народи вивчатимуть російську мову, тому що російські робітники, в першу чергу робітники Пітера, робітники Москви піднесли прапор повстання. Більшовики вивчали німецьку мову, щоб в оригіналі вивчати науку Маркса. Наука Маркса-Енгельса розвинута далі наукою Леніна-Сталіна російською мовою. Тому народи всіх країн вивчають і вивчатимуть російську мову, щоб вивчити ленінізм-сталінізм, і навчитись перемагати своїх ворогів. Вороги народу, буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури, вони знали, що це вплив большевизму, тому вони витравлювали з шкіл російську мову. В багатьох українських школах вивчали німецьку, французьку, польську й інші мови, але тільки не російську. Вороги всіма способами відривали культуру українського народу від російської культури“.

В християнському світі ніколи ніхто не підносив питання, щоб усі навчалися грецької мови, бо нею написана Євангелія Ісуса Христа. Большевики ж вимагають від усіх своїх підвладних народів знання російської мови, бо вона — мова творів їхньої Євангелії, творів Леніна-Сталіна. . .

Оце нова ідеологічна основа, на яку спрямоване українське мовознавство й розвій нашої літературної мови за останні 15 літ. „Вісті“ (1938 р. ч. 192) навчає, що „українська літературна мова зросла й зміцніла на прекрасних творах геніїв літератури й культури великого російського народу“. І вся „українська“ преса переповнена тепер статтями на тему: посилити вивчення російської мови, бо це ключ до знання комунізму! Тому вже „Жизнь и искусство“ (ч. 24) заявляє: „Украинский язык, говоря мягко, не вполне пригоден для оперных постановок“. Ф.Гладков, автор славнозвісного в совєтах „Цемента“, гостюючи на Запоріжжі, заявив: „Зачем возрождать допетровскую эпоху, зачем гальванизировать украинский язык, который уже покрылся прахом?“. . . [128]

По наукових російських працях тепер відкрито пишеться, як було за царату, — Южная Русь, Малоросія, а не Україна. З 1943 р. совєтська влада дала деяку змогу жити й церкві, і вона так само в своїх російських виданнях рідко вживає слова Україна; жодної українізації нашої Церкви, звичайно, не проведено.

І все совєтське літературознавство на приказ згори про кожного письменника тепер пише, що він виховувався на російській літературі, на російській ідеології, навіть про таких, як Т. Шевченко чи І. Франко. Кожен обов'язаний звати росіян „братній народ“, „старший брат“.

Цю нову національну лінію совєти вводять до всіх своїх народів. Так, 28.VIII.1933 р. Рада Народних Комісарів Білорусії видала декрет, в якому наказано: „Усувається штучна бар'єра між білоруською й російською мовами в синтаксі та в граматиці“. Наступного року, року 1934-го 1 квітня, цілком обмосковлена й підпорядкова Москві й Українська Академія наук у Києві стала філією Академії Всесоюзної.

[128] Проф. Р. Паклен. Біла Книга, 1948 р., с. 54.

Ще на XII з'їзді ВКП 1928 р. врочисто проголосили були „рішучу боротьбу з пережиткам російського шовінізму". Проголосили тільки на папері. А в житті по всіх совєтських „республіках" провадиться явна русифікація. Наприклад, у татарському часописові „Культура й освіта" (ч. 131 за 1935 рік) совєтський комісар видрукував наказ: 1. Навчатися нових „всесоюзних слів" (цебто, російських); 2. Соціялістичну й наукову термінологію брати без зміни з російської мови; 3. Коли в татарській мові нема якогось слова, дозволяється замість нього вживати тільки слово російське, а творити нового не дозволяється... Оце програма для розвитку літературної мови всіх національних „республік" СССР. Року 1938-го врочисто відкрито для узбеків Ферганський державний педагогічний інститут на 18 катедр, але з них тільки одна узбецькою мовою, а решта — мовою „всесоюзною". Дійшло аж до того, що знову введено 30% надбавку до платні тим, хто з росіян служить „на окраїнах", цебто за русифікацію.

Ось тому тепер в Україні ніхто не відважиться писати, що українська мова відмінна від російської. У виданні творів Руданського опущені всі співомовки про москалів. В столичному театрі ставлять оперу Чайковського „Мазепа", повну образ для українців. Твори Лесі Українки видаються в накладі 5000, а одночасно твір московського комуніста Фадеєва в перекладі на нашу мову в накладі 120.000. Офіційно видано, як підручника для робітників, „Робітнича Бібліотека", 320 ст., і в ній робітникові радиться читати 95% російських книжок, і тільки 5% українських.

Щоб ясніше показати, які справжні умовини розвою в Україні своєї національної культури, а в тому й літературної мови, подам відповідну для цього статистику. Генеральний секретар КП(б)У Станіслав Косіор (польського роду) на XIII з'їзді партії 27-28 травня 1937 р. подав таку статистику. Зазначу наперед, що подані цифри безумовно перебільшені. У початкових школах учаться 80% українців учнів. Серед студентів вищих шкіл 54% українців, але не по всіх школах однаково, а саме (дані на 1 січня 1936 р.):

Інститути Наркомзему мають українців 74,4%, Наркомздоров'я — 74,2%, Наркомосвіти — 69,1%, Наркомшляхів — 52%, Нарком важкого промислу — 40%, Нарком місцевого промислу — 31%. „Тут, як бачите, — сказав Косіор, — є деякі організаційні недоліки, прогалини, але треба зважити, що інститути, наприклад, Наркомважпрому, комплектуються за рахунок цілого Союзу".

Професорів та викладачів по вищих школах на 1 січня 1937 р. було 37% українців, а по інститутах Наркомосвіти — 52%. „Але поруч з тим є в нас і такі наркомати, які мають ганебно малий процент українців. Це так показує, що ми тут не догледіли. От, скажемо, в Наркомважпрому серед асистентів українці становлять 36%, а в Наркомздоровлі асистентів-українців — 26%".

За переписом 1926 р., серед інженерів було 14,3%, українців, у 1930 р. було їх уже 40%, у 1934 р. — 48,8%.

Дуже важливе число українців в державному апараті України — загалом 52,7%, а зокрема у НК здоров'я — 26,7%, фінансів — 33,4%, НКВнуторзі й Головторзі — 36%, НКМісцевпромі — 37,5%. „Тут ми так само дещо недогляділи", — додає С. Косіор.

Серед голів райвиконкомів та міськрад українців 70%.

В партії, в КП(б)У, 57% українців, у комсомолі — 74%.

Художньої літератури в 1933 р. видруковано 682 назви.

„Не все ще гаразд з викладанням українською мовою по наших вишах" (вищих школах), — говорив Косіор. — За цю справу ми давно не брались.

Треба навести порядок, факти свідчать, що в деяких навчальних закладах справа стоїть надзвичайно погано", простіше кажучи — скрізь викладають російською мовою.

Так робиться на ділі, але про людське око в Україні ніби повна воля української мови. 30 січня 1937 року в УССР введена нова конституція, яка рішуче забезпечує „навчання по школах рідною мовою" (розділ X, с. 120). А на XIII з'їзді КП(б)У 27-28 травня 1937 року Косіор урочисто заявляв: „Ми, Центральний Комітет КП(б)У, за цей час продовжували лінію на дальшу українізацію. Не може працювати в нашому апараті людина, яка не знає мови того народу, який вона обслуговує, якому вона служить. Кожен, хто працює на Україні, повинен знати мову українського народу!" Звичайно, це явна обмана, бо на ділі цього нема.

Під московським диктатом

Отак виразно стояла справа з українською літературною мовою аж до 1939 р., коли сильно запахло війною. І большевики відразу стали знову загравати з українцями й трохи „попускати" їм. Деякі письменники, наприклад, Ю.Яновський, відважилися писати, що українська літературна мова за останнє десятиліття сильно збідніла. А з 1944 року, коли більшовики забрали також Галичину, Закарпаття й Буковину, справа належного розвою української літературної мови ніби знову стала на порядок денний, і знову почалася деяканазверхня толеранція в справі нашої мови. Та чи довго це продовжиться?

Зараз по II Світовій війні, як бачимо, все вернулося на свої попередні тори — науковцям, письменникам, поетам і т. ін. сама совєтська влада диктує і теми для праці, і методологію її, і всі обов'язані слухатися, бо над наукою й літературою — диктатура комуністичної партії. 9 лютого 1946 року Сталін заявив: „Я не сумніваюся, що коли ми подамо належну допомогу нашим ученим, вони зуміють не тільки наздогнати, але й перевершити найближчим часом досягнення науки за межами нашої країни"[129].

І почалося переганяння! Так, в „Мовознавстві" 1947 р. офіційно вже заявляється від редакції в передовій статті „За високу більшовицьку ідейність нашої науки" (с. 3): „Слова великого вождя товариша Сталіна є джерелом натхнення і програмою дій для всіх працівників радянської науки, які віддають усі свої сили на виконання сталінського завдання". А в приміненні, наприклад, до мовознавства тут же (с. 5) оголошується: „Лексичні багацтва сучасної української мови, як мови народу індустріальноколгоспної Радянської України, створювались і створюються при благотворному впливі мови великого російського народу, в результаті здійснення ленінсько-сталінської політики, політики розвитку національної формою, соціалістичної змістом культури".

І пішли відповідні висновки. У СССР єдиний совєтський народ, і тому мусить бути й єдина совєтська мова — російська, тому совєтський — це російський, вирази рівнозначні, і російська мова шириться й закріплюється, як мова всесоюзна. У п'єсі Ол.Корнійчука одна з дієвих осіб уже сильно патріотично тужить: „Тут (в Україні) помреш і Москви не побачиш!" (Вибране, 1947 р., с. 268). І ставиться мовознавству таке завдання: „Працівники

[129] Й.В.Сталін. Промова на передвиборних зборах. Київ, 1946 р., с. 21-22.

радянського мовознавства повинні йти нога в ногу з передовою наукою в СС-СР, і наполегливою висококваліфікованою роботою добитися, щоб радянське мовознавство повністю виконало своє завдання — бути дійовою частиною радянської культури, як мужнього фактора виховання в комуністичному дусі" („Мовознавство", 1947 р., с. 4).

На основі цього всього українське мовознавство гордо зве себе тепер під совєтами „радянська марксистсько-ленінська лінгвістика". Марксоленінські принципи заводяться до граматики, до словників, до складні й т. ін. Про діялектизми й архаїзми навчається, що їх уживають тільки відсталі шари населення. Діялектологія, як наука, тільки терпиться. Історія мови — шкідлива наука. Мова села — назадництво, куркульство, а омосковлена мова міського робітника — мова зразкова, бо це мова трудящого пролетаріяту й т. ін. До літературних творів і до словників не вільно вносити суперечного комунізмові, наприклад, „до термінологічного словника не мають входити терміни, суперечні матеріялістичному світоглядові; наприклад, у реєстр медичних термінів не повинні вноситися такі слова, як порча, пристріт іт. п." („Мовознавство", с. 76).

Жодної свободи — свободи слова, преси, науки й т. ін. в Україні під совєтами нема, як нема цього й по всьому СССР. Сьогодні в совєтах відкрито голоситься, що свобода, скажемо, преси — це буржуазна видумка.

І совєтська влада безперестань диктує. Ось 14.VIII.1946 р. Центральний комітет ВКП(б) виніс постанову про „шляхи творчої перебудови радянської літератури, щоб вона досягла рівня, гідного нашої героїчної доби, щоб була могутнім знаряддям соціялістичної культури, великим фактором виховання молодого покоління будівників комуністичного суспільства".[130]

І наслідком такої „творчої перебудови" вся література, як і наука, обертається в комуністичну агітку, але... своєю рідною мовою! Цебто, книжки видаються в Україні на поширення соціялізму, а не творення національної культури.

Року 1948-го вийшов „Російсько-український словник", за редакцією М. Я. Калиновича. Попередній словник 1937 р. відкинений, бо був „дуже неповний, недостатньо точний і недостатньо критичний щодо націоналістичних перекручень попередніх словників". У новому Словнику так само дуже багато російських відповідників, поставлених на першому чи на другому місці, наприклад: болт — болт, прогонич; вентиляция — вентиляція; верховный — верховний, найвищий; глиба — брила, глиба; диск — диск; сахар — цукор, сахар; центр — центр і т. ін.

У цьому Словнику 1948 р. про високоцінний „Російсько-український словник" Академії наук на с. XI читаємо таке:

„Шість випусків цього Словника непридатні для користування, бо в них проявлені відверті буржуазно-націоналістичні тенденції. Укладачі й редактори цього Словника, в більшості буржуазнонаціоналістичні мовознавці, вороги українського народу, всіляко ігнорували спорідненість і взаємозв'язок російської та української мов... Подібні ж перекручення буржуазно-націоналістичні мовознавці протягали і в орфографію, намагаючись зорієнтувати її на буржуазний Захід"..

До такого дійшли „мовознавці" УССР! І оце власне є дійсна совєтська оцінка українського мовозновства.

[130]„Мовонавство", 1947 р., Київ, т. IV-V, с. 3.

* * *

Отаким є стан розвою української літературної мови під совєтами. За роки 1923-1932 мова ця надзвичайно розвинулась, і тепер нема вже сили спинити або завернути цього розвою. Як ми бачили, большевики весь час, коли більше, коли менше, гальмували розвій нашої літературної мови, і тільки з необхідности або з демагогії часом не перешкоджали її розвиткові. Постійне їх ставлення до нашої мови — вороже, і рівноправности мови української з російською в Україні ніколи не було й тепер нема.

Полегші для розвою нашої літературної мови, коли вони були, робилися не з якогось правного ставлення, а тільки з вимог часу та обставин. Полегші ці давалися навіть для того, щоб виявити український мовознавчий актив, а потім його знищити.

Тепер силою накидають мовознавству політичну партійну методологію, силою змушують уважати росіян за свого „старшого брата“, і силою ж наближують українську мову до російської. Обмосковлення України йде й тепер невпинно, наприклад, через військо, як то було й за царських часів, та через велике число різних державних установ, де панує російська мова. Большевики створили тепер велике число ремісничих шкіл, набирають до них наших хлопців із сіл, але висилають їх до Росії, а не вчать по своїх школах і цим їх глибоко винародовлюють.

До всього цього, большевики невпинно нищать українців і фізично або розкидають їх по далеких чужих землях Европи чи Азії. Підраховано, що большевики знищили й вивезли більше 15 мільйонів українців. . .

Таким своїм поступованням, підступнішим, як то було за царських часів, большевики намагаються задержати розвій української літературної мови з середини, й кинути її в анархію. Ці нечувані нові скорпіони на розвиток нашої мови часом справді спинюють, але ніколи не зможуть знищити його. Мова — витвір духа, а духа ніхто й ніщо не в силі знищити. Сама ідея України з 1918 року стала живою й глибоко пішла в народну гущу, і вже жодними силами її звідти не дістати, й запаленого живого огня не згасити!

ЛІТЕРАТУРА

С.Смаль-Стоцький. Українська мова в Совєтській Україні. Варшава, див. „Праці Укр. Наукового Інституту“, т. XXXIV, 1936 р.;

Проф. Юрій Шерех. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов в СССР. Див. „Свобода“ 1947 р., ч. 270-278;

С. Николишин. Культурна політика большевнків. 1947 р.;

С. Николишин. Націоналізм у літературі на Східніх Українських землях. 1947 р.;

Проф. Р. Паклен. „Біла Книга": національна й соціяльна політика Советів на службі московському імперіялізму (на основі автентичних урядових совєтських даних), 1948.

14. ГОЛОВНІ ОЗНАКИ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

На закінчення цієї моєї праці коротенько розповім іще, як вироблялися головні ознаки всеукраїнської соборної літературної мови. Ці ознаки завжди треба мати на оці, хто працює для розвою своєї літературної мови.

1. Літературна наша мова мусить бути чистою, без разячих говіркових привнесень у словнику, складні й формах. Усі такі привнесення роблять нашу мову не соборною, і не літературною, а місцевою[131].

В давнину наша літературна мова вже була справді соборною, але український народ політично розірваний був ще в XIV столітті, а особливо з 1654 року, і тому й наша літературна мова втратила свою соборність. Соборність мови несе за собою й соборність політичної ідеології, цебто творить правдиву націю. А коли є нація, є й міцна літературна мова, покрова для неї.

Старші наші письменники не мали українських державницьких переконань, а тому не мали ані глибшого розуміння істоти літературної мови й її характерних ознак, ані нашої соборної ідеології, тим-то вільно привносили в свої писання й говіркові додатки. Але вже з Шевченкового часу письменники пильнують оминати говіркове й писати такою мовою, щоб її легко зрозуміли ширші читацькі кола. Скажемо, говіркові харківські форми: ходю, носю, виписювати й ін. до літературної мови не ввійшли; так само й києво-полтавські короткі форми на -а замість -ає: чита, вигляда тримаються головно мови поетів, а мова звичайна літературна їх оминає. Звичайно, в творах письменників може бути й своє говіркове, але тільки як прикраса стилю або в розмовах дієвих осіб, коли треба передати й говіркову мову. Скажемо, у Гр. Косинки немало подільських виразів: ая, файио й т. ін. Шевченко завжди писав: меж, тойді; Котляревський і Куліш все писали тогді, але в літературі защепилося тільки між, тоді. Юрій Косач кохається в говірково-архаїчнім таїна (тайна). У Лесі Українки часте волинське тепера, і т. ін. Можуть бути і говіркові письменники, як наприклад, Черемшина, але мішаниною літературна мова бути не може.

2. Так само в нашій літературі мусить бути тільки всеукраїнський соборний правопис, цебто один для всього українського народу. Довго в нас гнали свій правопис і урядово забороняли, але ми пережили вже ці заборони, й мусимо всі підтримувати тільки соборний правопис. Хто цьому не підлягає, а пише конче „своїм“ правописом, той вносить анархію до нашого духового життя[132].

Правопис можуть встановляти тільки фахові вчені мовознавці, а не кожен, хто пише чи хто хоче.

3. Ще недавно старші наші письменники твердили, що вони пишуть народною мовою. І взагалі твердили, що найпершою ознакою літературної мови мусить бути її народність, розуміючи під народністю простонародність. Так могли говорити тільки ті, що не повно розуміли саму істоту літературної мови, бо в кожного народу є дві мови: літературна чи книжна, й народна,

[131] Щоб реально оминати це, я видав свою підручну книжку „Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних“. Жовква, 1934 р. 156 с. За змістом книжки її можна було назвати „Словник української літературної мови“.

[132] Див. далі розділ XVIII.

говіркова, що вже добре вияснив був ще П.Куліш[133].
Думка, ніби українська мова — це мова тільки народна, зовсім несправедлива. Народ звичайно заскорузлий у своїй мовній консервативності, а разом із тим легко сприймає мову свого пана. Б. Грінченко в своїй повісті „Соняшний промінь“ устами одної з дійвих осіб розповідає, що чекав на селі почути своїх пісень, а почув з одного боку:

Ой ти, Ваня, ти разсукин син такой,
Де ти, Ваня, сюю ночку ночувал!

А тоненькі дитячі голоси триндикали до танців:

Улюбився, урезался,
Бил би ножик — зарєзался б.

Цебто, замість щиронародної мови можна почути на селі й ламану мішанину, якої не можна переносити до мови літературної, як того сьогодні вимагає совєтська влада. У нас люблять виставляти вчителями своєї мови своїх бабусь: це мусить, нарешті, відійти тільки на спомин, — нашим мовним учителем мусить стати найперше школа, і то школа хороша, бо без доброго навчання літературної мови знати її не будемо[134].
Сьогодні треба навчатися літературної мови, бо одної народної домової не вистачає для повного знання, і треба собі добре засвоїти, що мова народна й мова літературна — це різні речі, хоч літературна й базується на народній. Та й не можна тільки народною мовою оповідати про ті речі, про які народ ніколи не знав і не знає.

4. На початку розвою нової літературної мови (див. вище розділ IX) письменники сильно вульгаризували, опрощували її, і це на довгий час стало ознакою „доброго стилю“. „Як говоримо, так і писати треба“, — твердив ще Квітка-Основ'яненко, не добавляючи, що й говорити треба літературною мовою. Гулак-Артемовський дбав про свою мову, але простацтва в нього ще досить. Як твердили тоді в'їдливі критики, запах дьогтю був ознакою доброї української мови. І вже М.Драгоманів сильно виступав проти цього, вимагаючи, щоб народність нашої літературної мови не обертати в простонародність. Так само й М.Старицький завсіди боровся з „мужицтвом“ у нашій літературній мові, накликаючи до більшої культури її.

Перші наші письменники, намагаючись писати „народною“ мовою, звичайно сильно опрощували чужі слова в своїх писаннях, щоб читачі надривали собі животи від сміху (у стилі оповідань Раєвського). Дійсно, народ наш, неписьменний, перекручує на всі лади чужі йому слова, а письменники, щоб писати „по-народному“, писали: абахта, аблакат, кумедний, кумедія, патрет, хвалшивий, хвилозоп і т. ін., і деякі з подібних форм попали навіть до Словника за редакцією Б. Грінченка. Пилип Морачевський написав 1855 року поему „Війна ягло-французька“. Опрощення власних імен також часом ішло задалеко: Ларивон, Грицько й т. п. Року 1869-го Куліш випустив переклад „П'ять Книг Мусієвих“, і проти простацької форми Мусій замість

[133] Див. його працю „Дві мові, книжна й народня“ // „Україна“, 1914 р., кн. 3. Див. вище розділ III.
[134] Див. мою статтю „Української літературної мови мусимо вчитися, щоб знати“ // „Рідна Мова“, 1933 р., ч. 2.

Мойсей критика справедливо протестувала. Пізніш таке опрощення рішуче було вигнане з нашої літературної мови, хоч ще позосталися: кумедія, економ і подібні. Чужі слова сьогодні вживаємо або в їх власній формі, або в українізованій за нашою літературною традицією, але не в формі простонародній. І пишемо: фабрика, факт, фалди, а не хвабрика й т. ін.

5. Наша літературна мова пильнує бути чистою, не засміченою непотрібними варваризмами, цебто такими чужими словами, які легко можна віддавати й словами своїми[135].

Але разом з тим ми не лякаємось і чужих слів у нашій мові, коли вони докладніш віддають нашу думку й не легко замінюються своїми, як наприклад, дискусія, традиція, спеціальний, апелювати й т. ін. У світі немає такої мови, що не мала б у своєму словникові чужих слів, — справа тільки в тому, щоб не вживати їх непотрібно. Зрештою, скажемо, в англійській мові майже 3/4 чужих слів, а все таки вона їх знаціоналізувала й виросла на мову культурну.

Русизми й полонізми в нашій мові занечищують її, якщо ми маємо чим їх замінити, і добра літературна мова їх не знає. У Котляревського багато русизмів, немало їх і в Шевченка, забагато їх у Драгоманова, але дедалі їх стає все менше в мові наших письменників.

Письменники пошевченкової доби часом свідомо й виразно дбали, щоб їх літературна мова якнайменше була подібна до мови російської, щоб росіянин, читаючи український твір, не розумів його мови, й уже тим самим змушений був признати, що українська мова — це справді окрема мова. Така ідеологія не була корисна для розвою нашої літературної мови, бо позбавляла її багатьох тих виразів, які збереглися до нас як стародавнє спільне культурне добро. Не корисно нам відкидати своє стародавнє слово тільки тому, що воно однакове зо словом російським.

Ось свіжий приклад. Творячи новий правопис і викидаючи ъ, росіяни за останнього часу перейняли були в нас для деяких випадків (у приставках перед йотованою голосною) нашого апострофа: об'яснять. Російська еміграція перейняла в нас тризуба, звучи його своїм. Чи ми будемо цуратися цих добрих наших речей тільки тому, що по них простягають руки росіяни?

Останнього часу в підсовєтській Україні сильно нагинають українську мову до мови „старшого брата", російської. Таке нагинання — це свідоме ламання нашої літературної мови. Але воно можливе більше в теорії та в мові поточній, але не в мові книжковій, — в творах кращих письменників більших русизмів таки не видно (див. вище розділ XVI).

6. Старші наші письменники залюбки вживали архаїзмів, як істотних основ своєї літературної мови. У Котляревського, органічно ще зв'язаного з письменниками XVIII віку, цих архаїзмів, особливо словникових, досить багатенько, немало їх і в творах Шевченкових[136].

П.Куліш, що добре знав стару мову, залюбки вживає архаїзмів: сідина, жизнъ, но, нельзя, прежній, общий, красний, криша, награда, ворочатися й т. ін. Але в дальших письменників архаїзмів стає все менше аж поки вони, за наших часів, не зникають остаточно, позостаючися, як ознака літературного стилю, наприклад, у М.Бажана, В.Винниченка й ін.

[135] Див. мої праці „Чужі впливи на українську мову" та „Не засмічуймо своєї мови чужими словами" // „Рідна Мова", 1933 і 1936 рр. Див ще мою монографію „Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ", Київ, 1915 р. — тут про всі чужі впливи й на нашу мову.

[136] Див. працю В.Симовича „Архаїзми в мові Т. Шевченка" // „Зап. НТШ", Львів.

Архаїзми словникові з бігом часу позникали зовсім з нашої мови, зник зовсім ще недавно частий у нас прийменник к, або сполучник но, замінившися новими до, але. Проте архаїчних форм у нашій мові позосталося немало, тільки ми не відчуваємо їх за архаїзми. Говірки наші, особливо західноукраїнські, переповнені різними архаїзмами, як словниковими, так і форемними та складневими.

П.Куліш, збагачуючи нашу літературну мову, спробував був брати потрібний матеріял і з нашої старої мови; надто часто це робив він у своїх перекладах з Шекспіра, а особливо в Біблії. Громадянство не підтримало цю Кулішеву ідею про староруську мову, вбачаючи в таких архаїзмах просто церковнослов'янізми або москалізми. Франко також осудив цю Кулішеву спробу, але без глибшого зрозуміння, бо й сам уживав архаїзми, наприклад, жизнь. А між тим сама Кулішева думка про творення „староруської мови" — це думка глибока. Наша літературна мова живе безперервно від X століття, живе вже тисячу літ, пройшла довжелезну путь свого розвою, а між тим у нас у сучасній літературній мові від старої мови позосталося зовсім мало. Коли в половині XVI віку зачала творитися в нас нова літературна мова, то до неї входила безліч полонізмів, тоді як на те саме розуміння були в нас слова з давнішої літературної мови. Ось тому Куліш і уживав слова жизнь, но, к замість життя, але, до. Безумовно, варто було б пов'язати в історичний спосіб нашу сучасну літературну мову з давниною, і це не протиречило б істоті нашої мови, бож у мові живій народній ще багато архаїзмів. У нас наші архаїзми, коли вони однакові з виразами російськими, звуть русизмами, а це погляд зовсім не науковий, — при такому погляді нам довелося б відцуратися, як русизмів, не тільки свого стародавнього словника, але й половини словника зовсім недавніх часів. Мова наша багатовікова, і всі віки позоставили в ній свої сліди.

За останні 30 літ, цебто з часу останньої Великої революції, в Україні зовсім упало знання церковнослов'янської мови, що більше дев'яти віків (988-1922) була в нас богослужбовою мовою, а більше восьми віків (988-1798) і мовою літературною, а це незадовільно відбилося на творенні нашої літературної мови. Шевченко, Куліш і ін. обома руками брали з цієї мови, і це тільки збільшувало красу їхньої мови; сучасні письменники, наприклад, Ю. Косач (пор. „День гніву" чи „Дійство про Юрія Переможця"), хоч і намагаються віддати стару нашу мову, але зробити те не в силі, бо не знають тієї мови. Це тільки понижує цінність і культуру нашої літературної мови.

7. Кожна літературна мова вільно поповнюється новими словами, т.зв. новотворами (неологізмами), які дає нам біжуче життя безперервно, дає головно в творах письменників, менше від самого народу. Коли б не повставали в нашій мові новотвори, літературна мова остаточно завмерла б. Культурне людське духовне життя невпинно зростає й потребує нових слів на своє означення, а тому й повстають новотвори. Звичайно кожна людина мислить значно ширше, аніж може висловити те своїми словами, — їй завжди бракує слів[137], а тому вона кидається й до новотворів, щоб таки висловити можливо повно свою думку.

Взагалі треба брати під увагу велику невідповідність внутрішньої нашої мови й її зовнішнього вислову:

Мови висловить не може

[137] Пор. мою містерію „Рідна Мова" 1950 р.

Душа всієї, що говорить:
Чуття наповнює нас Боже,
Язик же вислову не створить.
Душа наповнена думками,
Та їх віддати їй несила:
Стають міцні на вислів тами,
Й людині никнуть словні крила.
Бо вся так звана людська мова —
Це словна міміка німого,
Й душа горить у муках Слова
На вислів вищого й святого. . .
Такі тернисті муки слова,
Коли в душі святе й небесне,
А через уста йде полова,
Й добірне зерно не воскресне. . . [138]

Як у мові зростають новотвори, видно на такому прикладі. Року 1907-1908-го в Києві вийшов чотиритомовий „Словник української мови“ за редакцією Б. Грінченка, і цей Словник містив на свій час усю українську мову. Трохи пізніш, року 1926-го, в Києві видавництво „Горно“ перевидало цього Словника в п'яти томах за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського і добавило до нього кілька тисяч нових слів, не тільки опущених Б. Грінченком, але головно новотворів.

В історії розвою нашої літературної мови П. Куліш був перший, що обома руками сміливо вносив до неї новотвори; частина з них була занадто разяча й тому не прийнялася в нашій мові, але дуже багато таки защепилося. Проти цього Кулішевого напряму знялася була велика буча: громадянство тоді істоти літературної мови глибше ще не знало, а тому рішуче висловлювалося, проти новотворів. Добрий знавець нашої мови, Яків Щоголів, випускаючи 1898 року свою збірку поезій „Слобожанщина“, в передмові демонстраційно підкреслював, що в його збірці нема „ні одного видуманого слова“. Проте, як сам він заявляє, не міг і він зовсім обійтися без новотворів: „Зрідка в мене виникала потреба, — пише він, — запозичити слово з Правобережної України або з писаних джерел, де визнавав це потрібним і доречним. Я визнавав за собою право допускати слововивід від іменникових коренів, як наприклад, грало— всякого роду музичний інструмент, перебори — лади на струнних інструментах, і ін.“

Таке ставлення до новотворів до певної міри відбилося й на Словникові за редакцією Б. Грінченка: до цього Словника, за постановою комісії при журналі „Кіевская Старина“, не ввійшли слова з творів тих письменників, що почали писати по 1870-му році. Панувала думка, ніби можна вживати тільки таких слів, які маємо в мові народній (простонародній), а це була думка і неправдива, і для розвою літературної мови шкідлива.

Але не всі письменники поділяли ці перестарілі погляди на новотвори. М. Старицький сміливо їх творив і уживав у своїх поезіях. Сміливо творила їх і Леся Українка, але все з великим тактом і обережністю. Взагалі ж, не треба забувати, що життя літературної мови виявляється також і в повстанні новотворів, і кожен новотвір добрий, якщо ми його розуміємо, і витворений

[138] Іларіон. Народження Людини. Вінніпег, 1948 р., с. 49. Див. іще мою поему „Рідна Мова“, 1950 р.

він не проти законів нашої мови. Але завжди, звичайно, треба мати певний такт і глибоке мовне чуття при творенні нових слів, що не завжди бачимо в писаннях наших молодших письменників, особливо Ю.Косача, — його часті новотвори іноді занадто штучні. І справді, Юрій Косач цілими пригорщами творить нові слова, творить так сміливо, що часто їх не розуміє й вправний україніст. Ось наприклад, в його творі „Еней і життя інших“ 1947 р. знаходжу: Осончені пареньки 5, безперестані 6, прохолодь соняшної жаги 7, нас безґрунтян 13, в спорзних вигадках 14, було регітно 15, виходив на розстай 18, невідь-як 19, блакитна пахіть 22, магійно 25, неспішна надь перлин 27, розгрань епох 29, читав подумки 39, роблена жінотність 43, над киддю зеленяви 43 і десятки т. інших. І цих новотворів і рідко вживаних слів у Ю. Косача кожному творі так багато, що читач трудно розуміє сам твір.

8. Цінною ознакою доброго стилю є ясність мови. Пишучи, ніколи не треба забувати, що читачі будуть різні, і тому треба дбати про мовну ясність написаного. Українська мова кохається в реченнях рівнорядних (паратакса), а не підряних (гіпотакса). Накопичення підрядних речень зловживання варваризмами й неологізмами сильно затемнюють нашу мову, і читач не може легко читати.[139]
Є письменники, що з природи не можуть ясно писати, наприклад, Т. Осьмачка, хоча б його „Поет“ 1948 р., або Юрій Косач. Ю.Косач у своїй повісті „Еней“ (1947 р.) на с. 37 сам підіймає це питання: „І читають сучасного автора, який не підлабузнюється до рівня юрби, й теж пхинькають: „Не розуміємо“. Чорт із ними, мої панове, нехай не розуміють. . . Начхать на всіх критиків, на рецензентів, на нерозуміючу юрбу!“ Це запросте вирішення дуже важливої справи, бо письменник — це той же вчитель, і мусить навчати так, щоб учні таки розуміли. Інакше користи з писань не буде жодної, бо й читачі можуть „начхать“ на темностильного письменника. Так само ясний стиль мусить бути і в мові науковій, щоб читач легко розумів автора, без більшого напруження.

9. Взагалі треба всіма силами дбати про те, що зветься культура літературної мови, якою я розумію все те, про що розповідаю в цьому розділі під 1-12. У своєму розвої наша нова літературна мова довго не відповідала культурним засадам її, часом сильно впадаючи в простонародність. І тільки перший П.Куліш свідомо й виразно став дбати про культуру слова. Але пізніше, дружними зусиллями всіх наших письменників, і великих, і малих, культура нашого слова сильно й невпинно зростала. Письменники стали пильно дбати не тільки про чисту добірну мову, але й про мальовничість її форми: про добірні епітети як прикметникові, так і прислівникові, про мальовничі зложені слова, про багатство словника й т. ін., і з часом усе це помітно зростає на силі. А року 1931-го в Києві вийшов уже збірник „Культура українського слова“ як переломовий етап до зовсім нової доби розвою нашої літературної мови.

10. Одною з головних ознак української мови взагалі, а літературної зокрема, є її багата фразеологія. Фразеологією звуться вирази, притаманні якійсь мові, й звичайно неповторні в мові іншій. Українець каже: знизав плечима, зажмурив очі, закопилила губи, — це все вирази, питомі тільки нашій мові, і в мові іншій неповторні. Такі вирази звуться ще ідіомами.

[139] Див. мою працю „Як писати для широких мас: ясний простий стиль — то найкращий стиль“ // „Рідна Мова“, 1934, ч. 7 і 8 і окремо.

Ідіомів в українській мові надзвичайно багато. Можна сказати, вона ними переповнена, і письменник, добрий знавець мови, вживає їх у своїй мові повними пригорщами. Добірна національна фразеологія — душа кожної мови, сильно її красить і збагачує. Уже в творах Т. Шевченка чиста українська фразеологія, але значно сильніша вона в П. Куліша. І з бігом часу наші письменники все більше й більше зростали на чистій українській фразеології, й сьогодні вона стала окрасою багатства й культури літературної мови.

Такі письменники як Максим Рильський, Іван Багряний (наприклад, у „Тигроловах" 1946 р.) і ін. явно дбають про чистоту української фразеології. Або, скажемо, в мові роману „Переяславська Рада" 1948 р. Натана Рибака українська фразеологія багата й бездоганна[140].

11. Взагалі за останнього часу сильно зросла правильність нашої літературної мови, цебто змаліли її суперечности з граматикою й докладним значенням слова. Знання основ літературної мови скрізь поширилось, бо мова наша стала предметом вивчення по школах.

Правильності мови сильно перешкоджає невсталеність синоніміки її. Синонімами звуться слова близького значення, але які відрізнюються певними відтінками. Наприклад, милосердя— це прощення провин, а милість— співчуття до людини в клопоті; радість — внутрішнє задоволення, веселість— зовнішнє; сум— від горя, скучно— від безділля, й сила силенна т. п. Синоніміка часом відбивається й на побудові речення, наприклад, довір'я до того, що кажемо, висловлюємо через що, а недовір'я через ніби, тому різне значення мають речення: Кажуть, що все подорожчає, й Кажуть, ніби все подорожчає[141].

Синоніми треба не тільки знати, але головно відчувати — природному українцеві часто тільки чуття вказує, де якого слова вжити, пор., наприклад, значення слів: балакати (неповажно, про що-будь), говорити (про поточне життя, розповідати), бесідувати (про поважні чи святі справи). Кажемо: налий молока, але: насип борщу; дощ іде (а не падає) і т. ін. Або такі слова ходження: іти, швендяти, плентатись, волочитись, плестись, бігти, гнати, дребенути, тупцяти, податись, чимчикувати і т. ін., — такі слова треба вміти вжити кожне якраз на своєму місці.

Кожна культурна літературна мова завжди дбає про розвій своїх синонімів та пильнує надавати їм усталеного змісту. Кожен народ звичайно має добрі словники своїх синонімів, словники загальноприступні, щоб знання синонімів легко ширилося в письменній мові. Дуже багато синонімів вияснено в академічному „Російсько-українському словникові", що виходив з 1924 р., але Словник цей мало поширений, бо совєтська влада заборонила його. Немало синонімів вияснено і в Словнику за редакцією Б. Грінченка 1908-1909 років.

Київська Академія наук від довгого часу працює над укладанням синонімічного словника і тепер заповіла, що незабаром його випустить. Поруч з словником фразеологічним словник синонімічний сильно повищує культуру мови, бо треба глибоко знати мову, щоб справді належно вживати синоніми. Скажемо, в нашій мові на означення говорити, іти, бити, їсти і т. ін. маємо довгі десятки синонімів, і кожного з них треба вживати на своєму місці.

[140] Про походження фразеології й її історичний розвій див. мою працю „Українська літературна мова", ч. 1: Правопис і основи української літературної мови, а також ч. 3: Фразеологічний словник української мови.

[141] Багато синонімів я вияснюю в своєму фразеологічному словнику 1950 р.

12. У своєму культурному розвоєві наша літературна мова виразно стала обличчям на Европу. На Сході нам тісно: там нема нам науки, нема нам вільного життя, нема нам розвою, — тільки звернувшися до Заходу, зможемо невпинно побільшувати всю свою культуру, а також культуру свого рідного слова, культуру наших власних творів і в формі, і в змісті. Учитися треба й варто тільки від культурно сильнішого, а такого вчителя на Сході ми не знайдемо. Про це рішуче й ясно давно вже навчали кращі представники нашого народу. Тяжкі багатовікові кайдани наших східних учителів таки викували нам крицеве слово, але не дали йому вільнолюбних орлиних крил, — їх ми зможемо знайти тільки на Заході!

Розділ 3

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

§1. ДОІСТОРИЧНЕ „РУСЬКЕ“ ПИСЬМО

Український правопис, як правопис слов'янський, веде свій початок від глибокої давнини. Давні слов'янські племена, що від них походить український народ, знали письмо від найдавнішого часу. Кияни, стоючи в центрі східнослов'янського державного життя, вміли писати вже певне десь у віці IX по Христі, коли не давніше, див. вище розділ IV. І в IX віці це східнослов'янське письмо мусило бути вже добре розвиненим, коли того віку появився навіть переклад Євангелії та Псалтиря з мови грецької на мову „руську"; маю на увазі той факт, що коли в році 860 чи 861 прибув до Херсонесу Св. Костянтин-Філософ, то він (як свідчить про це „Життя Костянтина“, пам'ятка X віку) „обрѣтъ же тою евангєліє и Псалтырь, роусьскыми письмены писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бєсѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, свои бесѣдѣ прикладая рдзличьная письмена гласная и съгласьная, и, къ Богоу молитвоу творя, вѣскорѣ начя чєсти и съказати. И мънози ся ємоу дивляхоу, бога хвалящє“, цебто Костянтин „знайшов тут (у Херсоні) Євангелію та Псалтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією ж мовою, і розмовляв з ним; а навчившися (від нього) наголосу (вимови), прикладав (рівняв) до своєї мови (для ліпшого вивчення київської вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившися Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многі дивувалися йому й хвалили Бога“[1]. Що це було за руське письмо, наука остаточно ще не встановила, але певним є те, що письмо таке було.

[1] Докладніше про це див. у моїй праці „Костянтин і Мефодій: їх життя та діяльність“. Варшава, 1927 р., с. 126-127. Див. іще в моїй монографії „Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян“. 1938 р., с. 68-79.

§2. ДАВНІЙ БОЛГАРСЬКИЙ ПРАВОПИС

Коли пізніше, влітку 988 року, наступило офіційне вже хрещення киян, то в той час прийнято потрібні богослужбові книжки з Болгарії, прийнято й болгарський правопис, що його упорядкували Костянтинин (†869) і Мефодій (†885) та їхні учні. Запозичений з Болгарії правопис міцно запанував у нас і держався, — звичайно, зі змінами — аж до нового часу. А це сталося тому, що від самого початку нашої церкви заведено в нас свою власну церковну вимову, так що кирило-мефодіївські букви в нас в Україні відразу більш-менш пристосовано до місцевих умов та потреб, наприклад, ѣ читано за і, е за е, и за и, ґ за г і т. д.; допомагав і наголос — його ставлено по-українському[2].

Стара церковна азбука хоч і не зовсім відповідала місцевим потребам, проте давала можність, міняючи відповідно вимову, пристосовувати її до українських умов. Як тепер різні народи читають по-різному написане, наприклад, латинською мовою, так у давнину по-різному читали свій богослужбовий текст народи слов'янські. Від тієї найдавнішої доби донесли ми, з малими змінами, цілу нашу теперішню азбуку, а між її буквами й значки ї, є.

§3. ЄВФИМІЇВ ПРАВОПИС XIV ВІКУ

Мова, як організм живий, невпинно росла й змінювалася, тоді як правопис лишався незмінним. А це досить скоро витворило разячу між ними незгідність, особливо через те, що кожна слов'янська Церква відповідно дбала про більше наближення церковної мови до розуміння народу. Частина давніх звуків з часом зовсім відмінилася, а між тим їхні букви ще лишалися на письмі, наприклад, юс великий, юс малий (ѧ), ъ, ь, и, ѕ (зіло). Потрібно було робити правописну реформу, бо цього вимагало живе життя, і таку реформу й зробив перший митрополит Тирновський Євфимій у Болгарії, в половині XIV віку. І хоч реформа Євфимія була пристосована до своїх місцевих болгарських умов, проте вона викликала до себе велику повагу й поза Болгарією, й її прийнято в усіх народів, що вживали тоді кирилівського письма. Під кінець XIV віку цей Євфиміїв правопис прийшов і в Україну, де його залюбки прийнято, і він міцно закорінився в нас аж до початку XVII сторіччя, а почасти — аж до віку XIX-го. Але цей новий Євфиміїв правопис був для нас більш невідповідний, як правопис Костянтинів: тоді як останній до певної міри дбав про всеслов'янські потреби, правопис Євфимія був місцевий, болгарський. Штучно пристосований до українського письменства, новий правопис заглушував нам свої рідні ознаки. Наприклад, цей правопис наказав писати ь замість ъ в кінці слова[3], вживав таких форм, як твоа, всеа, святаа і т. ін., вживав юс великий замість ъ, я, о й т. п., ставив значки наголосу (зазначки) на початку й кінці слова. От через що, скажемо, в Пересопницькій Євангелії 1556 року під її штучним Євфиміївським правописом часом так трудно видобути українську форму, наприклад, хоча б у таких написах: створілъ, вышолъ, пришолъ, за нимъ, іакъ, женъ, животъ, доконалъ,

[2] Докладніше про це див. мою працю „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці". Варшава, „Елпіс", 1926 р., кн. 1: „Українська церковна вимова". Холм, 1942 р.

[3] З того часу давня форма й вимова для грецького слова аминъ перетворилася хибно в нову: аминь, з м'яким н в кінці слова.

оуздровилъ, смѣати, великаа, нѣкотораа й т. ін. Через правопис Євфимія ми змінили давню форму ъі, цебто ъ й і на нову ы, цебто ь й і.

Євфиміїв правопис викликав в Україні велику правописну замішанину[4].

Брак доброго сталого правопису особливо відчувся в Україні з половини XVI віку, коли тут повстають білі організовані школи. А під кінець цього віку, коли в Україні працюють вже й друкарні, чужий нам правопис Євфимія потроху губить у нас неживі свої риси й помалу витворюється новий правопис, вже більш пристосований до живої української мови; так наприклад, у львівськім „Адельфотесі“ 1591 року знаходимо вже нову букву, необхідну для української мови, — букву ґ, — вона панувала в тодішньому новогрецькому письмі. В книжках рукописних ще з XV в. часто знаходимо кг (наше ґ), також узяте з письма грецького.

§4. ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКІ ОЗНАКИ В ПРАВОПИСУ XV-XVII ВІКІВ

Перші українські більш організовані канцелярії повстали в нас за часу Литовські Руської держави ще з XIV віку; канцелярійною мовою того часу стала мова північноукраїнська зі своїми характерними ознаками: е замість ѣ, я, що збігалися з ознаками й білоруськими. З мови канцелярійної ці ознаки перейшли й до правопису книжкового й міцно трималися тут аж по кінець віку XVII, а по части й до кінця XVIII віку. Див. про це докладніше вище, в розділі V.

§5. ПРАВОПИС М. СМОТРИЦЬКОГО 1619 РОКУ

Упорядником нового правопису в Україні став того часу славний учений Мелетій Смотрицький (1578-1633), родом з містечка Смотрича на Поділлі. Року 1619-го вийшла в світ відома його праця „Граматіки Славенския правильноє Сінтаґма“, і ця Граматика на цілих 150 літ стала головним джерелом граматичного знання для всього слов’янського світу. Правопис Смотрицького запанував в усіх народів, що вживали кирилівського письма; взагалі, з цього часу Київ стає законодавцем, щодо правопису, для всіх слов’янських народів. Звичайно, правопис Смотрицького так само не все був відповідний потребам живої мови, а тому він не звільнив української мови від її старої одежі — давнього правопису; з новин бачимо у Смотрицького не багато, хіба букву ґ, яку він остаточно закріпив і узаконив для нашого письменства. Взагалі ж Смотрицький тільки впорядкував той правописний хаос, що закорінився був до нього. Цей правопис Смотрицького тримався в Україні аж до XIX віку, а в Росії до 1755 року, до граматики М. Ломоносова.

§6. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГРАЖДАНКИ 1708 РОКУ

За XVII-XVIII віки жива українська мова вже великим струмком вривається до мови літературної; мусів пристосовуватися до того й правопис, мусів, але пристосовувався мало. Цього часу вже не боїться писати народною мовою, не боїться й відступати від традиційних норм церковного правопису; потроху появляються й такі написи, де зазначалася жива українська вимова.

[4] Див. мою працю „Слово про Ігорів похід“, 1949 р., с. 59-63.

Правопис стояв на добрій дорозі й була певна надія на скоре пристосування його до живої мови, але трапилося небувале революційне потрясення його: в березні 1708 року з наказу царя Петра, замінено стародавню кирилицю на нову гражданку, а кирилиці дозволено вживати тільки для церковних видань. Це був дуже дошкульний удар для розвитку українського правопису, бо він силою спинив близький вже до закінчення процес пристосування правопису до живої української мови. Гражданка з російського наказу механічно заступила нашу притаманну вікову кирилицю; вона вже не знала потрібних для української вимови букв, як ґ, не знала й тих надрядкових значків, яких вживала кирилиця, й які служили в Україні для наближення літературної мови до вимови живої. Гражданка мала на оці потреби тільки мови російської, на інші ж мови зовсім не оглядалася. В тім була її негативна риса для українського письменства — його силою поєднано з російським письмом. Нове письмо прийняте було в Україні спокійно (при Петрі його заводили українці!); стара кирилиця позосталася тільки в книгах церковних та до 1842 р. Галичині. Жива українська мова знаходила собі ще деякий притулок у виданнях києво-печерської друкарні, де культивувався тоді й український правопис. Але підозріле око Петра I скоро добралося й сюди: 5 жовтня 1720 року він видав відомого грізного наказа для українських друкарень: „А вновъ книгь никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печататъ“[5].

Звичайно, це була смерть для старого церковного українського правопису. Його вбито якраз тоді, коли він почав перероджуватися на потрібний для українського письменства новий правопис. А через це нормальний розвиток нашого правопису перервався більш як на століття. До Київської академії скоро заведено й новий предмет — російську мову, і студенти мусили навчатися нового правопису вже „по правиламъ господина Ломоносова“. . .

§7. ПРАВОПИС ЗА I.КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Року 1798-го появилася „Енеїда“ Котляревського. Українська жива мова нарешті остаточно стала мовою літературною. На порядок дня ставала справа й нового правопису, але батько нової української літератури, І. Котляревський, не став і батьком нового правопису. Котляревський писав тим самим правописом, яким писали в Україні в кінці XVII—XVIII віці, — він продовжував тільки старі традиції наші, але вже захмарені гражданкою Петра I. Проте „Енеїда“ спричинилася до того, що питання про окремий український правопис таки випливло на поверх і голосно вимагало вирішення.

Історія українського правопису за XIX вік дуже цікава й повчальна — розвиток нашого правопису йшов у парі з розвитком літературної мови, а цей розвиток був такий ненормальний.

Писали тоді правописом етимологічним, зовсім невідповідним до нової літературної української мови, — і вже тоді повстало питання про необхідність завести так званий фонетичний правопис. Процес творення нового українського правопису розпочався з самого початку XIX віку й тягнеться аж до нашого часу, — не покінчився він і тепер; провідна ознака цієї історії — боротьба засад фонетичних з засадами історично-етимологічними. Кожний правопис у високій мірі традиційний, правопис кожного народу розвивається

[5] Проф. І.Огієнко. Історія українською друкарства, т. 1, с. 280. Львів, 1925 р.

дуже поволі й дуже поволі міняє свої споконвічні етимологічно-історичні риси на риси фонетичні, міняє їх тільки по впертій та довгій боротьбі.

§8. ПРАВОПИС О.ПАВЛОВСЬКОГО 1818 РОКУ

Батьком нового правопису став Олександр Павловський, автор першої в XIX ст. української граматики що вийшла в 1818 році[6].

Павловський перший звернув увагу на багатство української мови, на звук і, і він перший пробив велику дірку в старім етимологічнім правопису на користь правопису фонетичного: він перший почав передавати той звук, що походить з давніх о, е, ѣ, через і, наприклад, піпъ, стілъ, сімъя; тобі, собі, тінь, літо, сіно. До Павловського ці звуки часом передавали через букву и, і тільки він перший запримітив недоладність такого писання, бож і бренить зовсім неоднаково в таких словах, скажемо, у Котляревського: просити, систем й сина; тому-то Павловський і запровадив до українського письменства букву і. Котляревський писав вѣнъ, а Павловський вінь.

Новина Павловського прищіплювалася на перших порах дуже слабенько, бо міцна була традиція попередніх віків і загал продовжував писати й замість і. Але новину цю підтримали харківці, особливо Квітка-Основ'яненко та Гулак-Артемовський, що взагалі стояли за фонетичний правопис. Пізніш, за 50-х років XIX століття, це нове і міцно підтримав П. Куліш, і з того часу воно остаточно прищіпилося в українськім письмі.

§9. ПРАВОПИС М. МАКСИМОВИЧА 1827 РОКУ

На жаль, на дорозі до скорого запанування фонетичного правопису став тоді великий знавець мови М. Максимович (1804-1873). Не хотів він поривати зі старим етимологічним правописом, а разом з тим він бажав наблизити його хоч трохи до живої вимови, а компромісом того й явилася його система, якої він тримався все своє життя; а власне, — він над давніми е та о, що перейшли на і, ставив дашка чи „французьку кровельку", як говорив сам Максимович: втекали, жалобно; те саме, але непослідовно, завів він і для „м'якого" і, наприклад, идить, синій. Ці „дашки" (кутик вістрям догори) над е, о, и власне не придумав сам Максимович — подібне було вже і в XVIII в. в рукописах до Максимовича, — часом бувало, що над и та о ставлено по дві крапці, коли їх треба було вимовляти як наше і.

Цікаві ті причини, що змусили сховати українське і під „французьку кровельку"; ось як він сам розповідає про це: „Еще при первомъ изданіи Пѣсенъ (1827 р.) предпринялъ я ввести это и (мнякесеньке), но факторъ университетской типографіи (Никифор Басалаєв) отказалъ мнѣ въ желанномъ значкѣ, за неимѣніемъ онаго въ типографіи, и предложилъ мнѣ заменить его французскою кровелькою, — такъ называлъ онъ circonflexe. Дѣлать было нечего; мнѣ же надобны были и другія гласныя буквы съ тѣмъ же значкомъ, а во французскомъ шрифть, были онѣ готовыя съ кровелькою; и я, разсудивъ, что и въ другихъ типографіяхъ встрѣтятся те же затрудненія, а французскій шрифтъ есть вездѣ, решился на сдѣланное мнѣ предложеніе. Съ тѣхъ

[6] Проф. І. Огієнко. Граматика української мови Ол. Павловського 1818 р., ювілейне видання. Київ, 1918 р.

поръ наше прадѣдовское острое и живетъ у меня, припѣваючи, подъ французской кровелькою, которую я переименовалъ во имя нашего словенско паерка, имѣющаго почти такой же видъ“[7].

Отже, Максимовичеві дашки появилися тільки з випадку, а не з наукових вимог.

За невеликими винятками, етимологічна система Максимовича не знайшла собі прихильників у Великій Україні; зате вона буйно розцвіла в Галичині (трохи подібна система була тут, власне, й до того) і продержалася тут аж до 1893 року, цебто до часу запровадження в Галичині фонетичного правопису.

§10. ПРАВОПИС „РУСАЛКИ ДНІСТРОВОЇ“ 1837 РОКУ

В історії розвитку українського правопису незабутню прислугу зробила „Русалка Днѣстровая“ — збірник 1837 р., випущений у Будапешті; редакторами „Русалки“ була „Руська трійця“ — отці Шашкевич, Головацький і Вагилевич.

Правопис цього збірника рішуче порвав з старовиною і автори його першими вжили вповні того правопису, який де в чому панує в українській письменності й тепер; в цім велика заслуга тих трьох патріотів галичан. Так, вони остаточно викинули непотрібний нам ъ, що вже з найдавнішого часу втратив у нас своє звукове значення (правда, перед ними вже в Граматиці М. Лучкая 1830 р. викинено ъ); вигнали вони й ы, мало потрібне в нас, а замість нього взяли и (почасти, але не послідовно, це з найдавнішого часу було й до них); давні е та о, як і Павловський, передавали через і: віз, сокіл, стіл; вони перші давнє церковне є запровадили й до гражданки, і вживали його послідовно: моє, маєш, волосє; тут вперше вжито йо, ьо, як і в нашім теперішнім правопису: ройом, зьобали, всьо, кухльом. Нерішуче спинилися новатори тільки перед буквою ѣ: вони не тільки не зайняли її, але навіть, за прикладом Павловського, стали вживати ѣ замість теперішнього і, ї, напр.: тѣло, ѣде, золотіѣ; це сталося тільки тому, що ѣ в Україні з найдавнішого часу постійно вимовлявся як і чи ї, а тому заміняти ѣ на і, особливо в Галичині, де давня вимова ѣ ніколи не спинялася, конечної потреби не було.

Правопис збірника „Русалка Днестровая“ спочатку мало защепився в себе на батьківщині, в Галичині, але приніс добрі наслідки в Україні Великій — тут почали вже рішучіше викидати ъ, ы та заводити букву є; першим ступив на цей шлях Боровиковський, що з 1852 р. писав уже без ъ та ы, і вживав послідовно є, йо.

§11. КУЛІШІВКА 1856 РОКУ

Популяризатором цього нового правопису був у нас славний письменник П. Куліш (1819-1897). На початку вживав він правопису етимологічного, і взагалі не писав однаково, часто міняючи свій правопис. Але починаючи з року 1856-го, коли видав він відомі „Записки о Южной Руси“ (пор. ще також його „Граматку“ 1857 р.), Куліш остаточно стає прихильником правопису фонетичного й популяризує його в своїх численних виданнях.

[7]Собраніе сочиненій, т. III, Київ, 1880 р., с. 316. З „Кіевлянина“ за 1840 р. кн. II.

Куліша сильно шанували в Галичині, і його правопис знаходив відгук і тут, а це викликало лють серед москвофілів. Так наприклад, їхній „Боян“ (1867 р., ч. 10 і 13) закидає Кулішеві „політичний сепаратизм“, його правопис — це „знамя руської розні“, а „польськія деньги дѣйствительно кокетничаютъ съ кулишивкой“ і т. ін.

Але треба завважити, що в порівнянні з тим, що було до Куліша, він, власне, не вніс до правопису нічого нового, — він тільки зібрав і широко спопуляризував усе те найкраще з правопису, що було вже до нього. Ось через це, коли в нас так часто наш сучасний правопис — вислід спільної праці письменників усього XIX віку — називають кулішівкою, то це не відповідає історичній правді.

§12. ПРАВОПИС КИЇВСЬКИЙ 1873 РОКУ

В історії розвитку правопису треба згадати ще працю редакторів ученого видання „Записки Юго-Западнаго отдела Географическаго Общества“, якого I том вийшов був 1873 року. В числі співробітників цього журналу були такі славні вчені, як наприклад, В. Антонович, М. Драгоманів, П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський і ін.; ось у цьому журналі знаходимо вже, власне кажучи, цілком сучасний фонетичний правопис, фонетичніший, як правопис Куліша. Між іншим, у цім виданні вперше бачимо вживання ї в нашому значенні, наприклад, мої, їсти. Від цього часу вживання ї стає послідовним. Вплив правопису цих „Записок“ на правопис український безперечний і вплив цей був дуже корисний.

§13. ЗАБОРОНА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ 1876 РОКУ

Але правопис український не знав спокійного нормального розвитку. Гурток видатних українських учених, що на чолі з проф. П. Чубинським об'єднався коло відділу „Географическаго Общества“, провадив велику культурну працю для вивчення життя нашого народу — і праця ця дуже налякала тодішній уряд. Відомий українофоб М. Юзефович, родом українець, розпочав завзяту боротьбу проти цієї роботи й таки досяг того, що на розвиток української культури накладено тоді важку перешкоду, — появився недоброї пам'яти „всемилостивейшій“ наказ 18 травня 1876 року. Наказ цей на довгі роки зовсім прибив розвиток українського правопису. Ось з нього та частина, що стосується правопису: „Государь Імператоръ 18 минувшаго мая Всемилостивѣйше повелѣть соизволилъ: . . . 2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ про изведеній и переводовъ на томъ же (малороссійскомъ) нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ; б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаємо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія“. . . [* Докладніше див. про це вище.]

Це був дуже болючий удар по українському правопису. Нормальний і послідовний розвиток його припинено силою. Широке громадянство з того часу звикло потроху до російського правопису навіть в українських книжках, а це

принесло сумні наслідки. В українських виданнях з урядового примусу запанувала т. зв. „єрижка" чи правопис „єрижний" (від назви букв ъ — єр, йор, та ы — єри), цебто частинне повернули наш правопис до його початкового стану в XVIII віці.

§14. ДРАГОМАНІВКА 1877 РОКУ

Але були в нас спроби й корінної зміни українського правопису. Один з більших недостатків нашого правопису — це те, що ми вживаємо окремих поодиноких значків для так званих йотованих голосних, що складаються з двох звуків, — замість писати ја, је, јі, ју пишемо я, є, ї, ю, а це з наукового боку (і з педагогічного) приносить нам чимало непорозумінь; кожен педагог з досвіду знає, що дитина все пише спершу йама, і тільки пізніш її треба навчити писати яма. Ось через це наш український учений М. Драгоманів у своїх женевських виданнях 1877 року писав уже по-новому, пильнуючи кожний звук віддати окремою буквою, а саме: 1) за прикладом болгар та сербів, Драгоманів завів букву ј і писав: јама, моју, даје, стојшть јавыр над водоју й т.ін.; 2) „зм'якшення" приголосної зазначав через ь: земльа, льуде, прьамо, дльа, синье, кујуться, зажуривсьа; 3) замість й писав ј: кајдани; 4) замість паєрика вживав теж ј: об͏јава, мјасо, і 5) замість щ вживав, як то в нас і в давнину було, шч: шчо, шче.

Такого правопису вживав і М. Тулов у 1879 р. і писав: јак, јушка, вјане, јіх, сокироју й т. п. Драгоманів спершу вживав „кулішівки", але з 1877 року починає вживати в своїй „Громаді" нового правопису. На якийсь час „драгоманівка" поширилась була в Галичині, але ненадовго. Скажемо, „драгоманівкою" одного часу писав Ів.Франко, ідеологічний учень Драгоманова. Ось зразок Франкового листа до Волод. Левицького: „Дорогиј Друже! Не прогнівајсьа на мене, шчо сими дньами не буду міг до тебе загостити. Обставини так складајутсьа, шчо на пару день мушу јіхати до Наг. Відтам зашльу Тобі приобіцьану роботу дльа калєндарьа, а може незадовго ј сам причимчикују. А поки шчо пријми поклін і сердечне поздоровленьє! Львів д. 20 Маја 1884".

§15. ПРАВОПИСНА БОРОТЬБА В ГАЛИЧИНІ

І з того часу дальший розвиток правопису переноситься до західноукраїнського народу, до Галичини. Тут австрійський уряд розвитку української культури не переслідував, а тому правопис міг собі розвиватися нормально. Міг, але не розвивався, бо й тут для його спокійного розвитку не було доброго грунту. Я згадував уже, яке велике значення мав фонетичний правопис „Русалки Дністрової" 1837 р. на розвиток українського правопису. Правопис цей міцно прищепився в Великій Україні, але й удома, в Галичині, він викликав до себе прихильність. Власне з того часу розпочинається в Галичині боротьба прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного, чи т. зв. „йорофілів" та „йороборців", боротьба, що часами набирала великої гостросты. Боротьба ця поділила людей на два ворожі табори, і дуже довго табір прихильників етимологічного правопису чи „йорофілів" (в Галичині на букву ъ кажуть йор) був дуже сильний; доходило навіть до того, що священики в церквах виголошували палкі казання проти фонетичного правопису.

Рамки етимологічного правопису розуміли тоді дуже широко, бо хотіли вживати мовних форм, яких тут уживано ще в XVII-XVIII віках; наприклад, довго сварились навіть за вживання в замість старого л в дієсловах минулого часу, і тому написати ходив замість ходилъ було тоді вже революцією. Ще в 1848 р. на освітньому з'їзді у Львові прийшло до великої баталії між прихильниками та ворогами етимологічного правопису, але перемогли таки „йорофіли", перемогли, правда, одним лише голосом. І на дверях проводиря „йороборців", Р. Моха, приліпили картку з таким насмішливим віршем:

> Мохъ ъ прогналъ,
> Вѣде принялъ,
> Люде не хтѣлъ,
> Чорта бы зъѣлъ...

Треба зазначити, що прихильників етимологічного правопису в Галичині дуже підтримав авторитет проф. Максимовича, що обстоював і вживав його, а також авторитет П. Куліша, що також уживав, скажемо, букви г.

Та все-таки, хоч і мляво, справа йшла вперед. З 1842 р. в Галичині вже міцно заводять гражданку для світських книжок (до цього часу тут панувала кирилиця), а з часом прихильників фонетики стає все більше і більше. Боротьба за фонетику була особливо гостра в 70-80 роках минулого століття.

§16. ЖЕЛЕХІВКА 1886 РОКУ

Року 1886 вийшов відомий „Малорусско-німецкий словар" Євгена Желехівського, який сильно вплинув на усталення фонетичного правопису в Галичині. Властиво, в цім Словнику знаходимо вже вповні складений той фонетичний правопис, що його шкільна влада в 1893 р. запровадила була по школах Галичини. Новиною цього правопису, названого „желехівкою", було послідовне вживання ї не тільки на початку складу замість йі, але й по приголосній на місті давніх ѣ та е, наприклад: снїг, тїло, сіно, дїло — діл, нїс—несу, але ніс — носа, діл — долу й т. п. Желехівка міцно запанувала серед прихильників фонетичного правопису як у Галичині, так і на Буковині. Властиво, не була „желехівка" якоюсь новиною, бо в головних рисах ми знаходимо її й перед тим у писаннях, скажемо, Ом. Огоновського.

§17. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ФОНЕТИЧНОГО ПРАВОПИСУ В ГАЛИЧИНІ 1893 РОКУ

Трохи пізніш, за 90-х років минулого століття, фонетика таки перемогла етимологію. В урядовім запровадженні фонетичного правопису в Галичині дуже багато попрацювали проф. Ст. Смаль-Стоцький та д-р Ф. Ґартнер, що року 1893-го випустили у Львові свою відому працю „Руска граматика"; книжку цю шкільна влада допустила до шкіл як підручника. Властиво, в правопису Ст. СмальСтоцького, в порівнянні з правописом Ом. Огоновського та Євг. Желехівського, нового було зовсім мало, а може навіть були кроки й убік; але важне було те, що цей правопис здобув собі урядове затвердження. З цього часу фонетичний правопис узяв гору в Галичині. Ця перемога фонетики над етимологією в Галичині та Буковині, по семилітній

впертій боротьбі, сталася головно тому, що за неї стояли й урядові чинники, бо їх Смаль-Стоцький та Ґартнер переконали в великій користі правописної реформи; наради ж українських учених у Чернівцях та Львові все висловлювалися рішуче проти зміни правопису. Справа доходила навіть до того, що російський уряд дипломатичною дорогою протестував проти зміни етимологічного письма на фонетичне[8].

§18. ГРІНЧЕНКІВКА, КИЇВСЬКИЙ ПРАВОПИС 1908 РОКУ

Під час першої революції в Росії, з 17 жовтня 1905 року, впали нарешті правописні заборони в Великій Україні, накладені ще законом 1876 р. Відразу повстала українська преса й відразу ж запанував фонетичний правопис, що був виробився тут ще до 1876 року. Запанував той правопис, яким писав тоді й якого обстоював знаний наш письменник Борис Грінченко, чому цей правопис часом звуть „грінченківкою“.

Року 1908-1909 вийшов відомий „Словарь української мови“, що його редагував Б. Грінченко, — правопис цього Словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього XIX століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні.

Того часу переніс усю свою культурно-освітню працю проф. М. Грушевський зі Львова до Києва, і всім своїм науковим авторитетом ударив по київському правопису, запроваджуючи тут правопис галицький, з ї по м'яких приголосних, окремим писанням ся й т. ін. Але до цього правопису ніхто не пристав, і він сам собою завмер[9].

§19. ПРАВОПИСНА СИСТЕМА ПРОФ. ІВ.ОГІЄНКА 1918-1919 РОКІВ

Але в Україні Великій аж до 1917 року не було рідної школи, а тому не було власне й тієї найголовнішої причини, що найбільш змушує до певної кодифікації правопису для щоденних реальних потреб. І отож власне з часу заведення української школи в 1917 р. розпочинається унормування українського правопису вже в поважних розмірах.

Перший міністр освіти за часів Центральної Ради Іван Стешенко доручив був року 1917-го проф. Київського університету Іванові Огієнкові скласти короткі правила українського правопису й написати відповідну граматику для середніх шкіл. Незабаром по тому Стешенко був забитий (31 липня 1918 р.) і справа правопису перейшла до наступного міністра освіти Миколи Василенка. Він також справу правопису передав до рук проф. І.Огієнкові. Весною 1919 року скликана була Правописна комісія з найвидатніших українських учених і педагогів, і цій Комісії проф. І.Огієнко подав на розгляд свої раніше складені „Правила українського правопису“. Це вже була перша наукова система нашого правопису. Комісія складалася щось із

[8]Про цю семилітню боротьбу за зміну правопису яскраво оповідає сам проф. С. Смаль-Стоцький в „Записках Наукового Товариства“, т. 136, с. 239-248, Львів, 1925 р.

[9]Ю.Сірий в своїх Спогадах про українські видавництва 1949 р., на с.6 вияснює, ніби це робилося тому, що більшість цих видань мала збут у Галичині.

30 членів, між ними були: проф. А.Є.Кримський, проф. Є.К.Тимченко, проф. Н.К.Грунський, Ол.Курилова, Гр.Голоскевич і багато інших. Головував у Комісії проф. І.Огієнко. Комісія багато раз збиралася й грунтовно обговорювала кожне правописне правило й працю закінчила. По довгих нарадах та палких дискусіях цю першу правописну систему Комісія, з деякими змінами, ухвалила. На жаль, політичні події пішли так, що вироблений правопис оголошений для вжитку не був. А між тим справа була дуже пекуча, бо українські школи голосно вимагали правописних норм та їх усталення. В січні 1919 року міністр освіти проф. І.Огієнко склав стислу Правописну комісію для остаточного зредагування системи вироблених Правил правопису. До Комісії ввійшли два найвизначніші вченіфілологи українські, а саме: 1. Неодмінний Секретар Української Академії наук, ординарний професор Українського державного університету в Києві Агафангел Кримський та 2. Директор постійної Комісії Української Академії наук по складанню історичного словника української мови професор Євген Тимченко; крім них до Комісії ввійшов тоді й проф. Іван Огієнко, тодішній ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. Комісія збиралася тричі й надзвичайно пильно переглянула вироблений правописний кодекс, що лишився від попередньої Комісії 1918 року. Нарешті кодекс ухвалено друкувати, а коректу його правили проф. Є.Тимченко та акад. А.Кримський. Вкінці, 17 січня 1919 р., міністр народної освіти проф. Іван Огієнко ухвалив склади ний правописний кодекс для обов'язкового вжитку в усій Україні, і він вийшов у світ під назвою „Головніші правила українського правопису". В різних містах української землі, як східних, та і західних, ці „Правила" часто передруковувалися в десятках тисяч примірників. Оце й є основа будучого академічного правопису. Ці Правописні правила затвердили головно той правопис, що панував в Україні ще з 1905 року. Подавали вони правопис своїх і чужих слів, а головна їх ознака — це вже була наукова система основ українського правопису, перша закінчена система в історії нашого правопису.

§20. АКАДЕМІЧНИЙ ПРАВОПИС 1920-1921 РОКІВ

Пізніше, 20 лютого 1920 року, Всеукраїнська Академія наук знову переглянула ці „Правила" й ухвалила їх до загального вжитку з деякими малими доповненнями. Так повстав перший авторитетний правописний кодекс в Україні, т. зв. академічний правопис, повстав шляхом, якому з наукового боку не можна нічого закинути. Народний комісаріят освіти затвердив його в 1921 році для вжитку в Україні. Звичайно, до цього кодексу мусило пристосуватися й письменство в Галичині, бо щоденна преса тут відразу перейшла власне на правопис Великої України, а тому й тут в 1922 році Наукове Товариство ім. Шевченка випустило нові „Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка в Львові", в яких воно зробило великий крок до об'єднання двох наших правописів, східно- та західноукраїнського.

§21. АКАДЕМІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ 1928 РОКУ

Перша система українського правопису 1918-1921 років робилася наспіх, бо життя вимагало її. Тому була вона коротка й не до кінця розроблена.

Настав далі спокійніший час, і тому Академія наук та народний комісаріят освіти незабаром узялися знову за цю працю. Скласти правописа доручили професорам-мовознавцям: А. Кримському, В. Ганцову й О. Синявському. Підготівна праця довго тягнулася, в ній брали участь усі наші мовознавці[10] й видатніші літературознавці (наприклад, С. Єфремов) та педагоги.

І Академія багато попрацювала, укладаючи тепер уже закінчену систему нового українського правопису. Правопис своїх слів уклала вона старанно й всебічно, над чим працювали всі видатні наші мовознавці. Щодо правопису чужоземних слів, то Академія постановила опертися головно на українську вікову традицію та на панівну в Україні вимову. І коли б власне така засада була проведена в правопис, уся правописна справа в Україні пішла б була спокійною дорогою, корисною для всього українського народу. Але так не сталося.

Перед комісаріятом освіти невідповідальні особи почали твердити, що правопис — справа не самої Академії наук, але всього громадянства, і що для нового перегляду його треба скликати ще широку Правописну комісію з участю й Львівського Наукового товариства. Народний комісар освіти Микола Скрипник прихилився до цієї думки, й у травні 1927 р. до Харкова скликали конференцію з понад 50 осіб, і вона основне переробила вже складений академічний правопис. На цій конференції були: проф. П. Бузук, проф. Л. Булахівський, О. Вишня, В. Ганцов, М. Гладкий, Г. Голоскевич, проф. Грунський, В. Дем'янчук, проф. М. Йогансен, акад. А. Кримський, К. Німчинов, проф. Плевако, проф. О. Синявський, проф. М. Сулима, Проф. Є. Тимченко, В. Ярошенко й ін. Представниками Наукового товариства ім. Шевченка із Львова прибули: голова його акад. К. Студинський і члени — проф. Іл. Свєнціцкий і проф. В. Сімович.

У цій Харківській Правописній комісії найбільше сперечань було за вимову чужоземних слів, особливо за західноукраїнську, що різко розходиться з вимовою східноукраїнською. Комісія, проти постанови Академії наук, пішла на уступки й багато західноукраїнського з вимови чужих слів таки прийняла. Правила чужоземних слів тут ще раз переробили в напрямі на „галицьку" вимову.

Народний комісар освіти цей правопис, як компромісовий, таки затвердив 6 вересня 1928 р., Українська Академія наук також прийняла його 31 березня 1929 р., Наукове товариство ім. Шевченка у Львові 29 травня того ж року приєдналася до цієї ухвали.

Але ця Харківська Правописна конференція 1927 р. переступила своє завдання: їй доручено було покласти в основу своєї праці академічний правопис, а конференція в багатьох правилах, а головно в правопису чужих слів, відступила від нього; наприклад, конференція прийняла — як компроміс для Галичини — тяжкі й поплутані правила писання г і ґ та л і ль, тоді як Академія наук постановила була писати тільки г і л.

Як і треба було чекати, проти нового правопису зараз таки пішли протести — може, й нацьковані, а головне — виступило українське організоване вчительство, заявляючи, що таких поплутаних правил писання чужоземних слів вони в школи при найбільшій своїй охоті не зможуть запровадити[11].

[10] Для цього й була написана праця: Проф. Іван Огієнко. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Варшава, 1927 р., 216 с.

[11] Наприклад, було постановлено писати г, л головно в словах грецького, а ґ, ль — у словах латинського походження, але велика більшість громадянства, коли не казати сильніш, цих мов

І це була прикра правда. Учительство посилало численні делегації до комісара освіти М. Скрипника й просило перегляду правил писання іншомовних слів. Справа набрала непотрібного розголосу. Стали цій Комісії пригадувати, що деякі її члени вимагали завести латинку замість теперішньої гражданки. Справа незабаром набрала політичного характеру й комісар М. Скрипник мусив покинути комісаріят освіти. І правопис знову вернувся до Академії наук.

Школа чекати не могла і О. Ізюмов в імені вчительства ще року 1931-го випустив свого правописного словника, опертого на східноукраїнській традиційній вимові й першій системі Академії наук, і таким чином в Україні фактично повстало два правописи: урядовий і вчительський, що різнилися писанням чужих слів. І Академія наук змушена була латати харківську постанову, і аж 1933 року в нових своїх правилах викинула харківські постанови про ґ та ль і вернулась до попередньої своєї постанови — у чужих словах писати головно г і л.

§22. НОВИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ПРАВОПИС 1945 РОКУ

Таким чином, правопис був розхитаний, і весь час назрівала конечна потреба нового його перегляду. І ось тому на початку 1942 року совєтський уряд в Україні доручив Академії наук поновити свою роботу над упорядкуванням українського правопису. Цього часу Академія була вже евакуйована до Уфи й вона доручила своєму членові, відомому українському вченому-мовознавцеві Л. А. Булаховському всю правописну працю. Академік Булаховський склав відповідну наукову Правописну комісію і притягнув до праці ще й Інститут мови й літератури, що працює при Академії, й на основі всіх попередніх праць Академії склав правописні правила. Того ж 1942 року 2 жовтня Академія наук схвалила складений правопис і передала його на затвердження совєтському урядові. Уряд не поспішав і доручив перегляд складеного правопису ще й новій Комісії, в яку ввійшли академіки: Л. А. Булаховський, П. Г. Тичина й М. Т. Рильський та письменник Ю. І. Яновський, головував у Комісії заступник Голови народних комісарів М. П. Бажан. І вкінці народній комісар освіти П. Г. Тичина прийняв новий правопис і вніс його на затвердження й Раді народних комісарів, яка остаточно затвердила його 8 травня 1945 року. Так на евакуації повстав новий правопис.

Року 1946-го нарешті й вийшов друком цей „Український правопис“ у накладі мільйона примірників, 180 с.

Академія наук, укладаючи нового правописа, постановила „без поважних підстав не відходити від того, що вже усталилось, отже, в основному не примушувати культурну масу країни перевчатися“. Це була важлива й корисна постанова, і справді, новий правопис мало чим різниться від правопису попереднього й нікому перевчатися не доводиться.

Важлива була й друга засада праці Академії: „Зберегти народні засади правопису, — його близькість до вимови широких мас“, а також „орієнтуватись в усьому важливому, що становить специфіку мови, саме на цю специфіку (фонетика, морфологія), як вона відбилась і відбивається в мові найкращих письменників“.

не знає. Як же тоді їй виплутатися було з такого правопису? Як навчати дітей у школі?

Це головні засади нового правопису, й вони відбилися найбільше на правопису чужомовних слів, — правила наказують писати так, як традиційно й писалося в Україні: без ґ в чужих словах, без частого м'якшеня л і т. ін.

У правописних правилах 1929 року правила писання г—ґ та л—ль займали цілі сторінки, а зрозуміти легко не могла й людина з освітою. Тепер же ці правила займають усього кілька рядків: „L у словах іншомовного походження передається непом'якшеним або пом'якшеним л, — залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові" (с. 101), отже: новела, клас, план, але автомобіль, пілюля, Золя й т. ін. Іще простіше правило про г (с. 101): „g і h звичайно передаються буквою г", напр.: грунт, герцог, Гете, Гюго і т. ін. Академія постановила: „передаються", цебто пишуться, але промовчала про вимову їх, а тому можна написане вимовляти, хто вміє: Ґете, Гюґо й т. ін.

Отже, писання чужоземних слів пішло тепер в Україні „за вимовою широких мас", цебто за своєю багатовіковою традицією, та не в усьому. Але ця вимова сильно розходиться з вимовою Галичини, бо тут за останній вік защепилася т. зв. латинська вимова, перейнята головно від Польщі. Поки Галичина звикне до нової східноукраїнської вимови, буде, певно, те, що бачимо скрізь у світі: інша вимова написаного.

Але на новому правописові 1945 року відбилася вже нова національна політика в совєтах, про яку розказано вище в розділі XVI. Сам упорядчик говорить про це здалека; він пильнував „у тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо) забезпечити єдність з правописом братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського, орієнтуючись на останній проект Державної Комісії" (с. 4).

Про недостачі нового правопису 1945 р. не тут говорити, але про одну з них треба сказати, — це вигнання букви ґ з нашого правопису, як то було й за царату. Це вигнання рішуче йде проти нашої багатовікової традиції, а також і проти „вимови широких мас" (пор. ґеґати, ґалаґан, ґедзь, ґерґотати, ґуля й т. ін.) та „мови найкращих письменників". Це поспішна „евакуаційна" ухвала, яких у новому правопису є чимало.

§23. ПРАВОПИС НА ЕМІГРАЦІЇ

За межами Батьківщини в роках 1919-1920 та 1941-1945 опинилися сотні тисяч українців, серед них чимало й видатних українських учених. Потворилося багато своїх наукових установ, різних типів шкіл, видавництв, розвинулася українська преса. І всі вони стали головно на академічному правописові 1928 року. Відстає ще Канада та Америка, але помалу й тут усі переходять на академічний правопис. До певної міри вже защепилося в нас гасло: „Для одного народу — один правопис!"

Розвиток українського правопису за XIX-XX віки, як я тут показав його, йшов поволі й не переживав якоїсь великої й ґрунтовної зміни. Кожен з учених працівників додавав до нього щось і своє, а тому про нього можна сказати сміло, що він — то збірний плід усього XIX-XX віків, і в жодному разі то не „кулішівка" чи „желехівка", бо якраз ці вчені ніякої особливої новини до нашого правопису й не запровадили: він розвивався поволі працею всіх!

Кожен правопис складається головним чином на основі двох засад: історично-етимологічної та фонетичної — цебто, з одного боку пишуть так, як писали в старовину, а з другого — пильнують цей правопис по можливості пристосувати й наблизити до живої вимови. Незабутня „руська трійця“ в „Русалці Дністровій“ 1837 року рішуче заявила: „Пиши, як чуєш, а читай, як видиш“, і до осягнення цього гасла весь час прямує український правопис. Прямує, але ще не дійшов до нього. В більшій своїй частині український правопис дійсно фонетичний, але й елементів історично-етимологічних в нім немало. Так, зазначу хоча б напис -ться в дієсловах, хоча жива мова знає тільки -цця, -ця чи -ся; пишемо земля, хоч вимовляємо зимля; пишемо з жінкою, з школи, з собою, а вимовляємо: ж жінкою, ш школи, с собою й т. ін. Треба, правда, додати, що на світі немає правопису, який був би цілком фонетичний; не забудьмо й того, що кожний фонетичний правопис, коли його довго не міняти, стає поволі правописом історично-етимологічним, бо ніякий правопис не в силі догнати змін живої мови. Крім цього, при великому дробленні нашої мови на окремі говірки цілком фонетичний правопис і неможливий; фонетики можна вживати тільки такої, яка буде зрозумілою для більшості українських говорів.

Історія нашого правопису, як і історія розвою літературної мови, ясно показує нам, що вони для недержавного народу завжди були й є укладом двох сил у країні: наукових і політичних. Було так за давніших часів, ще виразніше стало за часів наших.

ЛІТЕРАТУРА

Хто хоче докладно довідатися про історію правопису, нехай читає:

Проф. І.Огієнко. Історія українського правопису // див. „Нариси з історії української мови“. 1927 р., с. 1-22;

Проф. О.Синявський. Коротка історія українського правопису // „Культура укр. слова“. 1931 р., с. 93-112;

А.Є.Кримський. Про правописну конференцію // „Зап. ВУАН“. 1927 р., т. XII, с. 357-364;

Його ж. Нарис історії українського правопису // „Зап. ВУАН“. 1929 р., т. XXV, с. 175-186.

2. УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИЦТВО

Українське словництво[12] розпочалося ще за глибокої давнини й завжди мало практичний характер. Початки т. зв. Азбуковників відомі в нашій літературі ще з XIII віку — це були вияснення головно імен Біблії, уложені в поазбучному порядкові, звідки й назва Азбуковник[13].

Крім Азбуковників, в давнину відомі були ще т. зв. Алфавіти, що своїм змістом звичайно однакові з Азбуковниками, — вони давали „толкованіє иностранныхъ рѣчей, иже обрѣтаются во Святыхъ Книгахъ непереложены на русскій языкъ". Правдивіше — це були енциклопедії різного знання свого часу, в яких даються вияснення чужих слів, а також вияснення історичні, географічні, зоологічні, граматичні й ін. До деяких московських Алфавітів було внесене пояснення українських слів за Словником Лавріна Зизанія 1596 р.[14]

Українські книжки так сильно були поширені по Московії в XVI-XVII віках, що стали потрібні й словники до них, і в цих Алфавітах українські слова попали в число „иностранныхъ рѣчей". Це був перший українсько-російський словник.

Коли в половині XVI віку мови церковна й літературна розірвалися й завмерла (але не вмерла) сама ідея, що літературною мовою мусить бути мова церковна, то знання церковної мови почало потроху маліти, а це й викликало в нас відповідне словництво. Так, року 1596-го появився „Лексись сирѣчъ реченія, въкратьцѣ събранны, и из словенскаго языка на простый рускій діялектъ истолкованы" Лавріна Зизанія — це невеликий словничок на 34 листочки, в якому церковнослов'янські слова були пояснені живою українською мовою[15].

Року 1627-го в Києві вийшов „Лексиконъ словено-росскій и йменъ толкованіє" відомого києво-печерського архітипографа Памви Беринди († 1632). Це вже поважний словник на 475 шпальт, але з тим самим завданням: пояснення простою українською мовою церковнослов'янських слів та різних власних імен. У передмові до словника Беринда розповідає про великі перешкоди, які він мав у своїй праці від впливових осіб, що були проти вживання простої мови. Бериндин словник мав поважне практичне значення по всіх православних землях і року 1653-го вийшов у Кутейні другим виданням, а в Румунії був перекладений на румунську мову.

Але все це були словники, що пояснювали церковнослов'янські слова. Нарешті, в другій половині XVII віку складений був і словник простої української мови, в якому слова пояснювались церковнослов'янською мовою; це була „Синоніма славенороссая". Рукопис Києво-Печерської лаври, на 185 аркушів, твір якогось її вченого монаха. На жаль, словник цей виданий свого часу не був[16].

[12]Про розвій українського словництва див. праці: Борис Грінченко. Огляд української лексикографії, Львів, 1905 р., „Зап. НТШ", т. 66. Іван Огієнко. Огляд українського язикознавства // „Зап. НТШ", 1907-1908 рр., т. 79-80.

[13]Лавровський в „Учен. Зап. 2 отд. Академії Наук" (т. VII, в. 2) дав „Толкованіє неудобь познаваемымъ річамъ" XIII віку. Сахаров у своїх „Сказаніях" (т. II) дав Азбуковника 1431 року.

[14]Див. мою працю „Український словник в Алфавиті XVII-го ст., 1950 р.

[15]Цього Зизанієвого Лексиса передрукував (з багатьма помилками) М.Возняк у 102 томі „Записок НТШ" 1911 р. Фотографічне видання з цього недокладного видання зробив 1946 р. Я.Рудницький.

[16]Його видав П.І.Житецький в „Кіев. Старині", 1888 р., кн.8. Уривок з цього Словника даю в

Коли розпочалося з „Енеїдою“ 1798 року Ів.Котляревського нове українське письменство, розпочалися й окремі українсько-російські словники, звичайно при якихсь українських творах, на кінці їх, де давалися пояснення українських слів. Такі словники йдуть аж до кінця XIX віку. Це, власне, була тільки початкова праця біля того словникового матеріялу, який наступні працівники звичайно завжди пильно використовували. Але це були словники короткі, пристосовані до даної книжки. Ця доба збирання словникового матеріялу закінчилася невеликим самостійним словником: „Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія“, Москва, 1823 року, Івана Войцеховича, в якому на 42 с. подано вияснення понад тисячі слів.

По цьому розпочинається доба складання вже окремих самостійних словників, в яких наші слова пояснювано російською мовою. Це були словники: А.Афанасьевъ-Чужбинскій. Словарь малорусскаго нарѣчія, СПб., 1855 р., тільки А—З; Н. Закревскій. Словарь малороссійськихъ идіомовъ, Москва, 1861 р., понад 11000 слів; К.В.Шейковскій. Опытъ южно-русскаго словаря, Київ, 1861 р., тільки А—Б, 1087 слів, а року 1878-го оригінал словника згорів; року 1884-1886 вийшов з нього том V-й Т—Ю;[17] Ф. Піскунов.

Словниця української або Югової-Руської мови, Одеса, 138 с., видання 2-ге 1882 року, словник маловартий; М.Левченко. Опытъ русско-украинскаго словаря, Київ, 1874 р., 188 с.

По 20-річній перерві в нас знову появилися два словники, але вже добре оброблені: М.Уманець (М.Комар) і А.Спілка (цебто, Адеська Спілка). Словарь російсько-український, 1893-1898, чотири томи, Одеса—Львів, на українські слова дано багато цитат із джерел. Видавництво „Українське Слово“ перевидало його 1924 року в Берліні в одному томі. Є. Тимченко. Русско-малороссійскій словарь, 1897-1899, Київ, праця поважна, бо складена видатним мовознавцем.

За того часу появилися словники і в Галичині, в більшості як матеріял, наприклад, праці Ів.Верхратського. Зазначу ще: О.Партицький. Немецко-руский словарь черезъ О.Партицкого, Львів, 1867 р., 2 томи, 804 с. Євгений Желеховский і Софрон Недільский. Малорусконімецкий словар, Львів, два томи, 1882-1886 р., 1117 с. Омелян Попович. Руско-німецкий словар, 1904 р., Чернівці, 318 с. Як бачимо, в Галичині та на Буковині в українських словниках уживано мови німецької, як у нас російської.

Біля складання поважного українського словника заходився був іще року 1861-го П.Куліш, але не маючи на це потрібного часу, працю покинув, а зібраний матеріял передав 1864 року до Києва, де круг осіб, з П.І.Житецьким на чолі, заходився збирати матеріял для великого словника. І справді, десятки видатних осіб достачали матеріял, і в кінці 80-х років словник був готовий. А що це була праця комісійна, а не одноособова, з неї нічого не вийшло, бо кілька раз міняли саму методу праці. Вкінці весь зібраний матеріял посіла редакція „Київської Старини“, а редактором словника став В. П. Науменко. Та незабаром виявилося, що Науменко, зайнятий працею в „Київській Старині“, не може провадити словника, а тому редактором став Є. К. Тимченко. Цей останній редактор закінчив працю року 1897-го, давши до словника 49000 слів, і словник мав піти до друку, як додаток до журналу

своїй праці „Українська культура“, 1918 р., с. 53.

[17] Див.: Тарас Слабченко. До історії українського словника К. Шейковського // „Зап. ВУАН“, 1927 р., т. XV.

„Кіевская Старина“[18].

Але цього не сталося, бо порішили відіслати словника до Російської Академії наук на премію М.Костомарова.

А вкінці виявилося, що треба ще раз переробляти словника, і 14.II.1902 р. усі матеріяли були передані на нову редакцію Борису Грінченкові. Комісія подиктувала йому засади, на яких мусить бути зложений словник: 1. В нього входить тільки той матеріял, що має оправдання з народної мови, і 2. З письменників брати праці тільки по 1870 рік. І Б.Грінченко закінчив словника, довівши його до 68000 слів і позазначувавши джерела всіх цитат, ужитих при словах.

І нарешті, року 1909 словник таки побачив світ, це — „Словарь української мови, зібрала редакція журналу „Кіевская Старина“, упорядкував з додатком власного матеріялу Борис Грінченко“, Київ, чотири томи: 494, 573, 506, 563 с. Словник цей складався 46 літ (1861-1907), і мав у нас великий вплив на усталення літературної мови й літературного правопису (апостроф, звичайно, є в словнику скрізь, де треба). Це в нас класичний зразок комісійної громадської праці, що звичайно тягнеться без кінця. Найважливіша недостача цього словника на теперішній час — він не чітко відділив слова говіркові від слів літературних, і взагалі на літературну мову не звернув належної уваги, чому до словника внесено багато говіркових слів, яких у мові літературній не вживаємо. Видавництво „Українське Слово“ перевидало цього Словника в Берліні року 1924 в двох томах.

Революція 1917 року застала нас без належних популярних словників, але незабаром появилося їх аж три (головніші). Це були: П.Терпило. Словник російсько-український, Київ, 302 с., вид. 5-те. В. Дубровський. Словник московсько-український, Київ, 1918 р., 542 с. С. Іваницький і Ф.Шумлянський. Російсько-український словник, два томи, 266-250 с., Вінниця, 1918 р. Словники ці могли задовольнити тільки перші потреби нашої інтелігенції, але не робітників пера.

При Українській Академії наук у Києві, зараз по її відкритті року 1918-го, повстала „Комісія для складання словника української живої мови“ (друга Комісія була для наукової мови — для термінологічних словників). При цій Комісії працювали десятки осіб, які зібрали величезний матеріял, щось біля 2 мільйонів карток. На чолі Комісії стояв акад. А. Є. Кримський. Незабаром приступили до друку п'ятитомового словника великого розміру: „Російсько-український словник“. Редакторами були: В.М.Ганцов, Г.К.Голоскевич, М.М.Грінченкова (Марія Загірня), М.Калинович, А.Ніковський, В. рошенко й ін., головні редактори А. Кримський та С.Єфремов[19].

Словник став появлятися випусками з 1924 року. Це в нас епохальна культурна наукова праця, що дала величезний матеріял, науково оброблений, і то матеріял нашої літературної мови. Словника цього Академія не закінчила, випустила 6 випусків, А—С, — совєтська влада заборонила його за „буржуазно-націоналістичні тенденції“ (!), цебто за правдиве віддання всієї української мови (див. вище).

Чергове завдання Академії наук випустити два дальші словники, надзвичайно потрібні: 1. Словник української мови, в якому пояснення були б

[18]Про міру праці Є.Тимченка див. в його дискусії з М.Грінченковою в „Зап ВУАН“, 1923 р., т. II-III.

[19]Див.: В. Ганцов. Комісія для складання словника української живої мови // „Зап. ВУАН“, 1924 р., т. IV, с. 302-308.

дані українською ж мовою, і 2. Словник українських говорів, де був би даний матеріял головно з поза літературної мови, з наших говірок і східних, і західних.

Як я вище зазначив, словник Б.Грінченка не звернув належної уваги на словника нової літературної мови, навпаки, — свідомо обмежив його 1870-м роком. Взагалі старші словники боялися новотворів і для кожного слова конче шукали опертя в мові народній. Ця метода тепер відпала, новотворів літературна мова не боїться, і тому року 1926-го С.Єфремов і А.Ніковський перевидали Грінченкового словника, вже в п'яти томах, добавивши до нього силу свіжого матеріялу (новий матеріял зазначено в ньому зірочкою).

Але словник Академії наук дуже великий, до вжитку заборонений, тому повстала потреба його зменшити на один том. 1 року 1937-го співробітники Інституту мовознавства (Ст.Василевський та Єв.Рудницький, а також В.Бабак, І.Губаржевський, О.Ізюмов, Н.Каганович, І.Кириченко, С.Пригожий, Л.Рак та інші, редактори: Ст. Василевський і П. Мустяца) видали нову працю: „Російсько-український словник", 890 с.

Останній великий словник — це „Російськоукраїнський словник", головний редактор М. Я. Калинович, укладали ще Л. А. Булаховський та М. Т. Рильський, усі члени Української Академії наук. У Словнику 80000 слів, 800 тришпальтових сторінок. Видало „Державне Видавництво іншомовних і національних словників", Москва, 1948 р. Про нього див. вище.

Про складання термінологічних словників я розповідаю далі в розділі XX, а самі ці словники див. у розділі XXIII.

Наукові мовознавці віддавна вже відчувають велику потребу мати повного історичного словника української мови, бо ті словники, що в нас є, незадовільні на теперішній час. Це будуть: Й.Горбачевскій. Словарь древняго актоваго языка Сѣверо-Западнаго края и Царства Польскаго, 1874 р. И.Носовичъ. Алфавитный указатель старинныхъ словъ, извлеченныхъ изъ актовъ, относящихся къ исторіи Западной Росіи. В.Я.Ломиковскій. Словарь малорускoй старины, 1808 р., див. „Кіев. Стар.", 1894 р. Ці словники не задовольняли потребам часу, й доводилося користати великим і дуже цінним словником російським: И.И.Срезневскій. Матеріалы для словаря древнерусскаго языка, видавала Російська Академія наук випусками з 1890 р.

Але Академія наук заповнила й цю дошкульну прогалину: року 1930-1933 вийшов перший том: Історичний Словник українського язика, 947 с., за редакцією Є.Тимченка, що використав для цього 365 пам'яток. Про цього словника пишу окремо далі в розділі XXI.

Так розвивалося українське словництво за три останні віки.

3. ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ В КИЄВІ

§1. ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

Українська мова, як мова літературна, за весь час свого довголітнього життя, як ми бачили вище, ніколи не знала нормального розвитку. Коли український народ за IX-XIV віки жив своїм самостійним життям, в Україні панувала нерідна нам літературна мова (церковнослов'янська чи болгарська); коли ж літературною мовою стала в нас жива народна мова (з половини XVI віку), тоді український народ самостійности вже не знав. Найбільший розвій культурного життя в усій Европі припадає на (XIX вік, а це якраз був час, коли українська літературна мова, а особливо мова наукова, здушена й приспана російською владою, не мала ніякої змоги нормально розвиватися.

Ось через це справа розвитку культури української наукової мови для людей, що добре розуміли цю річ, увесь час була болючою справою. Одне діло було — боротися, скажемо, за свою українську школу, й зовсім інша річ — практично повести цю школу, коли право на неї ми таки вибороли. Пізніш виявилося, що ми не маємо потрібного числа підручників, не маємо тому, що бракувало нам добре виробленої своєї термінології.

Справа наукової термінології — це дуже складна й важлива справа. Термінологія не повстає відразу, а звичайно витворюється самим життям упродовж віків духового життя, потребує державницької традиції для свого усталення. А духово українська інтелігенція останні шість віків (XV-XX) усе жила в чужій культурі... Ось тому вироблення української наукової мови ніколи не йшло в нас нормальним шляхом.

За опрацювання наукової термінології окремі українські одиниці беруться рано, ще з 1860-х років. Зроблено з того часу дуже багато[20], але тому, що праця та не мала реального примінення й перевірення в житті, а також і тому, що за неї часто бралися особи (як часом і тепер) з великим патріотизмом, але з малим фаховим знанням, справа творення української термінології довго не виходила з дилетантських рамок.

Ось через усе це революція 1917 року, що спочатку принесла волю українському слову, застала нас без своєї потрібної наукової мови. Зв'язки з Галичиною були тоді слабкі, тому використати її наукову термінологію все не вдавалося. А до того наддністрянська наукова термінологія повставала в зовсім відміннім культурнім середовищі, чому в Україні вона часто видавалася штучною і незрозумілою.

І з 1917 року по всій Україні постають усякі гуртки та комісії, що пильно займаються складанням найрізніших термінологічних словників. Почала працювати українська школа, а вона голосно вимагала наукової термінології, її ж вимагали й різні державні українські установи, що повстали з того часу. Окремі особи нашвидку складали тоді різні словнички, щоб задовольнити бодай найпершу невідкладну потребу.

В серпні 1918 р. при Київськім науковім товаристві заложено сталу Термінологічну комісію, що справу української термінології поставила вже на науковий ґрунт. В 1919 р. при Академії наук також почала працювати Правописно-

[20] Коротку історію цієї праці подає Гр.Холоднийу своїй статті „До історії організації термінологічної справи на Україні", див. „Вісник ІУНМ", вип. 1, 1928 р., с. 9-20.

термінологічна комісія. Але на початку обидві ці Комісії, не маючи ніяких матеріяльних засобів, працювали дуже мляво, а зимою 1920-1921 року праця припинилася навіть через брак... світла.

30 травня 1921 року остаточно злилося Київське наукове товариство з Академією наук і від того часу злилися також і обидві Термінологічні комісії в одну спільну інституцію при Академії наук із назвою „Інститут Української Наукової Мови" (скорочено ІУНМ).

Академія наук у Києві довго працювала, поки нарешті Інститут Наукової Мови набув зовсім наукових форм. Інститут — це велика наукова інституція при Академії. Інститут ділився на 6 відділів, а відділи — на 34 секції: 1. Відділ природничий, секції: ботанічна, геологічна, географічна, зоологічна, математична, медична, метеорологічна, фізична й хімічна; 2. Технічний, секцій 9: шляхів та мостів, гідротехнічна, механічна, будівельна, електротехнічна, гірнича, сільськогосподарського машинознавства, автомобілів та авіяції; 3. Сільськогосподарський; 4. Соціяльно-історичний, 6 секцій: соціологічна, економічна, педагогічно-психологічна, філологічна, філософська та діловодна; 5. Правничий і 6. Мистецький, 7 секцій: археологічна, архітектурна, малярська, різьбарська, художньої промисловости, музична й театральна. Персональний склад Інституту був такий: керівничий, секретар, 11 редакторів, спеціялістів 6 (3 філологи, 3 науково-технічні), 21 постійний співробітник нештатний та 250 членів співробітників — більшість членів оплачувані.

Усі відділи Інституту Наукової Мови виробили для складання термінів і термінологічних словників найкращу наукову методологію й трималися її. Між іншим, було прийнято засаду, яка панує в інших слов'янських народів, — щоб термінологія була своя, національна, а не чужомовна, наприклад, осередок (центр), рівнобіжна (паралельна) лінія й т. ін. Цим українська термінологія розійшлася з російською, що здавна будується на інтернаціональній підставі.

Праця жваво провадилась у всіх його 34-х секціях. Головне завдання кожної секції — виготовити відповідного термінологічного словника. Для цього члени секції сходилися кілька разів щотижня на засідання, де встановляли методологію праці й вислухували доклади та рецензії. Крім цього, кожна секція через своїх чисельних кореспондентів збирала живий матеріял серед народу, для чого вживалися відповідні друковані картки. Листи кореспондентів до Інституту були урядово звільнені від поштової оплати. Для збирання термінів нерідко подорожували й самі члени. Крім того, секції збирали потрібний матеріял також із старих книг та з давніх рукописів. Наслідком такої величезної праці в Інституті зібрано більше 2.000.000 термінологічних карток.

Треба ще додати, що державні українські видавництва, видаючи якогось підручника або наукову книжку, звичайно перше віддавали його на перегляд Інститутові, й той виправляв термінологію. Таким чином, наукова термінологія помалу приймала в Україні усталений вигляд.

Кожний відділ Інституту пильнував видрукувати свій термінологічний словник; на жаль тільки, багато виготовленого не побачило світу. Так, у 1926 р. Інститут склав був умову з Державним видавництвом (ДВУ), що воно видрукує йому 34 термінологічні словники на 605 друкованих аркушів, але більшість цих словників таки не вийшли.

Проте, не дивлячись на надзвичайно несприятливі умовини наукової праці, Інститут випустив немало дуже цінних словників, все київського видання

ДВУ; спис їх див. далі в розділі XXIII-му.

Велике значення Інституту Наукової Мови ще й у тім, що всі свої величезні й цінні зібрані матеріяли, а також невидруковані словники він давав для користування кожному, хто того потребував.

Інститут задумав був видавати своє періодичне видання і в 1928 р. вийшов вип. 1: „Вісник Інституту Української Наукової Мови", Київ, 108 с., увесь присвячений справам наукової термінології; видання цінне й цікаве. Вийшло й число 2 року 1929-го.

Таким чином, як бачимо, Інститут Української Наукової Мови — це була вельми корисна й необхідна наукова інституція при Київській Академії наук.

Але своєю методологією праці, методологією з національного погляду чисто науковою, Інститут Наукової Мови рано викликав до себе велике підозріння російських шовіністів. І совєтський уряд звернув на нього свою пильну увагу, і по процесі „Союзу Визволення України" 1930 р. багато членів Інституту мусили покинути свою працю. А коли совєтський уряд року 1934-го остаточно покинув гратися в українізацію, то тоді ж Інститут був зовсім перебудований, і на чолі його був поставлений Н. Каганович (жид) з дорученням пустити працю Інституту зовсім іншою дорогою. Вкінці Інститут одержав нову назву: „Інститут Мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні", цебто перший Інститут Наукової Мови, як окрема установа, був скасований, а всі його термінологічні словники понищені і в життя не ввійшли.

В культурному житті України це була велика трагедія, і совєтська влада попильнувала й тепер пильнує виправдати цю подію. В своєму офіційному виданні „Мовознавство" (том IV-V, Київ, 1947 р.), видання Академії наук Української РСР, це широко вияснюється в статті П.Горецького „Складання російсько-українського термінологічного словника на основах радянського мовознавства". Про високо цінні словники 1923-1932 років тут читаємо: „Вони не стояли на потрібному науковому рівні і не могли належним чином задовольняти культурних потреб УРСР. Деякі з цих словників укладались на засадах буржуазного мовознавства, ворожих радянській марксистсько-ленінській лінгвістиці, і в них перекручення, що йшли від елементів, ворожих творенню в УРСР соціалістичної культури" („Мовознавство", с. 68).

Отож, тепер запроваджується нова „радянська марксистсько-ленінська лінгвістика". Про це писав ще року 1936 В. Жирмунский у своїй великій праці „Национальный язык и социальные диалекты" (Ленінград):

„Националистический уклон наблюдался в СССР в языковом строительстве национальных республик в результате классово-враждебной политики местных националистов, опиравшихся на остатки разбитых революцией общественных групп. На Украине, например, это виразилось, с одной стороны, в сознательном углублении различий между украинским и русским языком, с другой стороны, в украинизации иностранных слов путем создания узконациональной научной терминологии, страдающей упрощенством и оторванной от международных связей" (с. 208).

І тому П. Горецький навчає, що до словників „не можна вносити „слів", вигаданих для словників українськими націоналістами (як виробня або дільня в значенні завод)" (с. 76). Треба вживати такого слова, „яке в сучасному вжитку має загальноприйняте значення, тотожне із значенням слова-терміна російського, наприклад, абажур, а не дашок" і т. ін. (с. 78). Цебто, навмисне закріплюються російські налетілості на українську мову. Бо, бачте, „для термінологічних російсько-українських словників, виданих в УСРС протягом

1923-1932 рр., на терміни російської мови в багатьох випадках подавались існуючі в мові діалектизми й архаїзми, вживані серед відсталих шарів населення (або й зовсім відмерлі терміни), то це показує, що автори цих Словників орієнтувались на ці відсталі шари людності. Подаючи такі діалектизми й архаїзми замість сучасних термінів, а також вигадані „в дусі народної мови“ терміни на заміну термінів інтернаціональних або однакових чи близьких до термінів російської мови і т. ін., автори цих словників тим самим ставали на шлях націоналізму і шкідництва: вони знижували українську термінологію до рівня відсталих груп населення і давали термінологію, що відзначається малокультурністю, національною обмеженістю і відірваністю від міжнародних, інтернаціональних зв'язків“ (с. 82-83).

„Відкидаючи настанови буржуазної націоналістичної лексикографії (як в її теорії, так відповідно і в практиці словникової роботи), автор російсько-українського термінологічного словника при передачі термінів російського реєстру українською мовою повинен не уникати українських слів-термінів, спільних (або схожих) для обох мов, — російської й української, а так само слів-термінів іншомовних або інтернаціональних, однаково вживаних в обох мовах. Ця термінологія являє собою результат благотворного впливу багатої російської термінології в її національномовних і іншомовних, найчастіше інтернаціональних, елементах на українську термінологію найрізніших ділянок знання. Вона вбиралась українською мовою з російської протягом довгого спільного життя двох братніх народів — російського й українського — до Великої Жовтневої соціалістичної революції.[21] Особливо широко вона засвоювалась (як засвоюється й зараз) українською мовою в процесі спільної боротьби російського й українського народів, разом з іншими народами СРСР, за Жовтень і за великі завдання соціалістичного будівництва після Жовтня. Ця термінологія надзвичайно збагатила лексику української мови дожовтневого періоду і дала змогу українській літературній мові стати на високий рівень розвитку“ (с. 84).

„Величезна кількість у національних мовах іншомовних слів — це інтернаціональні слова найрізніших ділянок науки, техніки й т. д., що засвоювались і засвоюються національними мовами в процесі культурного спілкування і взаємовпливу народів на протязі багатьох віків їх історичного життя. Ці слова сприяють інтернаціональному єднанню трудящих усього світу, і цим вони цінні для нас у будуванні в СРСР соціалістичних своїм змістом і національних формою культур народів Радянського Союзу“ (с. 88).

Оце „ідеологія“ нової т. зв. „марксистсько-ленінської лінгвістики“. Російська наука міцно стала на її оборону[22] й усі нації СССР мусять її слухати.

Не буду подавати тут доказів, що така „методологія“ немає нічого спільного з наукою; зазначу тільки, що вона йде і проти „науки“ самого Леніна, який навчав: „Язык мы портим. Иностранные слова употребляем без надобности. Употребляем их неправильно. К чему говорить „дефекты“, когда можно сказать недочеты или недостатки или пробелы? Если недавно научившемуся читать простительно употреблять, как новинку, иностранные слова, то литераторам простить этого нельзя. Не пора ли нам объявить войну упо-

[21] Яке це було „братнє“ співжиття, див. вище розділ XII: Скорпіони на українське слово.

[22] Див. праці: Д. С. Лотте. Некоторые принципиальные вопросы построення научно-технич«жих терминов, 1941 р., вид. Академії наук СССР; Л. В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии // Известия Ак. Н. СССР, 1940 р., ч. 3; Е. Вюстер. Международная стандартизация яыка в технике, 1935 р.

треблению иностранных слов без надобности? Сознаюсь, что если меня употребление иностранных слов без надобности озлобляет (ибо это затрудняет наше влияние на массу), то некоторые ошибки пишущих в газетах совсем уже могут вывести из себя."[23]

Так навчає сам Ленін, але тепер провадиться російська імперіялістична лінія, а тому мусить бути усунена навіть наука Леніна, коли вона йде проти загальної національно-російської лінії.

Директором Інституту мовознавства тепер є відомий україно- і мовознавець, член АН Л.А.Булаховський. Він оголосив[24], що за теперішньої п'ятирічки Інститут випустить такі праці: 1. Курс української мови для вищої школи; 2. Історія української мови; 3. Історичний словник української мови, проф. Є. К. Тимченка; 4. Українсько-російський словник; 5. Тлумачний словник української літературної мови; 6. Словник синонімів сучасної української мови; 7. Діялектологічний атлас української мови.

[23]В.И.Ленин. Сочинения, т. XXIV, с. 662.

[24]„Мовознавство 1947 р., с. 5.

4. ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Гуманістичні науки — історія, література, мовознавство — завжди грають велику ролю в національнім відродженні кожного народу, бо це насамперед вони пробуджують національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей.

Мовознавство в недержавних народів завжди мало велике признання й теплу опіку свого загалу, бо станом національного мовознавства звичайно і мірявся рівень національного пробудження народу, що переживав „етнографічну добу" і ставав нацією. Так само було й у нас, — наше мовознавство (хоч і не все високого стану) відоме здавна, на полі української лінгвістики трудилося багато вчених дослідників, більших і менших, що працювали часто з тим гарячим відданням у праці, що можливе тільки у недержаного народу. Поодинокі галузі українського мовознавства — історія мови, фонетика, морфологія, складня, діялектологія і ін. — на теперішній час досліджені в нас досить глибоко, і ми частенько маємо чим похвалитися тут навіть перед народами державними, з культурою вищою від нашої.

Найголовнішими джерелами кожного мовознавства скрізь був історичний словник тієї чи тієї мови. Усі наші праці з мовознавства часто мало обгрунтовані власне через відсутність доброго історичного словника. Тим-то зрозуміло, що кожен народ — в особах його кращих мовознавців — так багато дбає про виготовлення докладного наукового історичного словника своєї мови. І з часу виходу в світ такого словника звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізніші лінгвістичні питання, що до того „висіли в повітрі", не оперті на джерельному історичному матеріялі.

В травні місяці 1930 р. Українська Академія наук в Києві випустила нову велику працю „Історичний Словник українського язика", з тому І А—Ж зшиток 1 А—Глу, 528 с.80 в дві шпальті, а на початку 1933 р. зшиток 2-й — Глу-Жя, с. 529-947, за редакцією проф. Євгена Тимченка. Отже, нарешті, й українське мовознавство дочекалося свого великого свята!

Історичний словник української мови! Мрія трьох поколінь українських мовознавців! Та це ж тепер сотні рук (і не тільки мовознавчих) хапливо потягнуться до нього, як до найвищого трибуналу, як до найавторитетнішого джерела за виясненнями найрізнорідніших питань і темних загадок із обсягу не тільки чистого мовознавства. До цього Словника в першу чергу негайно звернуться всі мовознавці, навіть і не слов'янські, шукаючи в нім відповіді на питання, що їх у кожного з фахових лінгвістів назбиралося не мало. Тепер кожному з ворогів нашої мови, що вперто повторяли дошкульні нісенітниці про українську мову, легко можна відкрити ту чи ту сторінку Історичного Словника й довести його помилку, ще й користуючись з авторитету Академії наук.

Нарешті стануть тепер яснішими наші рясні спірні питання з мовами своїх сусідів — польською, білоруською й російською.

Думка про складання Історичного Словника української мови повстала давно, — цією справою займався ще П. Житецький, назбиравши для того коло 12 тисяч слів, вибраних із пам'яток старої української мови. Цією ж таки справою ціле життя займається проф. Є. Тимченко; ще замолоду зібрав

він був коло 60 тисяч слів, вибраних із 34 українських джерел; із цього матеріялу Тимченко склав був малого історичного словника нашої мови на Костомарівську премію Російської Академії наук.

Року 1919-го, коли проф. Є. Тимченко був тимчасово професором Кам'янець-Подільського державного українського університету, знову виринула була справа Історичного Словника української мови. Ректор цього університету, проф. І. Огієнко роздобув потрібні на це великі кошти й доручив проф. Є. Тимченкові всю цю справу. За рік праці виписано тоді понад 30 тисяч карток, головно з „Архивъ Юго-Западной Росіи". На весні 1920 р., з постанови Сенату, Кам'янецький університет подарував увесь виготовлений матеріял Українській Академії наук, тому й передав його проф. Є. Тимченкові, що вертався тоді до Києва. Ця кам'янецька доба була реальним початком складання Історичного Словника української мови вже на нових засадах.

Ще з самого початку Української Академії наук при ній заклалася була „Постійна Комісія для складання Історичного Словника української мови", а на голову її обрано 26.XII.1918 р. відомого й заслуженого лінгвіста, доброго знавця сучасної мови проф. Є. Тимченка, обрано з правами дійсного члена Академії. Різні перешкоди не давали змоги Тимченкові своєчасно приступити до систематичної праці, але вже з 1920 року організував він у Києві постійне збирання потрібного матеріялу. І цілих 9 літ (1920-1929) виписувався найрізніший матеріял — назбирано ще 212.284 картки (до 100.000 попередніх), над чим працювали: Л. Білозір, Є. Боровик, Є. Волошин, Ф. Гаєвський, К. Грушевська, О. Грушевська, М. Зеров, Л. Кістяківський, П. Ковалів, К. Лазаревська, М. Лев, Л. Назаревська, О. Назаревський, Г. Петренко, А. Різник, П. Рулін, Є. Смолинська, В. Ставниста, М. Станиславський, М. Тимченко, М. Хомичевський, С. Якимович і інші. Так зібраний був (і невпинно збирався й далі) потрібний матеріял і приступлено до його редагування й укладання „Словника". І т. літери А, Б, В уложив сам директор Комісії проф. Є. Тимченко, літери Г, Ґ, Ж уложили К. Лазаревська й Г. Петренко, а літери Д, Е, Є — Є. Волошин. Ці особи, крім роботи укладачів, виписували на ці літери матеріяли для визначення слововиводу, а працю їх усіх зредагував проф. Є. Тимченко. Перший том цієї праці — букви А—Ж, 947 двошпальтових сторін, із передмовою на 5 сторінках і зазначенням величезного числа джерел на 16 с. (зазначено їх 365, але це список неповний) — року 1930-1933 показався в світ приступним для науки й широкого кола прихильників рідної мови.

Безумовно, цією своєю працею проф. Є. Тимченко вніс великий вклад до української науки, чого йому ніколи не забуде правдива історія слов'янської філології[25].

„Історичний Словник українського язика" складений так широко й повно, що стоїть на першому місці серед історичних словників усіх слов'янських народів. Як казав я вище, для нашого Словника вибрано матеріял із 365 українських давніх пам'яток, а це така поважна праця, що її не знають словники інших слов'янських народів, і що її об'єктивно з подякою визнають усі.

Я два рази вже писав про перший зшиток цього Історичного Словника („Діло", 1930 р., ч. 211 і 213 та „Prace Filologiczne" 1931 р., т. XV, ч. 2, с. 241-264), указуючи його великі додатні сторони, а також і його недостачі. Із недостач найбільшою вважаю відсутність у Словнику віків XI-XIII, але це

[25] Життєпис Є.К. Тимченка див. у „Зап. ВУАН", 1919 р., т. І.

вийшло не з вини редактора: совєтська влада заборонила подавати в Словнику матеріял до XIV віку, урядово наказуючи українській мові зачинатися тільки з XIV віку...

Історичний Словник — це монументальна „вікопомна“ праця Київської Академії наук. Увесь український народ і весь науковий світ з великим нетерпінням чекали дальших томів цього Словника, як найціннішого скарбу культури, але на велику шкоду науці, вони не появилися, бо совєтський уряд заборонив їх... І оце аж тепер, року 1947-го в „Мовознавстві“ т. IV-V, с. 5 подається, що „Інститут продовжує роботу“ над цим Словником, цебто переробляє його для видання, хоч ще року 1930-го Словник був готовий для друку.

5. СЛОВНИК ПРАВНИЧОЇ МОВИ

Правнича парость у духовому житті кожного народу велика й показна, тому нема нічого дивного, що й українські правники віддавна зачали були збирати вирази правничої термінології. Але на початку справа ця все була більш академічною, бо не мала практичного життєвого примінення. І тільки з 1917 року, зараз же по Великій революції, справа прибрала реальних форм, а в 1918 р. українські інституції вже сильно відчули брак своєї добре виробленої наукової правничої термінології.

З 1918 року пильно працюють різні правничі термінологічні комісії часів Центральної Ради та Гетьманату, а Українське Правниче Товариство в Києві випустило навіть свою працю „Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства“. Але все це, як мало наукове та роблене нахапцем, не задовольняло всіх широких правничих потреб. За справу нарешті взялася Українська Академія наук у Києві.

Академія наук, власне її Соціяльно-економічний відділ, 27 лютого 1919 року схвалив закласти „Правничу Термінологічну Комісію“, і з того часу й розпочалася жвава праця коло складання правничого словника. На початку в Комісії головував академік історик О. І. Левицький, секретарював І.Ю.Черкавський, а членами були: А.Кримський, Б.Кістяківський, М.Радченко, О.Хруцький, П.Стебницький, В.Ачкасов, і О.Бутовський. Скоро по тому Комісія значно поповнилася новими людьми й мала в своїм складі більше двадцяти правників-практиків.

Комісія зовсім по-науковому поставилася до свого завдання й найперше висвітлила методологію своєї праці. Працювала вона дуже довго, бо більше семи літ: сама початкова праця її взяла 395 засідань (5.IV.1919-26.III.1921) і півтретя року часу.

Джерела, звідки Правнича комісія брала собі матеріял, найрізніші. Найперше — Комісія використала все, що зробили всі попередні комісії й що лишилося в рукописах. Друге джерело — жива народна мова, на яку Комісія, ясна річ, звернула найважнішу увагу, не тільки вибираючи потрібний матеріял із творів народних, але й посилаючи своїх членів на села шукати правничі терміни.

Надзвичайно корисною була думка Правничої комісії використати також давні українські акти, взагалі пошукати й стародавньої української правничої термінології. Хоч праця ця була дуже тяжкою, але вона дала корисні наслідки, бо Комісія знайшла коло 2000 стародавніх термінів. Про це правдиво писала вона: „Свідомо ми повводили в Словник багато слів із давньої правничої української мови, щоб з’ясувати зв’язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний ґрунт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови заховує сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, що обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, таличанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, які іноді, здається, так ріжуть наше зросійщене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 200-300 роками, і тільки відірвавши нас в другій половині XVIII в. од нашої давньої культури, од нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути тую мову“ (передмова до Словника правничої мови, с. VIII).

Таким чином, у 1922 році головний матеріял для правничого словника

був уже зібраний. Комісія приступила до останньої редакції, на що пішло їй 136 засідань, і кінчила цю працю тільки 13 червня 1924 року. Виготовленого Словника Комісія передала на остаточну філологічну редакцію академікові А. Кримському, що дуже поважно поставився до свого завдання, віддавши на те коло двох літ редакторської праці.

Усі сім літ праці над Правничим Словником минули в дуже несприятливих умовинах. Праця оплачувалася марно або й зовсім не платилася. Сама Комісія розповідає, що члени її „свою уперту працю провадили в жахливих умовах не тільки голоду, ба й холоду, бо приміщення Академії Наук узимку не опалювано: Академія не мала дров“ (передмова, с. VII). Тому нема нічого дивного, що Комісія потроху губила своїх членів: в 1919 році вмерли „не своєю смертю“ О. Тизенгавзен і В. Колбасьїв, в 1921 р. вмер з голоду О. Хруцький і т. ін.

І нарешті, по всіх тих нелюдських терпіннях, Комісія в половині 1926 року таки випустила в світ свою вікопомну працю, цінну пам'ятку нашої культури — „Російсько-український словник правничої мови“, 228 с. петиту в дві шпальті, з друкарні Академії наук у Києві, 5000 примірників.

Це великої ціни праця не тільки для спеціялістів, але й для кожного українського інтелігента, особливо письменника. Комісія не склала тільки Правничого словника, але „Словника правничої мови“, цебто не обмежилася тільки правничими термінами, але дала й ті частіші слова, що потрібні правникові в його широкій громадській діяльності, даючи тим змогу не звертатися до інших словників. У Словнику вміщено також силу чужоземних слів з добрим українським перекладом. На словах поставлено наголоси, а це привчає адвокатів до правдивої літературної вимови, на що правники наші повинні звернути пильну увагу, бож і вони — творці своєї літературної мови.

Коли кажемо: *Habent sua fata libelli* (книжки мають свою долю), то дійсно наш український „Словник правничої мови“ має, як бачимо, надзвичайно цікаву історію.

Можна тільки пошкодувати, що академічна Правнича комісія виконала своє завдання без тіснішої співпраці з Львівським Науковим Товариством. У Галичині правнича традиція в мові також збереглася, тому й тут слід було добре пошукати правничих термінів. В Галичині досить поширені були два видання словника д-ра Костя Левицького: 1. Німецько-руский словар висловів правничих і адміністраційних, Львів, 1893 р., с. V—528, а також 2. Німецько-український правничий словар, друге поправлене й доповнене видання, Відень, 1920 р., с. VII-494.

Я навмисне розповів тут докладніш, як то повстав у нас „Словник правничої мови“, — це приклад написання й інших термінологічних словників. А словники ці для збільшення культури нашої наукової мови й мови літературної дуже потрібні.

На жаль, коли совєтська влада припинила „українізацію“, і цей Словник був заборонений. . .

6. ЯК НАВЧАТИСЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Знати свою літературну мову без доброго відповідного навчання ніхто не може, а тому, на закінчення цієї праці, подам іще короткі вказівки, з чого саме можна корисніше навчатися української літературної мови. Я вкажу тут тільки важніше, і то для навчання мови літературної.[26]

§1. ГРАМАТИКА

Граматик у нас написано немало, але не всі вони мали на оці власне мову літературну, а до того й соборну. Є.Тимченко. Українська граматика, ч.ч. I і II, Київ, 1917 р., цінна праця. Для початкового навчання й для школи I. Огієнко дав у 1918-1919 роках у Києві два видання підручника „Рідне Писання", в двох частинах, що в Україні вживався по 1930 рік. До шкіл була введена також „Початкова граматика української мови" Олени Курило, ч. I — II, вийшло кілька видань.

Для самоосвіти й наукового вивчення був підручник I.Огієнка „Краткій курсъ украинскаго языка. Изъ лекцій по исторіи украинскаго языка, Київ, 1918 р., 240 с.; року 1919-го ця праця вийшла другим доповненим і переробленим виданням: „Курсъ украинскага языка, 328 с. Для самоосвіти року 1926-го появилася „Українська мова" М.Грунського та Г.Сабалдиря. Але для самоосвіти дорослим відповіднішою була б праця В.Сімовича „Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці", 1919 р., вид. 2-ге 1921 року. Коротша праця, що весь час має на оці літературну мову, це буде Іван Огієнко. „Рідне Слово", початкова граматика української літературної мови, ч. I фонетика й правопис, 1935 р., ч. II морфологія й складня, 1937 р. Як підручник для школи й самонавчання, ця праця скрізь підкреслює місцеве — говіркове, чого в літературній мові вживати не слід. Частина II цієї праці подає власне те, що потрібно знати про свою літературну мову широкому загалу. Останніми часами на еміграції вийшли: Проф. П.Ковалів. Граматика української мови, Мюнхен, 1936 р. підручник для гімназій; Проф. В.Катран. Граматика української мови. Фонетика й морфологія. Мангайм, 1946 р., підручник для старших клас гімназій й самоосвіти; Ю.Шерех. Граматика української мови, ч. II: складня.

§2. ПРАВОПИС

Коли Українська Академія наук спокійно працювала, вона виробила правопис, який і був ухвалений, і владою затверджений для всеукраїнського вжитку 21 березня 1929 року. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові прийняло його 25 травня того ж року, і таким чином цей академічний правопис став у нас соборним. На основі цього правопису Г. Голоскевич склав „Правописного Словника", 1930 р., вид. 7, с. 451, близько 40.000 слів, але з нестійкими правилами писання чужих слів. Склав також і О.Ізюмов Правописний словник, 1931 р., Харків, 580 с., близько 60.000 слів, уже з тими

[26]Про необхідність навчатися рідної мови й як саме навчатися я писав іще в київській „Раді" ч. 197, 198, 200 і 202 за 1909 рік: „Вчімося рідної мови!" Див. іще мою статтю „Української літературної мови мусимо вчитися, щоб знати" // „Рідна Мова", 1933 р., с. 33-42.

новими поправками (головно про ґ, ль) для школи, яких голосно добивалося вчительство; цього Ізюмового словника перевидано року 1940-го у Львові, за редакцією Ол. Панейка, але зі значними місцевими поправками, так що він перестав бути правописним словником літературної мови. А.Орел. Правописний словник, Авґсбурґ, 1946 р., 272 с.

Сам кодекс українського правопису вийшов окремою книжкою: Український правопис, Харків, 1930 р., 103 с., видання друге. Новий український правопис вийшов у Києві, 1946 р.: Український правопис, 180 с. Широкий виклад правопису дав їв. Огієнко. Рідне писання. Український правопис і основи літературної мови, 146 с., 1933 р.; Іван Зілинський. Український правопис, Краків, 1941 р., вид. 4-те 1943 р.; Юрій Шерех. Головні правила українського правопису, 1946 р.; Петро Оксаненко. Український правопис, Авґсбурґ, 1946; Ів.Огієнко. Нариси з історії української мови: Система українського правопису, Варшава, 1927 р., 216 с., — історичне висвітлення українського правопису; Др. Я.Рудницький. Український правопис, Вінніпег, 1949 р.

§3. СЛОВНИКИ

Кожен, хто зве себе письменним українцем, мусить конче мати в своїй хаті якогось підручного українського словника й частіш заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися. Користь читання словників завжди велика, бо воно раз-по-раз доповнює нашого особистого словника, звичайно вбогого. Багато є влучних українських слів, яких ми один від одного рідко почуємо, але словник завжди нагадає нам про них. Кращі наші письменники звичайно мали на столі словника, пишучи, й навчалися з нього.

Багато користи дає „Словар української мови“, зібрала редакція журналу „Кіевская Старина“, упорядкував з додатком власного матеріялу Борис Грінченко, 4 томи, Київ, 1909 року.[27] В Берліні 1924 року Словник цей був перевиданий фотографічне. В 1928 р. С.Єфремов та А.Ніковський перевидали цю працю з додатками новіших слів в п'яти томах, і це тепер один з найкращих словників.

Менші словники, але добре складені, будуть такі: М.Уманець (М. Ф. Комарів) і А(деська) Спілка. Словарь россійско-украинскій, 1893-1898, 4 томи, Одеса-Львів[28], перевиданий 1924 року в Берліні в одному томі; Є.Тимченко. Русско-малороссійскій словарь, два томи, Київ, 1897-1899 р.;С.Іваницький і Ф.Шумлянський. Російсько-український словник, Вінниця, два томи, 1918, перевиданий у Ляйпціґу 1923 р.;

В.Дубровський. Словник московсько-український, Київ, 1918, 542 с.; О.Ізюмов. Словник російськоукраїнський, вид. 3, 678 с.: Інститут Мовознавства. Російсько-український словник, Київ, 1937 р. 890 с.

Найцінніший словник, що має в нас епохове значення, — це „Російсько-український словник“, що почав виходити з 1924 року, склала й видала Українська Академія наук у Києві; вийшло 6 випусків, а далі советська влада заборонила цього Словника. Над складом його працювали десятки наших учених.

Останнього часу, 1948 р., Українська Академія наук у Києві випустила

[27] Аналіз цього Словника подає В.С.Ільїн в „Мовознавстві“, 1947 р., т. IV-V, с. 245-255. Його історію подав сам Б.Грінченко в Передмові.

[28] Рецензія в „Зап. НТШ“ 1895 р., т. VIII, кн. 4, с. 55-58.

„Російсько-український Словник“, 800 с., 80.000 слів, редакція М.Я.Калиновича (про цього Словника див. вище).

Так само епохове значення має й „Історичний словник українського язика“ за редакцією Є.Тимченка, Київ, 1930-1931 р. видання Академії наук. Вийшло тільки два випуски А-Ж, дальші заборонені; на жаль, до словника не дозволено внести матеріялу за XI-XII-XIII віки, а тільки починаючи з XIV віку, а тому треба користатися з праці И.И.Срезневскій. Матеріалы для словаря древнерусскаго языка, томи I—III + додатки, Спб., 1898 р.

При вивченні української літературної мови не обійтися без словника чужомовних слів; найліпша праця буде: І.Бойків — О.Ізюмов. Словник чужомовних слів, Київ, 1932 р., 532 с.

Хто працює над походженням слів, тому необхідні етимологічні словники; з них зазначу хоча б оці: Преображенскій. Этимологическій словарь русскаго языка, 1910-1915 р.; A. Bruckner. Slovnik etymologiczny, Варшава, 1927-1929 р.; І. Огієнко. Життя слів // „Рідна Мова“, 1935-1939 рр. Повне висвітлення справи й старшу літературу подає: І. Огієнко. Иноземные элементы в русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р., 136 с.

§4. ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Є в нас чимало окремих праць для вивчення нашої літературної мови. „Уваги до сучасної української літературної мови“ Олени Курило, Київ (третє видання 1925 р., четверте у Львові 1942 р.), дає багато цінних вияснень. Цьому ж служать і дві праці Олекси Синявського: Порадник української мови, Берлін, 1922 р., 150 с. та Норми української літературної мови, Київ, 1931 р., 367 с. (передруковано у Львові 1941 р.). Для вивчення складні цінну працю дав Сергій Смеречинський. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою, Київ, 1932 р., 283 с. Іван Огієнко присвятив низку своїх праць для вивчення нашої літературної мови: Чистота й правильність української мови, підручник для вивчення української літературної мови, популярний курс з історичним освітленням, Львів, 1925 р., 214 с. Головна основа кожної мови — то її складня. Ів.Огієнко написав шеститомову працю „Складня української мови“, т. І: Вступ до вивчення Складні, 1935 р., 196 с.; т. ІІ: Головні й пояснювальні члени речення, 1938 р., 240 с.; т. III. Речення й його будова // див. „Рідна Мова“ 1938 і 1939 р.; т. IV-V і VI загинули в рукописах в 1944 році. Огієнко дав і два словники для вивчення нашої літературної мови: Український стилістичний словник, Львів, 1924 р., 496 с.; Словник місцевих слів, у літературній мови не вживаних, 1934 р., 156 с. Огієнко ж видавав з 1933 по 1939 рік науково-популярний місячник для вивчення української мови „Рідна Мова“, вийшло 81 число, але в вересні 1939 року німці закрили цього місячника. В „Рідній Мові“ дано багато цінного матеріялу для всебічного вивчення нашої літературної мови.

Для навчання й підручного користання багато дає остання праця М. Іларіона „Українська літературна мова“, ч. І: Правопис і основи української літературної мови; ч. ІІ: Словник української літературної мови, Саскатун, 1950 р.; готується ч. III: Фразеологічний словник української мови.

§5. ЧИТАННЯ

Читання творів наших кращих письменників, особливо старших, завжди навчає літературної мови.[29]

Та читати треба не тільки ловлячи сам зміст, але конче звертаючи увагу й на саму мову й виписуючи собі кращі вирази. Крім цього, велику вагу має читання етнографічних матеріялів: пісень, казок, дум і т. ін., — воно завжди допомагає глибшому вивченню мови. З цього матеріялу зазначу хоча б таке: П.Куліш. Записки о Южной Руси, СПб., 1856-1857 р., два томи; М.Драгоманов та Вол.Антонович. Историческія пѣсни малорусскаго народа, Київ, 1874-1875 рр., т. І і ІІ. П.П.Чубинський. Труды этнографическостатистической экспедиции въ Западно-русскій край, СПб., 1872-1878 рр., сім томів (том V — пісні); М.Номис. Українські приказки, прислів'я й таке інше, СПб., 1864 р.; І.Рудченко. Народныя южнорусскія сказки, І-ІІ вип., Київ, 1869-1870 р.; його ж. Чумацкія народныя пѣсни, 1874 р.; Б.Грінченко. Этнографическіе матеріалы, собраные въ Черниговской й сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, три томи, Чернігів, 1895, 1896 і 1899 р.; його ж. З уст народу, 1900 рік; Ф.Колесса. Українські народні думи, Львів, 1920 р.

§6. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хто хотів би глибше пізнати історію нашої мови, тому радимо такі праці (праць давніших не згадуємо): Богумил О. і Житецький П. Начерк історії літературної української мови // „Україна“, 1914 р., кн. 2, Київ, мала стисла праця; Іван Огієнко. Курсъ украинскаго языка, Київ, 1919 р., 328 с., — виклад з історичним висвітленням, багата література; О.Шахматов і А.Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI-XIII віків, Київ, 1922 р.; Є.Тимченко. Курс історії українського язика: вступ і фонетика, Київ, 1930 р., видання друге; Іван Огієнко. Українська літературна мова в XVI-м віці, Варшава, 1930 р., два томи — це повна історія української мови; М.К.Грунський, П.К.Ковальов. Нариси з історії української мови, Львів, 1941 р.; Проф. П.Ковалів. Історія української мови, Мюнхен, 1948 р., 136 с. літографованих; Дорошкевич О. і Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури, т. І, кн. І, Київ, 1919 р.; Возняк М. Вибір текстів з історично-літературним оглядом, поясненнями та словничком, Львів, 1922 р. Київська Академія наук недавно заповіла, що незабаром випускає нову Історію української мови. Літературу з історії нашої мови див. іще вище.

§7. ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

Ні один словник, який би повний не був він, не може заступити собою фахового термінологічного словника. Ось тому кожен фахівець конче мусить мати в себе під руками також і термінологічного словника свого фаху. Є в нас цих словників уже подостатку, але я тут перерахую тільки головніше. Інститут Наукової Мови в Києві при Українській Академії наук випустив такі словники, все дуже цінні: Акад. П.Тутковський. Словник геологічної термінології, Київ, 1923 р., 201 с.; Ф.Калинович. Словник математичної термінології, часть І: термінологія чистої математики, 1925 р., 240 с.; Ол.Курило.

[29] Див. про це мою статтю „Письменник і рідна мова“ // „Рідна Мова“, 1937 р., ч. 6, с. 241-248.

Словник хімічної термінології, Київ, 1923 р., 144 с.; Українська анатомічна номенклатура: анатомічні назви, перекладені на українську мову, Київ, 1925 р., 81 с.; М.Шарлемань і К.Татарко. Словник зоологічної номенклатури: назви хребетних тварин, Київ, 1927 р., 124 с.; М.Шарлемань. Словник зоологічної номенклатури: назви птахів, Київ, 1927 р., 63 с.; Російско-український словник правничої мови, головний редактор А.Кримський, Київ, 1926 р., 228 с.; В.Дубровський. Російсько-український технічний словник, вид, 2-ге, Київ, 1926 р., 102 с.; Т.Секунда. Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки, Київ, 1925 р., 40 с.; І.Трихвилів та І.Зубков. Словник технічної термінології, Київ, 1930 р.; Т.Туркало і В.Фаворський. Словник технічної термінології, т. І, 1928 р.; І.Шелудько та Т.Садовський. Словник технічної термінології, 1928 р.; Словник ботанічної номенклатури, Київ, 1928 р. (скрізь подано назви й позазначувано місце запису); Х.Полонський. Словник природничої термінології, 1928 р.; Словник медичної термінології, Укр. Акад. наук, 1936 р.; М.Розенталь і П.Юдин. Короткий філософський словник, Київ, 1940 р., 319 с.; В.Крамаревський та ін. Практичний словник медичної термінології, Харків, 1931; Словник фізичної термінології, Укр. Ак. наук, Київ, 1931; Словник виробничої термінології, Київ, 1931 р.

Вийшло багато термінологічних словників і поза цими. Ось головніші: Іван Огієнко. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її // „Зап. НТШ“ в Києві, кн. 1 і 4 і окремо, 1908 р.; В.Василенко. Опытъ толковаго словаря народной технической терминологіи по Полтавской губерній, Харків, 1902 р.; Др. мед. М.Галин. Словник російсько-український медичний, Київ, 1920 р., с. 144; В.Леонтович та О.Єфимов. Російсько-український правничий словник, Київ, 1919 р.; Д-р мед. М.Галин. Медичний латинсько-український словник, Прага, 1926 р., XII + 304 с.; Архієпископ Іларіон. Церковний словничок, Холм, 1942 р., 24 с.; Іван Ільницький-Занкович. Німецький та український військовий словник, Берлін, 1939 р., 504 с.; Його ж. Німецький та український летунський словник, Берлін, 1939 р., 205 с.; Олена Курило.

Російсько-український словничок медичної термінології, Київ, 1918 р., 31 с.; Д-р Зиновій Лисько. Музичний словник, Стрий, 1933 р., 165 с.; Д-р мед. Є.Лукасевич. Анатомічний словник, Львів, 1927 р., 48+71 с.; Д-р М.Чайковський. Систематичний словник української математичної термінології, Берлін 1924 р. Є.Чикаленко. Російсько-український сільськогосподарський словник, Подєбради, 1927 р., 63 с.; Його ж. Лісотехнічний словник, 1928 р., 137 с.[30]

§8. БІБЛІОГРАФІЯ

Для вивчення української мови написано вже так багато найрізніших праць, що стали потрібні бібліографічні покажчики їх. Покажчик усього написаного по 1918 рік дав І. Огієнко в своїй праці „Українська мова: бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови, порадник студентам, учителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови“, Київ, 1918 р., 88 с. Покажчик літератури по 1929 рік дали: Л.І.Червінська, А.Г.Дикий. Покажчик з української мови, Харків, 1929-1930 р., 290 с. Див.

[30]Про медичні словники див. ще „Рідна Мова“ 1939 р ч 5 с. 237-238.

іще: Є.Пеленський. Бібліографія української мовознавчої бібліографії“ // „Рідна Мова“, 1934 р ч.3, 4, 6, 7 і 8.

Оце найголовніше для вивчення української літературної мови. Праць старших, а також праць з окремих галузей мови я тут не подавав, бо то вже потрібне фаховим мовознавцям. Багато потрібної літератури подано вище в цій книжці по різних місцях її.

7. ПІСЛЯМОВА

Пізно прийшла наша літературна мова до вершка свого сучасного розвою, пізно тому, що за останні двісті літ свого життя вона ніколи не знала волі, й завсіди носила на собі найтяжчі ворожі цензурні кайдани, як ні одна мова в світі. Цензурні російські удари 1720, 1847, 1863, 1876, 1881, 1882, 1894, 1914, 1933 і ін. років дошкульно били наше слово й сильно тамували його розвій. А від 1933 року пішли нові обмеження розвою нашого слова, обмеження дошкульні й разячі, обмеження змісту писань, але вже за новою „демократичною“ етикою, — підступні, неписані... Обмеження лукаві й страшні, яких світ не чував і не бачив...

Але український народ — це вже дозріла нація, дозріла найбільше саме в боротьбі за свою літературну мову. Тому всі ці удари обернули українського духа в непоборну крицю. Український народ уже природно зрісся зо своєю літературною мовою, і вже ніколи від неї не відступить. П.Куліш писав 1882 р. у „Хуторній поезії":

О слово рідне, — ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток святині
В ясній блискучій херувимській шаті,
Як меч огненний, в нашій Україні!

За XIX і XX століття українці, як нація, вилилися в окремий закінчений тип, і тому можуть навіть частинно втрачати свою мову, — як це сталося, скажемо, з ірляндцями, — але свідомим національним типом вони позостануться навіки.[31]

Це глибоко відчув Іван Франко, і ще 17 березня 1883 р. віщував:

Розвивайся, ти, високий дубе,
Весна красна буде, —
Розпадуться пута вікової,
Прокинуться люде!
Розпадуться пута вікової,
Важкії кайдани, —
Непобіджена злими ворогами
Україна встане!
Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну річки
Одна нероздільна!

У віковічних українських змаганнях з Москвою правдиву путь і для народу, і для нашої мови вказав ще в XII ст. Великий Київський князь Ізяслав Мстиславович (1146-1154), велично й становчо сказавши князю Юрієві Володимировичу Суздальському (1090-1157): „Кланяємось тобі! Ти нам брат, але йди у свій Суздаль!“

Постання української літературної мови, мови соборної й державної — це правдиве величне чудо які цьому робила й робить російська окупаційна

[31] В.Б.Антонович. Три національні типи народні (українці, росіяни й поляки) // „Правда“, 1888 р., грудень, Львів, а також „Руслан“ 1908 р., ч. 64. В перекладі на німецьку мову: Drei nationale Volkstypen, див. „Ukrainische Nachrichen“, 1915 р., ч. 58-60, Відень; М. Костомарів. Дві руські народності // „Основа“, 1861 р.

влада своїми цензурними скорпіонами та різними Макіявелівськими переслідуваннями. Професор слов'янознавства Харківського університету Петро Лавровський (1827-1886), українець, рішуче запевняв своїх слухачів на викладах, що „український народ не викує собі літературної мови“, і що „ніколи не буде української літератури“[32]. Помилився Лавровський, — таке чудо таки сталося: паралітик ожив і німий заговорив!

Вороги самостійности української мови зазначували розбиття її на окремі говірки, й злорадо запитували: „Де єдність цієї мови, що витворить українську літературу? Чи не розпадеться та література на ряд дрібних провінціяльних літератур на місцевих жаргонах?“[33]

Але український творчий дух єдности був сильніший, як думалося, і сталося чудо над чудами: витворилася одна літературна соборна українська мова!

Оглядаючи ретроспективно тисячолітню путь розвою української літературної мови, сам собою пливе в мене з серця чуттєвий вірш про все пережите

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

Творилась віки Українськая Мова
І потом, і кров'ю народу,
Як дар найсвятіший від вічного Слова
На зоряне щастя та згоду.

А ворог лукавий все клав перешкоди,
Все ставив розвоєві тами, —
Позбавив він Слово плідної свободи
І сіяв незгоду між нами.

Та вільної річки не спинять тирани,
І мчить вона чиста й весела, —
Зламала кайдани, загоїла рани,
І спала із Слова омела!

А Рідная Мова, як сонце пречиста,
Як перли ясні та коштовні,
Величнo всміхнулась разками намиста,
Зійшла нам, як місяць у повні!

Віками горіли полум'яні горна,
Народ чатував при ковалі, —
Й скувалася Мова, державна й соборна,
В шоломі з крицевої сталі!

І доки бренітиме Рідная Мова
У творчім розвої та в силі,
Ростиме нам доля, трава мов шовкова,
Мов наші пісні орлокрилі!

Слово, як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення. Почалася українська літературна мова в X столітті, відновилася в половині

[32]„Слово“, 1862 р., ч. 16, Львів.

[33]Петербурзька Академія Наук в справі знесення заборони українського слова, Львів, 1905 р. ст. 30.

XVI віку творчим джерелом, полохливо вийшла на рівне за Котляревського, а далі все зростала й більшала, й за наших часів перетворилася в могутню річку, яка, немов плідна та повінь весною, прибравши на силах, родюче заливає все наше духове життя. І немає вже сили спинити цю повноводну тисячолітню річку в її радісно-творчому весняному бігові й розливі!

1.IX. 1949

Розділ 4

ПРИМІТКИ

Текст цієї книги приведено у відповідність із сучасним правописом при одночасному збереженні лексичних, морфологічних та фонетичних особливостей мови автора. Беззастережно виправлялися друкарські помилки. У випадках різночитання, різнобою лексичних форм перевага надавалася літературній нормі.

Уникнуто цілого ряду правописних анахронізмів. Водночас у багатьох випадках збережено традиції репресованого правопису 20-х років. Зокрема, закінчення -и в іменниках жіночого роду родового, давального й місцевого відмінків однини: радости, сучасности, народности; буква -я в іменниках називного відмінка однини: матеріял, ініціятива, патріярх тощо.

Узгоджуючи із сучасними нормами пунктуацію книги, упорядник, однак, прагнув зберегти основний характер авторського синтаксису. Такий підхід застосовано й при підготовці до друку присторінкового бібліографічного апарату, що подається автором.

Враховуючи ту обставину, що цією книгою користуватимуться студенти, вчителі, учні загальноосвітніх шкіл, упорядник прагнув максимально розширити коло осіб та понять, внесених до приміток. Особлива увага приділялася персоналіям, творчість яких або зовсім не вивчається в школі, або на догоду ідеологічним постулатам подавалася донедавна тенденційно, викривлено. Інформація щодо деяких зарубіжних учених, державних, політичних діячів, зокрема російських, подається в контексті їхнього ставлення до ідеї окремішності й самобутності українського народу. Вміщується також узагальнена характеристика ряду періодичних видань, книг, громадсько-політичних українознавчих інституцій, інформація про які з причин далеко не наукового характеру не потрапила до енциклопедичних чи довідкових видань, котрі виходили в Україні за тоталітарного режиму.

Уперше на основі архівних даних, що донедавна були закриті навіть для науковців, детально коментується цілий ряд заборонницьких антиукраїнських актів поліційно-репресивного режиму Російської імперії — гласних і таємних циркулярів, указів, розпоряджень, спрямованих на заборону української мови, знищення українських книжок, волі українського друку в цілому.

ВСТУП

[1] *... року 1988 Україна врочисто відсвяткує й офіційне тисячоліття життя своєї літературної мови* — на жаль, сподівання великого українського вченого, висловлене ним іще в сорокових роках XX ст., коли писалася ця книга, виявилися марними. Протягом останніх десятиліть українські радянські вчені змушені були послуговуватися спущеною „згори“ ідеологічно заангажованою „теорією“ виникнення української мови, за якою її початки можна було розглядати лише з XIV століття.

[2] *... продовженням цього видання буде моя праця „На сторожі слова: всеукраїнська літературна мова“* — зреалізувати цей задум через різноманітні житейські обставини Іванові Огієнку не вдалося. Задум такої книги, на жаль, залишився на чернетках в особистому архіві вченого.

Українська мова

[1] **Шахматов Олексій** (1864-1920) — російський філолог, академік Петербурзької АН (з 1897). Прихильно ставився до української мови. У 1905 р. разом з іншими передовими російськими вченими виступив за скасування заборон українського друкованого слова. Автор „Короткого нарису історії української мови“, що виданий у перекладі з російської мови В. Дем'янчука в Києві 1924 р. у книзі: О. Шахматов, А. Кримський „Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв.“. Книга перевидавалася заходами Олекси Горбача 1988 р. у видавництві Українського Вільного Університету (Мюнхен).

[2] **Грушевський М.С.** (1866-1934) — визначний український історик, організатор української науки. Перший президент незалежної Української держави. І. Огієнко познайомився з ним іще під час навчання в Київському університеті, згодом їхня творча співпраця продовжилася в „Записках українського наукового товариства в Києві“.

[3] **Смаль-Стоцький С.** (1859-1939, за ін. даними 1858-1938) — мовознавець і педагог, визначний громадсько-політичний і культурний діяч Буковини. Навчався в Чернівецькому і Віденському університетах. 1885-1918 рр. — професор Чернівецького університету, а з 1921 — Українського вільного університету в Празі. Багато літ був співредактором газети „Буковина“.

[4] **Початковий літопис** — складова частина літописання, що почалося в Києві приблизно 1039 р. Цей літопис ліг в основу „Повісті минулих літ“, укладеної Печерським ченцем Нестором бл. 1110 р.

[5] **Володимир I Великий** (?-1015) — великий князь київський, один із найбільших державних діячів княжої України. Усвідомивши значення християнізації, в 989—990 рр. охрестив Київ і за тим усю Русь.

[6] **Хозарська держава** — ранньофеодальне державне утворення хозарів (хозарський каганат). Виникла в середині VII ст. в степах між Каспійським та Азовським морями. Проти хозарів вели боротьбу київські князі Олег, Ігор. Розпалася після розгрому київським князем Святославом (965).

[7] **Рюриковичі** — давньоруська князівська династія. Походила від київського князя Ігоря, який, за літописною легендою, був сином Рюрика.

З цієї династії походили українські князі Острозькі (XIV — поч. XVII ст.).

[8] **Мономах Володимир** (1053-1125) — київський великий князь, один із найвидатніших державних діячів українського середньовіччя. Автор талановитого публіцистичного твору „Поучення дітям". В історії Київської Русі він замикає добу відносної єдності держави.

[9] **Погодін Михайло** (1800-1875) — російський історик, письменник і журналіст, професор Московського університету. Автор шовіністичної теорії, нібито до татарської навали Подніпров'я було заселене великоросами, а українці вийшли з Карпат і поселилися над Дніпром у XVI ст. Відстоював думку про українську мову як „наріччя" російської. Ці „теорії" переконливо спростував М. Максимович у своїх відкритих листах до М. Погодіна.

[10] *... російська Академія наук своєю Запискою...* — йдеться про Записку Імператорської Академії наук „Про відміну утисків друкованого малоруського слова" — ґрунтовний науковий аналіз в історичному розрізі ситуації, пов'язаної з розвитком і забороною українського друкованого слова. Її поява викликана вимушеним напередодні революційних подій 1905 р. зверненням комітету міністрів Росії до АН з метою мати „достаточные фактические сведения" щодо репресій українського друкованого слова. Для розгляду цього питання в січні 1905 р. була створена комісія під керівництвом академіка Ф. Корша. Пропозиції членів комісії, викладені в Записці щодо відміни абсурдних заборон українського друку, були справді світлою краплиною на фоні байдужості й зневаги значної частини суспільства імперської держави до культурно-національних потреб українства. Проте царська бюрократія після майже цілорічного зволікання офіційно заявила у вересні 1905 р. про „несвоевременность" скасування цензурного указу 1876 р. Вперше Записка опублікована окремим виданням у 1905 р. (приватним видавництвом), перевидана у 1910р.

[11] **Юзефович Михайло** (1802-1889) — російський діяч в Україні, куратор Київської шкільної округи, завзятий ворог українства. Був ініціатором антиукраїнського Емського указу 1876 р., який пізніше було названо „законом Юзефовича". Саме на вимогу Юзефовича було закрито Південно-Західний відділ російського Географічного товариства у Києві та газету „Кіевский телеграф".

[12] **Густинський літопис** — написаний, за припущенням дослідників (А. Єршов), між 1623-1627 рр. З. Копистенським. Зберігся у списку 1670 р. ієромонаха Густинського монастиря М. Лосицького. Крім компіляції із старих літописів, містить багатий історичний матеріал, доведений до 1597 р., зокрема, про взаємини України з Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною, про початки козаччини та ін.

[13] **Іпатіїв літопис** (Іпатський літопис) — збірка кількох літописів, зокрема Нестерового (з деякими змінами), Київського (за XII ст.) та Галицько-Волинського. Найдавніший список початку XV ст. — з Іпатського монастиря (Кострома, Росія). Місце написання першої редакції збірника не встановлено.

[14] **Петро I** (1672-1725) — російський цар (з 1682 р.), син царя Олексія Михайловича. Проводив активну політику щодо обмеження прав України, а згодом і справжнього терору проти козаччини.

[15] **Пересопницьке Євангеліє** — визначна пам'ятка української культури, перший переклад Святого письма „простою" народною мовою. Розпочате 1556 р. в монастирі с. Двірці (теперішня Львівська область), закінчене 1561 р. у Пересопниці (Рівненщина). Зберігається в ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. Саме на примірнику цього Євангелія складали присягу українському народові всенародно обрані президенти України Л. Кравчук та Л. Кучма.

[16] **Хмельницький Богдан** (бл. 1595-1657) — гетьман України (1648-1657).

[17] **Боплан Гійом**(бл. 1600-1673) — французький інженер і військовий картограф. Тривалий час перебував на польській службі в Україні, зробив 1639 р. першу карту України. Його „Опис України", виданий 1650 р., широко відомий у європейських країнах: перекладений англійською (1704), німецькою (1780), польською (1822), російською (1832) мовами. Тривалий час це було єдиним, найавторитетнішим джерелом пізнання героїчної історії запорозького козацтва, звичаїв українців, природи краю. Перше повне видання україномовного перекладу Бопланового „Опису..." здійснено у нас 1990 р. львівським видавництвом „Каменяр".

[18] **Драгоманов М.П.** (1841-1895) — видатний український громадсько-політичний діяч, учений і публіцист, приват-доцент Київського університету (з 1864 р.), звільнений за „сепаратистську діяльність", засновник першого українського позацензурного видавництва за кордоном (Женева, 1876 р.).

[19] **Катерина II** (1729-1796) — російська імператриця (з 1762 р.). Дружина імператора Петра III. Скинула його, спираючись на гвардійські полки. За вказівкою Катерини II в Україні було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано Запорізьку Січ (1775), знищено рештки політичної автономії, посилилася заборона щодо друкування книжок українською мовою.

[20] **Мазепа Іван** (1644-1709) — гетьман України (1687—1709), великий будівничий Української державності. Дбав про розвиток української науки, культури, освіти. Після поразки козацького війська, що воювало проти Москви на боці шведського короля, опинився в Бендерах, де й помер.

[21] **Хмельницький Юрій** (бл. 1641-1685) — гетьман України (1659-1663). Молодший син Б. Хмельницького. Страчений турками в Кам'янці-Подільському.

[22] **Лисенко Микола** (1842-1912) — визначний український композитор, етнограф, громадський діяч, основоположник національного напряму української музики, опертого на окремішність українських культурно-національних традицій і на оригінальність та багатство народної музичної творчості.

[23] **Ґлінка Міхаіл** (1804-1857) — російський композитор, основоположник російської класичної музичної школи. Україну композитор називав „обітованою землею мого серця“ — він двічі бував тут. У 30-40-х роках у Петербурзі спілкувався з Т. Шевченком.

[24] **Сметана Бедржих** (1824-1884) — видатний чеський композитор, диригент і музично-громадський діяч. Основоположник чеської класичної музики, творець національного оперного репертуару.

Розвій української літературної мови

[1] **Євангеліє** — одна з найголовніших священно-богослужбових книг, яка складається з чотирьох перших книг Нового Завіту, написаних євангелістами Матвієм, Марком, Лукою, Іоанном. У ній описується земне життя Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння й вознесіння на небо. Богослужбове Євангеліє має ту особливість, що, крім звичайного поділу на глави та вірші, ділиться ще на особливі розділи, які називаються „зачинами". Наприкінці книжки вміщено покажчик: коли читати той чи інший „зачин".

[2] **Псалтир** — священно-богослужбова книга пророка і царя Давида, що має 12 розділів. Так називається тому, що більшість псалмів у ній належить святому пророкові Давиду. У псалмах, написаних у формі звернення до Бога, йдеться про людські радощі, печалі, каяття, уславлення Божих благодіянь, прохання про помилування від гріхів. Тому Псалтир під час богослужінь вживається частіше від інших церковних книг.

[3] **Костянтин і Мефодій** — брати, проповідники православної християнської релігії. Молодший — Костянтин (827-869), одержав чернече ім'я Кирило, з яким і увійшов у історію, старший — Мефодій (бл. 815-885), родом із Македонії. З їхньою діяльністю пов'язаний розвиток писемності у слов'янських народів, оскільки саме вони є авторами слов'янського шрифту — кирилиці. Ім'я Кирила і Мефодія носило засноване М. Костомаровим та його однодумцями Кирило-Мефодіївське братство.

[4] **Святославові Збірники 1073 і 1076 рр. (Ізборники Святослава) —** найдавніші датовані давньоукраїнські збірки енциклопедичного характеру. Існує версія, що Збірник 1073 р. перекладений з грецького оригіналу в Болгарії для царя Симеона, а в Києві лише переписаний із заміною імені Симеона на кн. Святослава. Переписували текст у Києві два писарі, що внесли деякі фонетичні українізми. Другий збірник (1076 р.) складений в Києві „из мног книг княжих" невідомим Іоанном. Містить різні загальноморальні повчання й тлумачення Святого письма. У фонетиці й лексиці також є немало українізмів.

[5] **Смотрицький Мелетій** (бл. 1578-1633) — визначний український церковний та культурний діяч. Після закінчення Острозької школи був викладачем і ректором Київської братської школи. Його „Граматика",

видана 1619 р., вирішально вплинула на оформлення церковнослов'янської мови в Україні, Росії, Сербії й Хорватії.

[6] **Тмутороканське князівство** — давньоруське князівство на Таманському півострові з центром у м. Тмуторокані. Виникло в X ст., князювали там представники династії київських князів Рюриковичів. Князівство було опорним пунктом Київської Русі на Північному Кавказі та в Криму. В XIII ст. знищене монголо-татарами.

[7] **Київський літопис** — складова частина „Літопису руського", до якого ще входять „Повість минулих літ" та Галицько-волинський літопис. Охоплює 1118-1200 рр. Його ведено й далі, щонайменше до 1237 р., деякі уривки з нього увійшли в новгородські літописи. Вперше перекладений на сучасну українську мову Валерієм Шевчуком і виданий у Києві 1991 р. („Літопис Руський").

[8] **„Моління" („Слово") Данила Заточника (Заточеника)** — один із найдавніших, найцікавіших світських літературно-публіцистичних і суспільно-політичних творів давньої української писемності. Існує два близьких один до одного за текстом твори: „Слово" і „Моління". Один із текстів є переробкою іншого або обидва походять із якогось третього джерела. Словниковий матеріал пам'ятки, особливості її змісту дають можливість науковцям припустити, що твір написано, найімовірніше, на Київщині (поблизу Переяслава-Хмельницького). Вперше перекладено на сучасну українську мову і вміщено в хрестоматії з історії філософії України (видавництво „Либідь", 1993 р.).

[9] **Галицько-Волинський літопис** — складова частина „Літопису Руського". Продовжує „Повість минулих літ" та Київський літопис, що закінчується 1200 р., і подає хронологічно історію Галицько-Волинського князівства від 1201 до 1292 рр.

[10] **Статут Литовський** — кодекс права Великого Литовського князівства (Литовсько-Руської держави), виданий 1529 р. Всі три редакції Статуту були написані тодішньою „руською" канцелярською мовою, що була сумішшю церковнослов'янської, української та білоруської мов. Протягом кількох століть цей документ був основним збірником права в Україні й становив головне джерело кодексу „Права, по которым судится Малороссийский народ". На Правобережній Україні діяв аж до скасування указом Миколи I від 25 червня 1840 р. Деякі законоположення Статуту були внесені до збірника законів Російської імперії й зберігали законну силу в Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 р.

[11] **Люблінська унія** 1569 р. — угода про об'єднання Великого Литовського князівства з шляхетською Польщею у федеративну державу — Річ Посполиту, що сталося внаслідок поразки Литви під час Лівонської війни з Росією. За цією угодою до Польщі відійшли й українські землі — Волинь, Брацлавщина, Київщина. Унія спонукала до загострення визвольної боротьби українського народу проти польського панування.

[12] **Берестейська унія** 1596 р. — церковно-історична подія, що стала результатом домовленості між керівництвом українсько-білоруської православної та римської католицької церков. За умовами собору римський

папа визнавався главою церкви зі збереженням, у межах Київської митрополії, церковно-культурної автономії. Ця подія розколола Українську церкву й викликала тривалу внутрішню боротьбу.

[13] ... *до України докотився сильний європейський лютеранський рух* — ідеться про євангельське віровизнання, засноване Мартином Лютером (1483-1546) й базоване на творі „Авгебурзьке iсповідання". В Україні лютеранство було поширене між німецькими колоністами, а з 1925 р. — також серед українців Галичини та Волині.

[14] **Біскуп** — латинізована форма назви єпископа.

[15] **Федорович (Федоров) Іван** (бл. 1510-1583) — фундатор постійного книгодрукування на українській землі.

[16] **Львівський „Апостол"** 1574 р. — найстаріше українське видання „Апостола" — книги, що в ній записані твори, проповіді апостолів та учнів — проповідників Христового вчення. Далі йдуть видання XVII-XVIII ст. — у Києві (починаючи з 1620), Львові (1639), Луцьку (1640) та ін.

[17] **Острозька Біблія** 1581 р. — перше повне видання Біблії в перекладі церковнослов'янською мовою (в староукраїнському варіанті), здійснене Іваном Федоровичем у знаменитій Острозькій друкарні.

[18] **Фіоль Швайпольт** — (бл. 1460 — після 1526) — німець, перший друкар українських книжок поза етнічними українськими землями. 1491 р. у Кракові на замовлення української громади він випустив у світ кириличним шрифтом Часословець і Осьмигласник. Ці книги були не лише оформлені за зразком західноукраїнських рукописів, а й набрані за тогочасним українським правописом.

[19] **Зизаній Лаврін** (? — бл. 1634) — церковний діяч, педагог. Автор „Граматики словянской" та „Букваря", в якому було вміщено перший церковнослов'янсько-український словник.

[20] **Ставровецький Кирило Транквгліон** (?-1646) — український церковно-освітній діяч, поет, учений, друкар. У 80-х роках XVI ст. вчителював у Львові й Острозі, заснував власну пересувну друкарню. Найвідоміші його твори — „Євангеліє учительне" (1619) та „Перло многоцінноє" (1645).

[21] **Скульський Андрій** (кін. XVI ст. — після 1651) — український письменник і друкар. За зв'язки з козаками під час визвольної війни українців 1648—1654 рр. страчений поляками. Його „Вірші з трагедії Христос Пасхон" є одним із перших зразків української драматургії.

[22] **Гаватович Яків (Якуб)** (1598-1679) — польський письменник, був католицьким священиком. Автор двох українських інтермедій, уміщених у його трагедії про Івана Хрестителя.

[23] **Стороженко Олекса** (1805-1874) — український письменник, етнограф, художник, родом з Чернігівщини. В основі значної частини оповідань — народні перекази, анекдоти, прислів'я.

[24] **Грінченко Борис** (1863-1910) — видатний український письменник, філолог, етнограф, громадський діяч. Упорядкував і видав „Словарь української мови" в 4-х томах, три томи „Етнографічних матеріалів, зібраних на Чернігівщині". Заснував власне видавництво, де побачили світ десятки україномовних книжок

[25] **Копистенський Захар** (Р-1627) — визначний православний богослов. З 1624 р. — архімандрит КиєвоПечерської Лаври, автор ряду творів богословської тематики („Книга про віру", „Палидонія").

[26] **Земка Тарасій** (?-1632) — ігумен Братського монастиря в Києві, керівник друкарні Києво-Печерської Лаври. Видав, зокрема, переклад „Синаксари" 1627 р. з віршами.

[27] **Сагайдачний Петро** (?-1622) — гетьман України, талановитий полководець. У 1621 р. очолив козацьку битву під Хотином, де був тяжко поранений.

[28] **Брюховецький Іван** (?-1668) — гетьман Лівобережної України, обраний 1663 р. на т. зв. „Чорній Раді" під Ніжином. Пожертвував українською автономією на користь московського царя.

[29] **Самойлович Іван** (?-1690) — гетьман Лівобережної України. Разом із московським воєводою Г. Ромодановським воював проти П. Дорошенка з метою об'єднати обидва боки Дніпра під своїм „регіментом".

[30] **Літопис Самовидця** — український козацький літопис 1648-1702 рр. анонімного автора. Ймовірно, його склав генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський. Широко висвітлюється боротьба українського народу за своє соціальне й національне визволення.

[31] **Сафонович Феодосій**(рр. н. і см. невід.) — український літописець і церковний письменник другої половини XVII ст. Його „Хроніка з літописців давніх" охоплює період з давніх часів до 70-х років XVII ст.

[32] **Гізель Інокентій** (?-1683) — освітній і церковний православний діяч у Києві, ректор Києво-Могилянської академії. За дорученням Петра Могили керував Києво-Печерською друкарнею. З його іменем пов'язане видання „Києво-Печерського патерика" (1661 і 1678 рр.). Автор „Синопсиса" — першого підручника з історії України.

[33] **„Патерик Печерський" („Києво-Печерський патерик")** — пам'ятка оригінальної літератури, збірка оповідань про Києво-Печерський монастир, створений в основному у першій чверті XIII ст., він прославляє будівників і живописців, окремих діячів (святих отців) монастиря. Вперше надруковано 1661 р. в друкарні Києво-Печерської Лаври.

[34] **Дорошенко Петро** (1627—1698) — гетьман України. Був на боці І, Виговського. В боротьбі за Правобережну Україну поставив за мету кінцеве звільнення її від поляків. Руїна 60—70-х років XVII ст. стала трагедією цього визначного державного діяча, що жив ідеалом незалежної України в її етнографічних межах.

[35] ... *по невдалому бою під Берестечком* — ідеться про одну з найтрагічніших сторінок в історії визвольних змагань українського народу. Неподалік цього містечка (нині — Горохівський район на Волині) в червні 1651 р. сталася велика битва українських військ Б. Хмельницького і татар з польською армією. Після перших успіхів козаків, у вирішальний момент, татари відступили. Частина оточеного поляками козацького війська через болота була виведена Богуном, а решта — розгромлена. На місці бою збереглися козацькі могили.

[36] **Ростовський Дмитро**, справжнє прізвище та ім'я Туптало Данило (1651-1709) — український письменник, церковний та культурний діяч. Понад 30 років був проповідником, ігуменом у ряді монастирів. Автор збірника „Четьї Минеї" (Житія святих) у 4-х книгах — найвидатнішого твору української історіографії, що лише у XVIII ст. витримав десять перевидань.

[37] **Валуевський наказ** 1863 р. — назва циркуляру походить від прізвища його автора — міністра внутрішніх справ Росії Петра Валуєва, якому належать слова: „Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає й бути не може". Цим документом заборонялося друкування в імперії літератури українською мовою. З 1863 р. видання таких книг майже зовсім припинилося.

[38] ... *наказ 1876 року* — йдеться про Емський указ, виданий царем Олександром II у німецькому місті Емс — таємний указ про заборону друку й завезення україномовних книг із-за кордону.

[39] **Потьомкін Григорій** (1739-1791) — російський державний діяч. Брав участь у перевороті 1762 р., після якого почалося царювання Катерини II. З 1774 р. був правителем південної України.

[40] **Скоропадський Іван** (бл. 1646-1722) — гетьман України (1708-1722). Обраний після поразки І. Мазепи, новий гетьман робив усе, що міг, аби боронити права української держави. Коректно ставився до свого попередника, уникав у своїх універсалах офіційної московської термінології щодо „изменника" Мазепи. Протестував проти російських утисків, загарбань і здирств, був проти утворення Малоросійської колегії. Похований в одному з монастирів Глухова.

[41] **Кониський Григорій**, церковне ім'я Юрій (1717-1795) — визначний український письменник, проповідник і церковний діяч. Родом з Ніжина. З 1745 р. — професор, згодом — ректор Київської академії, з 1783 — архієпископ.

[42] **Перету, Володимир** (1870-1935) — російський філолог, історик української та російської літератур, дійсний член НТШ, професор Київського університету. Був противником будь-якого втручання партійних чи урядових чиновників у справи науки. Це, як і обстоювана ним теза про українськість літературних пам'яток і традицій княжого Києва, призвело до репресій щодо нього: був засланий до Саратова, де й помер.

[43] **Колесса Філарет** (1871-1947) — український музикознавець-фольклорист, етнограф і композитор. У своїх поглядах відстоював ідею про народне походження дум.

[44] **Возняк Михайло** (1881-1954) — літературознавець, професор Львівського університету, довголітній співробітник видань і комісій НТШ. Автор численних праць з історії старої й нової літератури.

[45] **Вересай Остап** (1803-1890) — український кобзар, з родини кріпака-музиканта на Чернігівщині, славнозвісний виконавець народних дум і пісень. 1873 р. виконував свій репертуар на засіданні Південно-західного відділу Російського Географічного товариства у Києві. Його творчість вивчав і записав мелодії М. Лисенко.

[46] **Кирило-Мефодіївське братство** — таємне товариство, засноване з ініціативи М. Костомарова в грудні 1845 — січні 1846 р. в Києві, що ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, свободу. До братства належали М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький, О. Петров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін. Основним документом, у якому зафіксовані погляди й програма діяльності товариства, є „Книга буття українського народу" (в матеріалах слідства — „Закон Божий"), написана М. Костомаровим.

[47] **Новий Заповіт** — складова частина збірки книг, що творять Біблію. Написаний апостолами впродовж другої половини І віку й містить розповіді про життя й учення Ісуса Христа.

[48] **Пулюй Іван** (1845-1918) — визначний український фізик, винахідник і громадський діяч, родом з Галичини. Доцент Віденського, професор Празького університетів. Автор близько 50 наукових та науковопопулярних праць українською, німецькою та англійською мовами. У співпраці з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким перекладав з давньоєврейської мови Псалтир та з грецької — Євангеліє, які увійшли в українську Біблію, надруковану у видавництві Британського Біблійного Товариства (1903).

[49] **Гатцук Микола** (рр. нар. і см. невід.) — український фольклорист і мовознавець другої половини XIX ст. Видав збірку пісень і прислів'їв „Ужинок рідного поля" (1857), збірку пісень „Дев'ять струн української бандури" (1863). Автор підручника „Українська абетка" (1861), розвідки про український правопис.

[50] **Соболевський Олексій** (1857-1929) — російський філолог, академік Петербурзької Академії наук. У ставленні до української мови виявляв тенденційність, відстоюючи російську шовіністичну концепцію однієї „руської" мови з основними діалектами: „великоруським" (куди відносив і білоруську мову) та „малоруським".

[51] *. . . [уряд] арештував і жорстоко покарав особливо трьох наших письменників: Шевченка, Костомарова й Куліша* — йдеться про вирок суду у справі Кирило-Мефодіївського братства, оголошений 30 травня 1847 р., згідно з яким надруковані раніше твори — Т. Шевченка „Кобзар"; П. Куліша „Повість про український народ", „Україна", „Михайло Черкасенко"; М. Костомарова „Українські балади", „Вітка" — заборонені й конфісковані з продажу. Тоді ж циркуляром міністра народної освіти було наказано по цензурному відомству заборонити надалі перевидавати

ці твори. За згаданим вироком М. Костомарову, М. Гулаку та П. Кулішу заборонено було „назавжди" друкувати свої твори, а Т. Шевченку, окрім десятилітнього ув'язнення, — не лише друкувати, а й писати та малювати.

[52] *На літературному конгресі в Парижі Драгомангв гостро запротестував проти цензурного наказу 1876-го року* — йдеться про виступ М. Драгоманова 1 червня 1878 р. на міжнародному літературному конгресі в Парижі з темою „Література українська, поскрибована урядом російським", що набув широкого резонансу й підтримки серед прогресивної громадськості світу. У виступі наголошувалося на несправедливій практиці самодержавної Росії щодо українського письменства і його друкованого слова. Вперше опубліковано окремою брошурою в перекладі з французької мови у Львові 1878 р. (з женевського видання того ж року).

[53] **„Громада"** — збірник інформаційних, публіцистичних і програмно-теоретичних матеріалів, що видавав у Женеві М. Драгоманов разом з М. Павликом, С. Подолинським в 1878-1882 рр. Розуміння українського руху як національно-політичного на противагу поширеному тоді культурницькому й радикалізм суспільної програми „Громади" не знайшли підтримки серед тодішнього громадянства, і видання через це припинилося.

[54] **„Кіевская старина"** — науковий щомісячник українознавства, виходив у Києві протягом 1882-1906 рр., а з 1907 р. — під назвою „Україна" (українською мовою). Постала з ініціативи Т. Лебединцева при співробітництві В. Антоновича, О. Лазаревського, П. Житецького та ін. В умовах дії цензурних заборонницьких урядових актів журнал об'єднував найкращі наукові та культурні сили України.

[55] **„Рада"** — щоденна україномовна газета, що виходила в Києві з 1906 до 1914 р. Серед засновників і редакторів газети — Б. Грінченко, Є. Чикаленко. З активною участю С. Єфремова, В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри часопис став справжнім речником і дзеркалом українського життя.

[56] **Служебник** — книга для священика та диякона. В ній подано порядок проведення ранкового, вечірнього богослужіння та літургії. Міститься також список святих, які щоденно згадуються церквою.

[57] **„Зоря"** — двотижневий часопис, виходив у Львові 1880—1897 рр. З 1895 р. перейшов у власність НТШ і практично став всеукраїнським органом, приєднавши співробітників і передплатників з усіх українських земель. Широко вміщувалися життєписи, спомини, листування визначних людей. Журнал поклав початок „Літературно-науковому віснику".

[58] **„Друг"** — студентський двотижневик у Львові, виходив 1874-1877 рр. Спершу москвофільського напрямку, еволюціонував під впливом М. Драгоманова до українства.

[59] *. . . революція 1905 року відразу знесла всі урядові заборони на українське слово* — йдеться про видання царем Маніфесту 17 жовтня 1905 р.,

яким було декларовано всі громадянські права, обіцяно скликати Думу з правами законотворення й контролю. Проголошувалася також свобода друку. Слідом за Маніфестом обнародуються (24 листопада) Тимчасові правила про друк, де узаконюється діяльність української преси як один із різновидів преси „инородческой“.

[60] *... народилася в Києві своя українська вільна прес*а — з кінця 1905 по кінець 1906 р. в Україні виходило близько 40 україномовних газет і журналів різного типу. На початок 1906 р. вже працювало 17 українських видавництв, із яких 13 знаходилося в Києві.

[61] **Денікін Антон** (1872-1947) — російський генерал (1918-1920), командував російськими антибільшовицькими „збройними силами півдня Росії“. Наступ денікінської армії на Правобережну Україну й Москву супроводжувався посиленою агітацією за „єдину неділиму Росію“, погромом українських культурних організацій і шкіл.

[62] **„Наука про рідномовні обов'язки“** — книга Івана Огієнка, що стала своєрідним рідномовним катехізисом для вчителів, працівників пера, духовенства, учнів і широкого громадянства. Вийшла друком 1936 р. в друкарні отців Василіан у Жовкві. Перевидана 1995 р. київським видавництвом „Обереги“ та львівським „Фенікс“.

[63] **Театр „Березіль“** — український театр, заснований 1922 р. в Києві мистецьким об'єднанням „Березіль“ як експериментальна студія під керівництвом режисера Леся Курбаса. Як державний театр працював до 1926 р. в Києві, а після — в Харкові. За національну й мистецьку позицію театр став об'єктом тривалої більшовицької критики, що звинувачувала його акторів у націоналізмі й боротьбі з партійною лінією в театрі. Наприкінці 1933 р., після арешту Леся Курбаса, театр був переформований.